

SZABOLCS-SZATMÁR-BEREGI SZEMLE

TÁRSADALOMTUDOMÁNY • IRODALOM • MŰVÉSZET

IN HONOREM JÁNOSI ZOLTÁN
INTERJÚ OROSZ ANDRÁS BIOLÓGUSSAL

2024
•
III.

SZABOLCS-SZATMÁR-BEREGI

SZEMLE

TÁRSADALOMTUDOMÁNY • IRODALOM • MŰVÉSZET

A MEGYE ÖNKORMÁNYZATÁNAK FOLYÓIRATA

MEGJELENIK NEGYEDÉVENKÉNT

59. ÉVFOLYAM, 2024. III. SZÁM

E számunk megjelenését támogatta:
a Nemzeti Kulturális Alap,
Nyíregyháza Megyei Jogú Város Önkormányzata

Nemzeti
Kulturális
Alap

Főszerkesztő:

Karádi Zsolt

Szerkesztőség:

Antal Balázs, Babosi László, Béres Tamás, Drabancz Róbert, Marik Sándor

Nyomdai előkészítés, tördelés:

Tatár Róbert, Nyíregyháza

Kiadja:

Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár, Nyíregyháza, Szabadság tér 14.

Felelős kiadó:

Tomasovszki Anita igazgató

A szerkesztőség címe: Nyíregyháza, Szabadság tér 14.

Levélcím: 4401 Nyíregyháza, Pf. 23. Telefon: (42) 598-888, fax: 404-107

E-mail: szabolcsi.szemle@gmail.com

<http://mzsk.hu/szemle>

ISSN: 1216-092X

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág.

Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
Budapesten a Hírlap ügyfélszolgálati irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál.

Évi előfizetési díj 3000 Ft.

Befizetéskor minden esetben kérjük feltüntetni a Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle nevet!

A folyóirat Nyíregyházán megvásárolható

a Móricz Zsigmond Megyei és a Városi Könyvtárban,
Budapesten az Írók Boltjában, VI. kerület Andrássy út 45.

Nyomda: IMI Print Kft., Nyíregyháza

Tartalom

JÁNOSI ZOLTÁN	
Anyanyelv	3

IN HONOREM JÁNOSI ZOLTÁN

LAUDÁCIÓ

KARÁDI ZSOLT	
A nemzeti és a személyes önismeret	
Jánosi Zoltán ünnepére	4

SZÉPIRODALOM

ANTAL ANIKÓ ZSUZSANNA	
Hazatérés	8
ANTAL BALÁZS	
Brutus levele Caesarhoz	9
BÉRES TAMÁS	
a férfiak szíve	14
LAJTOS NÓRA	
Allegro barbaro	18
SERFŐZŐ SIMON	
Örök vesztesek	19
VÁRI FÁBIÁN LÁSZLÓ	
Felhők metamorfózisa	20

TANULMÁNYOK

BABOSI LÁSZLÓ	
„A kés a dalnak társa!”	
Jegyzetek Takáts Gyula <i>Kodály</i> című verséről	23
BERTHA ZOLTÁN	
Az „uomo universale” arcai	
(Páskándi Géza Kós Károlyról)	40
GRÓH GÁSPÁR	
Az árnyalatok joga	
Fejezetek a hatalom Illyés Gyuláért – és Illyés Gyulával folytatott harcaiból	50

Cs. JÓNÁS ERZSÉBET	
A műfordítás multipoláris megítélése	68
MÁRKUS BÉLA	
„Minek jöttem hát, tanulni vagy tanúnak lenni?” (Szabó Zoltán: Összeomlás)	81
MERCS ISTVÁN	
A búcsúénektől a búcsúztatóig Vázlatrajz a bujdosóének összetett textúrájáról	93
MINYA KÁROLY	
Erkölc, hatalomvágy és hősiesség Jánosi Zoltán novelláiban	101
NAGY BALÁZS	
Tanító szakos hallgatók összefüggő komplex tanítási gyakorlatának sajátosságai	107
PETHŐ JÓZSEF	
A szabad függő beszéd a Krúdy-művek stílusszerkezetében	117
Cs. VARGA ISTVÁN	
Szakralitás a <i>Himnusz</i> ban	127

INTERJÚ

MARIK SÁNDOR	
A baktériumoktól az öregedésbiológiáig Beszélgetés Orosz Andrással	134

*

A borítón Kerekes Elek
Utazás a vörös postakocsin című festménye látható.

JÁNOSI ZOLTÁN

Anyanyelv

Fölragyog a csontok közül,
az élők közé térdepel.
Hozza az erdők énekét,
nomádok útját, vágyait,
hozza a kigyúlt hiteket,
a temetetlen holtakét,
vásárra hajtott arcokét –
Koporsók alól föllebeg,
s kifeszül ajkaink közé.

Túlél mindenkit. Minden órán
és minden percen ő sikolt.
Zokogni korán megtanult,
de megtanult fönntartani
tünékeny szárnyán nemzetet,
tegnapot, mát és holnapot.
És soha semmit nem felejt –
Az élők közé térdepel,
és szétfeszíti ajkaink.

LAUDÁCIÓ

KARÁDI ZSOLT

A nemzeti és a személyes önismeret

Jánosi Zoltán ünnepére

Jánosi Zoltán, az örökifjú irodalomtörténész, esszéista, író, szerkesztő, tanár, egykori főiskolai rektor hetvenéves. Mágikus születésnap: egykori mesterei, Görömbei András, illetve Czine Mihály nem érték meg. Jánosi Zoltán azonban szerencsére itt van közöttünk; hatalmas életművének építménye mögött látni véljük a tanárt, a költőt, a novellistát, a kritikust, a gondolkodót, tudóst, az embert, aki nagy utat tett meg a pályakezdő *Életveszély* kötet (1984) novelláitól az *Antigoné gyűrűi* (2022) több mint hétszáz oldalas tanulmánygyűjteményéig. A két kiadvány között eltelt harmincnyolc alkotó esztendőben a magyar irodalomtudomány és -kritika megkerülhetetlen alakja lett. Legfontosabb könyveiben – *Nagy László mitológikus költői világa* (1996), *Idő és ítélet* (2001), *Fűszál és mindenség* (2005), *Kő alatti fény* (2005), „Szólítalak, hattyú” (2006), *Barbárok hangszerén* (2010), *Kutyák a babakocsiban* (2015), *Ratkó József* (2016), *Oláh János* (2018), *Örvénylő himnuszok* (2020), *Antigoné gyűrűi* (2022) – kiforrott az a hasonlíthatatlan értelmezői nyelv és magatartás, amely elidegeníthetetlenül az övé. Mert műveiben úgy beszél az irodalomról, nemzeti-történeti jelenségekről, hogy eszmefuttatásai metaforafényével hatásosan világítja meg a legsúlyosabb kérdéseket is.

Mindig büszkén hirdette, hogy a „debreceni iskola” neveltje: Görömbei András tudósi ethosza személyes példaként jelent meg számára. Művészet-felfogásának alakulásában jelentős szerepet játszott az „élet-elvű”, a „cselekvő irodalom” eszméje. Érzékennyé vált olyan életművek iránt, amelyekben meggyőződését megvalósulni látta. Az évek-évtizedek során Nagy László, Csoóri Sándor, Németh László, Ratkó József, Oláh János példaadó oeuvre-je dimenzióinak felmutatása mellett egyrészt a magyar líra és próza olyan mértékadó alakjainak nyomába szegődött, mint Kölcsey Ferenc, Petőfi Sándor, Ady Endre, Móricz Zsigmond, Krúdy Gyula, József Attila, Tamási Áron, Weöres Sándor, Pilinszky János, Páskándi Géza, Szilágyi Domokos, Tornai József, Nagy Gáspár. Értelmezte Serfőző Simon, Szécsi Margit, Kovács István, Mezey Katalin, Kiss Anna, Iancu Laura, Vári Fábíán László művészetét, és vallatta a Hetek s

a Kilencek törekvéseit, illetve Majoros Sándor, Finta Éva, Deák Ernő, Árkossy István, Szentmártoni János munkáit. Az értékelt, recenzált, köszöntött, elő- és utószavazott írók, költők, képzőművészek több tucatra rúgó névsora arról győzi meg az olvasót, hogy lássa: értékutató, értékelő makacssággal, példaadó alaposággal tartja számon szűkebb-tágabb környezete szellemi életének minden fontosabb alakját.

Munkásságában kiemelkedően fontos helyet foglal el – a magyarság sorskérdéseivel való vívódás mellett – a világirodalmi perspektíva, s az archaikus kultúrák magyar irodalomra való hatásának vizsgálata. Annak a nemzeteken, sőt kontinenseken átívelő, mítoszi ihletettségnek a felismerése, amely – Nagy László költészetéből kiindulva – García Lorca törekvésein át a latin-amerikai prózában is tetten érhető. Jánosi a peremvidékek irodalmát éppúgy beemeli látókörébe, mint a centrumokét. Érdeklődésének homlokterében ott találjuk a „bartóki modellt” megvalósulási lehetőségeinek analízisét.

Írásai a magyar esszéagyomány legjelentősebb alkotóihoz társíthatók: Németh László, Csoóri Sándor, Görömbei András nagy távlatokat átfogó, hatalmas műveltséganyagot görgető, mégis olvasmányos műveit juttatják eszünkbe. Távol áll tőle az irodalomról való beszédet a filozófiai elvontság szférájához közelítő attitűd. Arra törekszik, hogy mondanivalója a reménybeli olvasót ne csak elgondolkodtassa, hanem esztétikai élményt is nyújtson számára.

Jánosi Zoltán pályáján nem egy nehéz feladatot vállalt: a Kölcsey Társaságnak 2003-tól alelnöke, 2011-től 2018-ig elnöke volt. Számos megbízatása közül kiemelhető, hogy 2017-től 2023-ig a *Magyar Napló* folyóirat főszerkesztője, s a Magyar Napló Kiadó irodalmi vezetője volt. Reméljük, Isten kegyelméből még nagyon sokáig itt lesz közöttünk, és számos írással gazdagítja majd a magyar kultúrát.

*

Drága barátom, Zoltán! Drága hetvenéves barátom!

Csalóka ez az évszám, csalóka! Semmit nem mond el rólad. Te nem öregedtél meg, a fehér haj nem jelent semmit! Ott vagy ma is a Nyíregyházi Egyetem falai között, a Kodály terem színpadán; látlak rektori talárban; és látlak farmerben Rakamazon, Tokajban és Miskolcon, a főiskolai kávéház füstös találkozóin, a vándorszemináriumok vacsoraasztalánál, a szépreményű hallgatók között, az író- és költőjelöltek felolvasásain; János Pista, azaz *bátyuska* korán sírba hulló alakját is látni vélem, a tokaji temető lankáin is látlak: fiatal vagy az ifjak között, Bessenyeit emlegeted és Kölcseyt, Adyt és Nagy Lászlót és Katona Béla könyveit lapozgatjuk; aztán már csak a szobra néz ránk, kérdőn, ám biztatón, Krúdy csészájával szemben, a Móricz Zsigmond Színház előtti téren.

Drága barátom, Zoltán! Hetek óta a könyveidet forgatom. Sok dolgozatodat olvasom újra, másokat most először: magával ragad az a szemlélet, amely belőlük sugárzik, és az a nyelv, amelyen megszólalsz. Az az esszényelv, amely hatalmas háttérismeret

birtokában, a magyar s a világirodalom számos paralel jelenségének felismerésében és felismertetésében nyerte el igazolását. A Németh László, Tornai József, Csoóri Sándor, Czine Mihály, Domokos Máttyás, és mindenekelőtt Görömbei András által magas szintre fejlesztett esszé vált kedves, noha nem kizárólagos megszólalási formáddá. Az a beszéd, amely a nemzeti kultúra, a nemzeti irodalom legjelentősebb kérdéseiről, leginkább példaadó alakjairól és műveiről is képes meggyőződésedet a nyelvművészet árnyaltságával kifejezni.

Tanulmányidat lapozgatva olyan bekezdésekre bukkantam, amelyek a leggazdagabb módon mutatják szépirói ihletettséggel készített munkáid értékeit. Így írtál például Kölcseyről 2008-ban: „Hol van hon?», »Mi a haza?« teszi fel (...) százszorosan, ezerszeresen is Kölcsey Ferenc a kérdést, és mert alig találja, vagy csupán csak romjaiban leli föl ezt a történelem nagy áradásaiban szétesett, szétzúzódot, a múltban rekedt, már-már csak a legjobbjai elméjében létező hazát, megkísérli hát visszaperelni a történelemtől – s a maradék haza darabkáit is felélő fiaitól.

Vékonyan, magányosan, félig vakon, feljelentő szemektől és gyanakvástól kísérve, de páratlan akarati és gondolati erővel, hogy soha többé ne legyen kimondható a kegyetlen mondat: »Szerte nézett s nem lelé / Honját a hazában.«

És hogy a hazáját megtalálja, vagy ha nincs, hát akkor megalkossa, Kölcsey oknyomozó történelmi analízisbe fog – s a korszerű magyar történelmi tudat alapvonásait is megteremtve – a legnagyobb tanulságokat vonja le.”

2017-ben szintén Kölcseyről így fogalmaztál: „Bornemissza Gergelynek az egri várfal alatti dombról az ellenség közé törő tüzes kereke éppen olyan emlékként élhet a magyar irodalmat olvasók többségében, mint az Illés prófétát elragadó tüzes szekér látomása Ady Endre *Az Illés szekerén* című versében. A küllőivel a sorsot, a történelmet forgató, fénylő kerék metaforája a magyar kultúra ünnepén kivételes tisztasággal sugározza fel Kölcsey Ferenc életművét. A szikár, érzékeny, a magyar lét periferiájára sodort, mégis parancsolatszerűen élő ember alakját, aki a XIX. század első harmadában munkáinak küllőivel – esztétikai, irodalmi, jogfilozófiai, műfordítói, anyanyelvét újító, retorikai, történelemértelmező, politikusi s az Isten felé tekintő, morális természetű ágaival – a magyar bölcséleti kultúra és a történelmi tudat egyik legerősebb formálója lett.”

Nemcsak költőkről, írókról rajzoltál felejthetetlen arcképeket, hanem festőkről, szobrászokról, zenészekről is. Bartók Béláról így emlékeztél meg 2006-ban: „Bartók: az igazság – boldog tisztasága, és az igazság magánya s szomorúsága egyszerre. Fölszárnyaló, szabad és nyitott gondolat a lét zsákutcáival telerakott föld felett. Érzékeny, sápadt és vékony arca torok nélküli ének az időn, fecskevillanás a hóesésben. A hegy-csúcsok pörlekedése az éggel, a hold és a halálra készülők kibékülése Istennel a diszharmóniák Waterloo-földjén, a világ Világosán és nagymajtényi síkján, ahol előbb vagy utóbb a győztes is a »letörött zászló« és áldozat mellé zuhan.”

Irodalom-felfogásod, amelyben hangsúlyozott szerepet kap a küldetéses, a mindenkori alulso Magyarország riasztó szellemi és fizikai állapotát panaszló, de a sérelmeket

a esztétikum szférájába emelő hang, a posztmodern kaland idején is érvényes volt, és az ma is. Miként tanulságos mindaz, amit a primitív és archaikus költészet, s a folklór megtermékenyítő hatásait asszimiláló irodalomról gondolsz.

Drága barátom, Zoltán!

Nagy ívű munkáid között van két olyan esszé, amely engem személyesen mélyen megérintett. Az egyik a Miskolcra szóló *Szüllővárosom*, a másik a Miskolc irodalmi életét taglaló *Égő provincia*. Magam is miskolci lévén, mindazon helyszíneket sejtjeimben őrzöm, amelyekről szólsz. Az a vasszagú város, amelyet emlegetsz, valóban már csak az emlékeimben, az emlékeinkben létezik.

A szegénység, amelyből jövök, a városperem, ahol gyerek voltam, a füstökádó tolatómozdonyoktól hangos sikátorok is megelevenedtek ötvenöt-hatvan év távlatából a lelkemben, amikor soraidat olvastam. És fölrémlettek előttem a *Napjaink* folyóirat hajdani számai, amelyek nekem is először hoztak hírt az élő irodalomról, s adták kezembe Serfőző Simon, Kalász László, Zimonyi Zoltán, Kabdebó Lóránt írásait. A *Napjaink* láttatta meg velem először, hogy ki lehet emelkedni a Lenin Kohászati Művek, a Diósgyőri Gépgyár, a December 4. Drótművek gyomrában vigasztalanul robotoló, olajos ruhákban küszködő, reménytelen sorsú ezrek közül. Esszéid ezeket az eltemetett emlékeket is előhívták belőlem. Nem tudtam megrendülés nélkül olvasni őket.

Drága barátom, Zoltán!

Köszönöm neked, hogy könyveiddel nemcsak irodalmunk hallatlan gazdagságára figyelmeztettél, hanem közelebb hoztál önmagamhoz is. Születésnapod alkalmából kívánom neked, hogy még nagyon sokáig írsz olyan esszéket, amelyek egyszerre képek a nemzeti és a személyes önismeret elmélyítésére.

Isten éltesen sokáig!

Jánosi Zoltán a Petőfi Irodalmi Múzeum
Ratkó József-estjén (2015)

ANTAL ANIKÓ ZSUZSANNA

Hazatérés

Csillagmilliárdok közt kereslek,
gyönyörűm, te segíts engem, bár
agancsod törött, megkopott
csodafiú szarvas, szomjazom

tündérek vizére és hűvös patakra
meghallott fohászra
gyöngyhajú hajnalra
ötujjú-liliom másodvirágzásra.

Nem szeret nem szeret
a világ kirekeszt
fénykasza villan sarlós napkeletben
hajnal mosolyában
selyemlidérc.

Jég-gyöngy-szahara
az én világom
béklyó a szívemen iszalag bokámon
így indulok feléd.

Az óceán fölött csillámló rézpénz a nap
csőrükben visznek ezer kerozinos álmot
fehér gépmadarak.
Egymásra dobált bőröndökben hordozom
súlyos rózsáim terhét
nyugatról keletre
keletről nyugatra
a halál margarétái
fehéren virulnak.

Biblia-sötétben hagysz csontokon állnom
hajamat kibontom leveszem cipőmet
a tisztaszobában így állok előtted
mint versben bujdosó
hazatérő lányod.

ANTAL BALÁZS

Brutus levele Caesarhoz

a hetvenéves Jánosi Zoltánnak

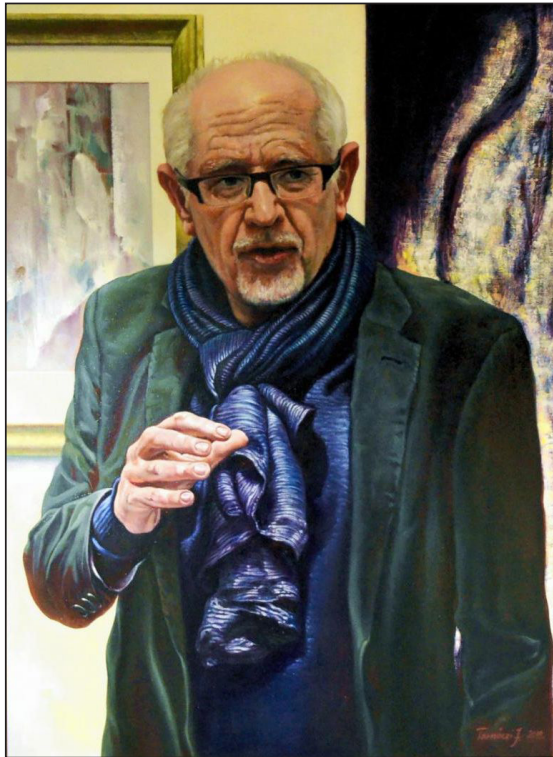
két mester volt valaha e barbaricumban
a szív nehezen tudja őket szétválasztani
de az elmének muszáj
mert a kettőből egyedül maradtál
ki nem csak lelkemben vagy megszólítható
hát jöjj Julius menjünk fel Tiresiaszhoz
ki átvitte a fogában tartva a nagy vízen életét
addig a tar hegyig
és jó darabot belőlünk régi barátokból is megszakított
szívet és lelket hogy a sírba tért
kik belaktuk egykor azt a huzatos iskolát
mely ő volt maga meg te voltál
és még egypáran mára agg atyamesterek
s mely embernek nevelt bennünket és utunkra bocsátott
ma már csak a szőlőhegyre felfutó ösvényeken találkozunk
elvértve véletlenül
mi a nekropoliszba vezet hol teste nyugszik
a fügefa árnya alatt melyet testvérnénénk ültetett földbetételekor
és amelynek lehet csak eszméjét leljük ott ma
de azt ott leljük mindenféleképp
hát tarts velem ki sután tévelygek görög és római kor közt
mert aki utamon segítsen már egyiktek sincs velem
kezetek levettétek rólunk mindannyiunkról
kik magatok voltatok a hatalmas iskola
mely bárcsak ne bocsátott volna el
hiába mondtátok hogy odakint élesebbek a kések
és a fájdalmak is mások
te is futottál ahogy én is futottam kések és botok elé
és mi még a könnyebbik utakra jutottunk
mert nem vagyunk messiások
hiszen hát jó atyamesterem nincs muszáj
és egy küldetés van csak
az életünké amely élni akar
de ez az egy magában tart annyi mást is
a tiedé mesterem különösen

mikor szikár figurád a fórumon meglátom
mindig ez jut az eszembe
és a próbák melyeket kiálltál
nem muszáj-herkuleséi ahogy mondják
de bizony kiálltad a magadéit én tudom
mi másokban embert szakasztott és szívet
te leltél olyan utat mindegyik szakadékból
mely nemcsak kivezetett de egyre magasabb tartományokba vitt
s meglehet utóbbi éveidben a tűz mi benned lángol
más világra fénylett és meleget máshol adott
bennem mindvégig ott maradtál ahol Tiresias
nyomaitok összefonódnak
nevetek különösképpen egybecseng
bár te konzul lettél ott ahol ő vak jó
meg kell mondjam ő látta pontosabban
mindannyiánk jövődő életét
mert ez már csak így van a látók vakok a világra
hiába hogy ifjú éveid megkeserítette
mégsem ismered fel az új peisziisztratoszt
és nem érted e máin mint holmi türanniszon mit kesergek én
mikor nem tudhatom mi az
és én meg azt nem látom hogy e lankákon
e dombkerítéses síkon végül is
mindig ilyenforma rend volt ha ez a rend
és most legalább jelszó és kulcsín sokak szerint rendben
hisz nem idegen hopliták
s a magunk felheccelt helótái mérik ki ránk e sorsot
bár mást jelent nekünk ma már helóta s heccelés
de én nem perelek veled sose tettem
mindig is miattad vettem komolyan oly nézeteket
melyeket bölcseim kiket régóta olvasok
egyedtől-egyig csak kinevettek
én látod még ma sem teszem
vagy ha igen akkor sem cinikusan
mert saját bajon legföljebb keserűen
és sok-sok dolgot nem látok persze én sem
miket így szóba hozni képtelen vagyok
ha egyszer nem szúrnak szemet nekem
bezzeg jó Tiresias mindent látott
csak egyet nem a saját életét futni el
gyöngyöző vizet a meder kavicsai között

nem óvakodott mint ahogy mi folyton óvakodunk
nem kereste a konformitás kövezett országútját
inkább testével bolygott oly szűk ösvényeken
hová neked és nekem csak elménk merészkedik
hisz mi ketten versekben bujdosunk
kietlen sziklacsípőkön
a káromlás katedrálisának ingó tornyain tétovázva
mint e levelém
félúton klasszikus téma és barbár forma közt
itt a jó szétszakadt barbaricumban
hol még mindig éldegélek én
míg te már pannóniában vagy honos
ógörög rómainak
és ezt az egyet én nem bocsátom meg neked
mert arra sok európai van
erre meg eggyel kevesebb maradt
ezért hogy e szavakkal szurkállak vagdallak
fenekedek ellened az ikes igékkel
hogy te elmentél Tiresiaszt pedig elnyelte a föld
nincs aki klasszika s magyar közt engem helyre tegyen
hogy itt ne mind csak rendre keverjem
dión sorsát a magaméval
és a tiéddel alexandroszét
hisz oly messze érnek össze a párhuzamosok
hogy mi odáig már el sem érhetünk soha életünkben
lelkünknek volt néhány kies magaslata
melyeket bejártunk együtt
vagy legalább megmutattuk
teneked én és énnekem te
és olyan is mikor szakadékba zuhantunk
belső mélységeinkbe hullton hullva
ahol nem segítettek a barlanghasonlatok
onnan támogattuk ki egymást
szavaktól ijedten más szavakba bújva meg poharak mögé
aztán jöttek a távolság kopár évei évtizedek
bádogkora van most a nagy birodalomnak
melynek arany éveiben köttetett meg a barátságunk
jó atyamesterem
ki a porból hova sújtani próbáltak
annyiszor felálltál
és mentél tovább vissza se nézve

és most újra itt vagy és dicsérlek
s akik ellened törtek már sehol csak miattad emlékszem reájuk
kiket elnyelt a langy humusz amelyből vétettek
magamban keserűen nevetve
mert nem neked
nekem lett rosszabb miattuk azzal hogy elmentél
hozzád föl sem értek
bölcs fa ki idén növeszted évköreidnek épp hetvenedik karikáját
csak ránk a neveltjeidre lestél olykor
félországnyi távolokból ám ritkábban mint lett volna jó
és mi szétcsatangoltunk a földön azalatt
legtöbben boldog szélütöttek
mások szorongva kétségeik között
egyikünk megölte a szörnyű kór mely e korra hullt
és elsirattuk őt maradvá maradéknak
semmivel sem jobbnak akárki másoknál
hisz akad olyan is biztosan közöttünk
akit egyre zaklat e létben az elégedetlenség s a szörnyű dölyf
a hübrisz amelyet nem ölt ki semmilyen agógé
mindig mindenért mást okol
mert az embernél nincsen szörnyetegebb csoda
szőkék vagyunk lágyak és lassan másfél mázsa a májunk
testünk tekenőjéből kifröcsög az élet
s bár körülünk már sosem múlik el az ilyen vagy olyan kreónok kora
kik lassan eltemetni sem engednek bennünket
nem hogy élni és szabadon tanítani
jó volna olyan világot hagyni utódainkra
hogy ne kelljen bocsánatot kérni érte
mert rajtunk is múlik hogy
száz év múlva lesz-e még emberi arcuk
lesz-e még ezen a féltekén bár egy lélek is annyi testben
és nem mondhatjuk hogy tehetetlenek vagyunk
mert a példád arra int hogy az embernek jót tenni
sokféleképp van módja
s kiben van lelkiismeret az mindig megelé
és sok helyen ha az egyiken nem találja már magát
csak egy van ami öröktől megbocsáthatatlan
a tunya vesztegelés
az erő s a tehetség elpocsékolása
és tudom hogy azt mondod félig mosolyogva
ha csak arra futja

már most térdepeljünk le
s hebegjük el Tirésias imáját
amellyel éjeken rémített minket
a rettentő ember a tobzódás éjjelein
hogy ó galádok ti rút szibarita vázak
kezetekhez tapad már elég gyalázat
hát kérjétek fennen az ő sákramentumát
nyissa meg felettünk firmamentumát
s borítsa le miránk exkrementumát
hogy így legyen minél hamarabb vége

Tarnóczy József: *Jánosi Zoltán* (2019)
A portré a Nyíregyházi Egyetem
rektori folyosóján látható

BÉRES TAMÁS a férfiak szíve

A férfiak szíve csak férfi sejtekből áll. Csordás tanár úr mondja ezt nekem. *Tudod.* Mondja. *Ideje megtudnod az igazságot.* *Biológiaóra ide vagy oda.* *Tudomány ide vagy oda.* *Nincs mit tenni.* Csordás tanár úr fél éve tanít nekünk biológiát. Előtte a béseket tanította. Az egyik gyerek szülője feljelentette, mert túlságosan szigorú volt az osztállyal. Persze mindenki tudta, hogy Csordás tanár úrnak van igaza, mert egy tanár mi legyen, ha nem szigorú. Ha kell, rá is csaphat a padra. Miért nem tud egy osztály fegyelmezetten végigülni egy biológiaórát? Hetedikes korában az embernek tudnia kell fegyelmeznie magát. Kati néni, az osztályfőnökünk, többször elmondta, hogy kompromisszumos megoldás született. Ami mindenkinek előnyös. Mielőtt megindulna a szóbeszéd. És felemelte a mutató ujját. Mi, a fiúkkal, csak a fociról, a BL-kártyákról szoktunk beszélni a szünetben, meg titokban a lányokról, a tesióra után. Mert vannak olyan lányok, akik mellett nem lehet úgy elmenni, hogy oda ne szóljunk nekik, „na, mi van már?”, vagy „mi a helyzet?” Még, ha tudjuk is, hogy *mi van*, vagy *mi a helyzet*. Igazából ezek a lányok azok, akik tetszenek nekünk. Három lány van az osztályban, akik mellett nem lehet elmenni. Csinosak és jó az illatuk. De állandóan együtt lógnak, és nem merünk hozzájuk szólni, mert nem tudjuk, mit mondjunk nekik. Az egyik, Dóra, a barna hajú, gitárórára jár, meg kosarazni. Vele szoktam az edzés után találkozni, tőle igazán meg tudnám kérdezni, melyik a kedvenc kosárcsapata, vagy elpirulás nélkül mondanám neki, hogy örülnék, ha gitározna nekem. De igazából nem lehet. Nem lenne fiús. Nem lenne férfias. Csordás tanár úr szerint a férfiak szíve csak férfi sejtekből áll, és nem lágyulhat el, nem csinálhat nőies dolgokat egy komoly férfi. Inkább nekem kellene gitároznom, talán metált vagy rock and rollt, és azzal lenyűgözni Dórit. Talán, ha alapítanék egy rock bandát, ő lehetne az énekesnő, én pedig a szólógitáros, Peti a dobos, Karcsi pedig a basszusgitáros. Az elég férfias lenne. Azt hiszem.

Kati néni azt mondta, örüljünk nyugodtan, hogy Csordás tanár úr fogja tanítani a biológiát, mert azzal csak nyerhetünk. Aki nála négyest kap az olyan, mintha másnál ötöst kapna, és úgy a fejünkbe veri a tantárgyat, hogy az csak a hasznunkra válhat. Kati néni csak a javunkat akarja. Csordás tanár úr szigora pedig sokszorosan meg fog térülni az életünk során.

Csordás tanár úr ma feleltetett. A C betűnél nyílt ki a napló. Ketten feleltünk Csakó Dórával. Tanár úr szerint bizonytalanok voltunk, és igen hiányos a tárgyi tudásunk.

Pedig én mindent úgy mondtam el, ahogy tavaly tanultuk Sepssy tanárnőnél, aki augusztusban ment nyugdíjba. Nagyon szerettük. Sokat kísérleteztünk, és sokszor az erdőben tartotta a biológiaórákat. Bogarakat, növényeket és mindenféle dolgot gyűjtöttünk, amit behurcoltunk az iskolába. A takarítók nem győzték rendbe tenni a szertárat és a szekrényeket, majd év végén kidobálni utánunk a sok kacatot.

Sepssy tanárnőnek az igazgató úr tanácsára augusztusban nyugdíjba kellett mennie, mert túl sok volt az órája, és ettől nagyon elfáradt, nem volt elég innovatív az órákon. Meg aztán az új tanterv miatt ettől az évtől már nem tudták volna kiadni az óráit, így tulajdonképpen megkímélték az egészséget. Kati néni szerint nem kell ezt a dolgot már firtatni, annak kell örülni, ami van.

Mi fiúk, amúgy mindennek tudunk örülni, hárman nagyon jó barátok vagyunk az osztályban, együtt járunk focizni, biciklizni is. Volt, hogy mindhárman ugyanabba a lányba voltunk szerelmesek, de most már megegyeztünk. Nekem Czákó Dóri tetszik, Karcsinak Páll Eszti, Petyának pedig Kis Ági, de egy kicsit még Pákozdi Panni is, de Petyát még a számítógépes játékok is érdeklik, nem mindig tudja eldönteni, hogy a három csaj közül melyikbe szerelmes leginkább.

Nagymama azt mondta, hogy egy fiúnak a legszebb nő az életében mindig az édesanyja kell, legyen. Én szeretem anyát, nagyon szép, jó illatú a haja, szeretem, ha dudorászik a fürdőszobában, de inkább Dórit szeretném megpuszítani, mert ő egy kicsit mégis szebb, mint anya. Ezt anyának nem merem elmondani, inkább csak annyit mondok, hogy most nekem nem tetszik senki. És elpirulok.

Ma Dórival feleltünk Csordás tanár úr óráján. Én hármast kaptam, Dóri négyötödöt. Csordás tanár úr azt kérte, hogy délután maradjunk ott mindketten, keressük meg őt a biológiateremben, a szertárban fog rendet tenni, kellene neki egy kis segítség, és tanár úr szerint a korrepetálás is ránk fér, mert bizonytalanok voltunk az ismereteinkben, és igen hiányos a tárgyi tudásunk. Aztán a vállamra tette a kezét, és azt mondta, hogy *a férfiak szíve csak férfi sejtekből áll*, egyszer majd megértem és emlékezek erre, ha elérzékenyülnék, vagy nőies dolgok jutnának az eszembe. Kikerekedett szemmel néztem rá, látta rajtam a kételkedést, és tovább magyarázta. *A férfi szíve erős férfi sejtekből áll, ezt a biológusok is igazolták. Nem bírják az elérzékenyülést, az a női sejteknek való. Keményen kell bánni a nőkkel, barátom, különben megpuhulnak a sejtek a szívben, és az szívrohamhoz vezet.* Közel hajolt hozzám, és a fülembe súgta. *Majd megérted. Eddzed a szíved, mert eltunyul, és akkor szívrohamot kapsz. Nem éri meg.* Mondta, majd a hátamra csapott és kitessekelt a tereméből. Dóri még bent maradt. Pár perc után piros arccal rohant utánunk az udvarra. Leült az egyik padra. Eszti kérdezte meg, hogy miért rohant, mi a baj? De csak annyit felelt, hogy semmi. Eszter rálegyintett és otthagya.

Andris bácsi, apa testvére szívrohamban halt meg. Ez jutott eszembe. Lehet, hogy ő is így lett beteg, ahogy Csordás tanár úr mondta? Tavaly karácsony előtt került be a kórházba. Mentő vitte be. Mindenki nagyon sírt. Adris bácsi felesége, Panni néni is meglátogatta a kórházban, pedig akkor már nem laktak együtt. Talán mert Andris bá-

csi sokat ivott, és a fizetés után eljátszotta a pénzét a kocsmában a nyerőgépen. Akkor már Andris bácsi szíve régen beteg volt..., aztán ez lett a vége. Tavaszra felépült. Jobban volt. Kiengedték a kórházból. Találkoztam vele a buszmegállóban. Én az iskolából, ő pedig a munkából tartott hazafelé. Én köszöntem rá, *Andi bá*, kiáltottam, rám se nézett, pedig korábban ő kiáltott rám mindig, ha meglátott, felkapott és barackot nyomott a fejemre, ölelgetett, miközben mórckás vicceket mesélt, majdnem megfojtott. Persze csak viccből. Akkor ott, nem sokat szólt. Biccentett a fejével. Ennyi. Próbáltam kérdezni, hogy van, mi újság vele, de nem nagyon válaszolt. Csak egy-egy szóval. A buszon mellé huppantam, de nem szóltunk egymáshoz. Feszengve kuporogtam az ülésen. Kényelmetlenül éreztem magam. Én vagyok a gyerek, ő a bácsikám. Mi változott? Egy intéssel köszöntem el tőle, ő egy morgással, a szája szélén mosollyal válaszolt. Pár hét múlva öngyilkos lett. A temetésén nagyon fújt a szél. Mindenki zokogott, de én sírni nem tudtam, csak a szívem. Nyomott a mellkasom, mintha ráült volna Andi bá' egész teste, a komor nézése, a szíve, a lelke. Az a nagydarab ember felment az égbe, csak a súlya maradt ott a mellkasomon. Most már tudom, hogy nem szabad engedni a szívnek, hogy ellágyuljon, mert a férfi szív férfi sejtekből áll. A férfi sejtek kőkemények.

Délután Csordás tanár úrhoz mentünk korrepetálásra és szertárat pakolni. Csönd volt az iskolában, napköziben ült mindenki. Némán mentünk fel a harmadikra, Dóri sem szólt egy szót sem, én is csak izgalomból köhögtem, köszörültem a torkom. Ezzel jeleztük, hogy itt vagyunk. A terem ajtaja nyitva volt, kerestük Csordás tanár urat. Nem volt sehol. A szertár zárva volt. Bentről csörömpölést hallottunk. Dörömböltünk az ajtón, de nem nyitotta ki senki. A tanári szobába szaladtunk, hogy nyissák ki a biológia-szertárat.

A tavaszi szünet után Kati néni azt mondta, hogy elképzelhető, hogy Sepssy tanárnő fogja tanítani a biológiaórákat. Őt már ismerjük régről, és jól összeszokott az osztállyal. Sepssy tanárnő ki tudta magát pihenni az elmúlt fél év alatt, így újra terhelhető, nyugdíjasként fogja segíteni az iskolai munkát. Mi, fiúk, örültünk neki, mert szeretünk az erdőbe járni, de azért összeszorult a szívünk, de nem tudtuk mitől. Én ezt az egészet nem mondom el senkinek, nehogy azt higgyék, hogy ellágyul a szívem. Férfi vagyok. Tudom, mert a férfiak szíve csak férfi sejtekből áll.

LAJTOS NÓRA

Allegro barbaro

(Nyugat, 1913/1.)

A csók kapu a testszörnövekedés gondozatlan gyeptakaró cataflam dolorosa csonttörötték balladája pantomimjáték tánc mimika Diótörő csipkéből szőtt palotája kicsattant hétpettyes katicaszárnyak a homlokon kicsi halk nyöszörgések fájdalomtapasz gyöngyhit pipacsapok hármastűt *tündéni* szerelem a tenger kék a tenger zöld lehulló nefelejcsfejek falevél-röptető szellő minden madárdal lecsöppen az égből korallzátonyra futó igyekezet szilvaszemű esőcseppek folynak túl az akvarellpapíron a violinkulcs kinyitja a menny ajtaját C-dúrban minden egyszerű lenne de jönnek a keresztek sorra kopaszra nyírt kottafejek madárcsőrnyi hangtemető le fognak kifognak aranyhal vagy három kívánság vagy visszadobnak lelőtt sirály sirálytetem tó-simogatta hófehér múltkavics jövőmessiás galamb-hétköznapi napraforgófejen feltámadó Fibonacci-sorozat szerelemcsillag szétázik mindennap a jelen gyermekkacaj lekottázott boldogság fekete mellből fehér tej spriccel reccsen a kín szótégelyben olvad a rozsdaszín akkora mint Isten kertjében a guggonülő kankalin ki-kinyílik egy kápolna ajtaja ki felkapcsolja éjjel a Holdat mert nincsenek határai elektródák a fejen színes kelbimbók amperek reggelije szétrepülő szitakötőszárnyak az agyban narancsgerezdek kinyílik egy fényrózsa szírmait hullajtja angyalhaj akantuszelevel szeretethozsánna szeretetglória vöröslő málnacseppek surran a nyár vadgesztenye tövisruha fészkekből kirepült felelet szájkosár a csönd.

„Éljensoká', éljensoká', éljensoká' *számos éven át!*”

A koli alagsorában mindig nikotinködben úsztak el a versek feltett levett szemüveged *prózát kéne írnod* Nórika és akkor én jó sokára elkezdtem prózát is írni aztán meg jártam gyakran a szobákban akkor épp arról morfondíroztál hogy ebben a korban s voltál akkor annyi mint én most vagy kopaszodik vagy őszül az ember de milyen igazágtalan is az élet hogy veled mindkét jóból juttat aztán egyszer bennem

kavarodtak össze majd simultak el a szigorlati tételek a hetedik félév téli vizsgaidőszakában a folyosón agyonizgulva melyekről neked kellett volna beszámolnom de nem jutottam be hozzád a folyosó sötét volt és levegőtlen kábé ennyire ha emlékszem nem lett pótvizsga csak bekanyarodott az indexbe egy jeles mert elhitted nekem, hogy ismerem a kortárs irodalmat és amikor a pécsi otélékára kísértél ezerkilencszázkilencvenkilencben az állófogadáson vörösboros lett a fehér inged csap alatt dörzsöltem azonnal neked reméltük másnapra megszáradva nem lesz olybá feltűnő de az volt akkor ott pohárkoccintások közepette mondtad hogy tegezzelek nem volt könnyű felnéztem rád felnézek rád és kétezer-hatban a debreceni hungarológiai kongresszuson előadásomhoz felszólalva mondtad hogy mennyire büszke vagy rám és hogy Nyíregyháza egy szellemi felszállópálya volt sokunknak és végül azt is mondtad és ez volt a te jelszavad hozzám mindig *Nórika adja fel más így igaz és az is igaz* hetven lettél de a kor nem számít amíg a vörösbor odabent pirosra festi a szívet mert szeretni kell ezt a ratkós anyaföldet ezt a Nagy László-s anyanyelvet ezt az allegro barbaro-életet és ezt elmondani hogy *Isten éltesen sokáig jó egészségben kedves Zoli!*

SERFŐZŐ SIMON

Örök vesztesek

Jánosi Zoltánnak

Pakol a készülődés,
elmenni innen.
Mintha csomagolna
a fele ország,
maradás nincsen.

Útra kel újabb másfél millió,
lelne szerethetőbb hazát.
Megélhetést máshol keres,
ha már itt nem talál.

Fordulnak a sorsok keletről
nyugatra,
ahogy a miénk fordult
hazánkban is hontalanságba,
a barázdák széléből
kiebrudalva a semmibe:
dagasszunk durva vasat,
igáslovak gerince görnyedjen
hátunkban.

Akárcsak mi,
örök vesztesek:
kóbor hazalátogatók lesznek ők is,
itt hagyva bennünket
lukas talpú lábnyomainkkal,
Hold tetejéről
lecsüngő szárnyakkal.
Ahogy mi is hagytuk az otthoniakat
szemöldökük eresze alatt,
amelyek leomlottak azóta.

De megmaradtak a templomok,
s mind a temetők.
Minekünk még megmaradt
az itteni Nap, a fennvaló ég,
ami – ki tudja –
nekik megmarad-e még?

VÁRI FÁBIÁN LÁSZLÓ

Felhők metamorfózisa

Jánosi Zoltánnak

Egymás nyomába hágó, egymásba torlódó felhők lepik el a nyárvégi, alkonyra készülőt. Ránézésre szélkutyák által terelt bárányszerű felhőknek vélném őket, de akinek amúgy is arrafelé kóborol a szeme, formáik, méreteik alapján gulyafelhőknek mondaná inkább. Ilyen metafora szerintem nincs, de ez most teljesen mellékes körülmény. Ennél zavaróbb valamivel, hogy ez a meglátás sem maradhat tartósan igaz, a felhők népének ugyanis örök természete a változás.

Ezt a nagyapja mellett lépdelő, csapongó eszű fiúcska is észleli, s már értelmezi is a felhők változását. – Nagyapa, az meg ott olyan, mint egy kutya. Nocsak, a gyerek által kiszemelt felhőforma valóban emlékeztet a Skandináv-félsziget ugrani készülőt kutájára. De nem sokáig, mert az egyik, kutyalábnak vélt részlet kígyóként nyúlni, majd telni kezd, s az érkező néhány percben domborulatokat növel. Ebben az esetben csitítani kell a képzeletet, mivel egy kevés bátorsággal akár a női test körvonalai is felismerhetők benne. Erről azonban a gyerek nem vesz tudomást, ellenben a felnőtt szem egyre érdeklődőbbben figyel. Sellő lesz talán? Ahhoz lenne még rajta faragni, vagy inkább képzelni való, azonban deréktól lefelé már tűrhetően alakul. Mintha művészi látást adott volna valaki a szélnek, az csakhamar halfarkhoz hasonló alsó testet alakít hozzá. A csípő vonalai szépen érvényesülnek, s ha a képzelet magasabb fokozatba kapcsol, a haltestbe zárt, egymáshoz szoruló lábak, combok kontúrjait is sejteni engedi. De jaj, mit érnek a csábító formák, ha büntetésben vannak, s nem nyílhatnak szét kedvükre talán már sohasem?

De hagyjuk e haszontalan lényeket, Zoli. Emlékszel? Andalító énekükkel átverték az Adrián hajózó Zrínyit is, akit szabályosan le kellett fogni, amikor a vér agyába szökve, szabályával akart rést nyitni a használhatatlan haltest hosszán. De lehiggadt valahogy, s magában ekként dörögött. Csakis a szükség okozhatta, hogy vágy támadt bennem a tengerízű csókra, az algától izmos keblekre, a halleány hűvös érintésére. Legyen velük boldog, aki megálmodta őket!

Ez olyan szentencia, melyet aláírok magam is, de ha már a témánál vagyunk, jusson eszünkbe egy vers erejéig a boldogtalan Kovács Vilmos. Nincs tudomásom róla, hogy járt volna valaha is a sellők földjén, ám az innen-onnan származó ismeretei alapján

nagyon is el tudta képzelni velük a testi szerelmet. „*Szeretőim sellőlányok – újságotla büszkén –, hullámok közt vetik ágyuk. Telik a hold – háltni hívnak. Hulljon értem három csillag*”. Vilmos, drága néhai barátunk, hát érdemes egy kétes kimenetelű szerelmi kalandért akár csak emlegetni is a halálcsillagot? Ne rójuk fel hirtelen hevülését mégsem, legyünk vele nagyvonalúak, hiszen költő volt, s még csak negyven-valahány éves. Ezek a körülmények pedig, ha mi is úgy szeretnénk, szinte minden örültséget igazolnak.

Jánosi Zoli, a hetven esztendő s irodalomtudós már csak somolyog mindezen, de keblében költői lélek lakik, s azzal mélyen átérzi a rászédett poéták bánatát. Ugyanakkor a fiatalabb sorstársak felé bölcs tanácsra is telik tőle. Figyeljünk szavaira, s lehetőleg kerüljük messzire a nőimitátorokat, különösen a velük való mindenféle nexust, mert ebben a magából kifordult világban megeshet, hogy az illúziók elvesztése után az ember túlforrósodott feje is elgurul.

Aztán ott vannak a hűvös tekintetű hús-vér szépségek, akik csöppet sem jobbak a sellőknél. Ha kedvük megfelelő, virágként hajladoznak. Magukhoz csalogatják a férfiszemek pillangóit, keringjenek csak kedvükre abban a bűvkörben, s ha már megszádultak kissé, bőrükre is leszállhatnak, esetleg nedvük mézébe is beleszippanthatnak. De rövid számvetést követően szigorúság ül a szép arcokra, és sértődöttséget színlelve zárják össze az imént még kacéran ingerkedő szirmaikat. S ha most mindjárt nem teheted lábuk elé a mennyországot, előttd ki sem nyitják többé.

Hát ne nyissák! Érje őket olyan átok, amely egymásba forrasztja a szerelemre teremtett ajkakat, kiúzi közülüköl az eredendő gyulladást, héjájkkal kapkodtatja össze a magasan röptetett csókokat!

Mit tegyen ebben a helyzetben – mondjuk – a *drága Attila*, aki *nemet intett folyton a rendre*? Emberi öntudata és rendkívüli szellemi ereje által megtehetette, de az Ódában halhatatlanná tett lillafüredi tündéraszony, vagy a lelke rejtelveivel bíbelődő szép doktornő előtt fegyvertelennek bizonyult. *Gyermekeké tették* mindketten, ruhájuk után kapkodó kisemberré, ahelyett, hogy egészséges asszonyi ösztönrel férfivá tették volna. Ott maradt neki a sóvárgás, a szívéhez szelídített csend, amely segíthet *szépet s jót, boldogabb éneket* írni, de a falat kenyérhez dukáló mindennapi szerelmet ez az idill sem képes megadni.

Ilyen szigorú és számító lenne a világ? Nem azért készülnek ringó bölcsők, hogy szerelemből született gyermekeket ringassanak? Nem azért vannak jó asszonyok, hogy mellük tejével táplálják őket? Nem azért jönnek leánykák a világra, hogy a tejjel az anyaság ösztönét is magukba szívják? Másként hogyan lehetnének az otthon- és hazateremtő férfiak odaadó, hűséges társai? A nők többsége ilyen, s ennek így kell lennie.

Lám csak, milyen messzire jutottunk a felhők balgatag metamorfózisának értelmezésétől! De hát a velünk élő valóság nem lehet a messzeség függvénye! S ha szerény sorainkat a hold fázisváltásával, vagy az őszi lombok színének változásával indítottuk volna, talán nem ide jutunk? Bizony ide, mert az ember legfontosabb gondolatai az életet hordozó és tápláló szerelemtől, valamint annak megéléséről szólnak. Ahogyan adják, kapják, visznozzák.

Bocsásd meg, Barátom, a bizalmas hangnemet, hogy velem való teljes egyetérté-
sedet feltételezni mertem. Belátom, egy széles látókörű, a költészet iránt kivételesen
érzékeny irodalomtörténészt dicsérni nem így szokás. Pallérozottabb, bölcs pályatár-
said bizonyára másképpen szólnak hozzád. Felmérik és magasztalják életművedet,
kimutatják és értékelik a kortárs irodalomtörténet-írást megtermékenyítő kutatói
módszereidet, aztán átadják Neked az általad istennőként tisztelt Antigoné legéke-
sebb gyűrűjét. Viseld illő büszkeséggel, méltósággal az Isten által számodra kijelölt
éveken át!

(Visz a vonat, mégý Valaki után, akivel már rég egymásra leltetek. Vár rád otthono-
tokban, ahol a langyos víz csobogása köszönt, s két fehér hattyúpárra emlékeztető kéz
törölközőt nyújt feléd. Fogadd el a kendőt, és csókold meg azt a kezét! Sülő hús illata
csábít, és az asztalon kedvenc borod, a Feketeleányka is vágyakozik már utánad. Tölts
a talpasokba, és emeld fel a magadét! Köszönts a szép váradi Vénuszra, s ő mosollyal,
csókkal a magáét Tereád!)

Ezeket kívánja igaz barátod,

Vári Fábián Laci

Vári Fábián László és Jánosi Zoltán a nyíregyházi
Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtárban (2024)

BABOSI LÁSZLÓ

„A kés a dalnak társa!”

Jegyzetek Takáts Gyula *Kodály* című verséről

Tisztelettel a hetvenéves Jánosi Zoltánnak

Kodály

Még szól a tücsök, mintha idézne
bennem egy délutánt,
amikor Kodály
bejött szobámba s szólt vala:
– Nézzük, van-e somogyi furulya? –
S kezében, mint arany jogar
világított a száraz bodza,
börtön fölött, a múzeumba...
Mert az volt!
Rozsdás rácsa
mögött pásztorok lakása
vasban, de kezükben bicska.
A szabadságot
így faragták
tört csontra, somfa-botra...

Csak állt a Mester.

Nézte:

a büszke szarvas,
koronás páva
miről is zeng
a vármegyeházba!
– A kés a dalnak társa! –
Nézett...

Olyan volt, mint a penge
és nyelvemen a válasz is:
– Az volt mindig e tájba –,
és szavammal kezemből is

elébe téve
zengett, mint citera pengése
a kanászok faragó-kése...
Puskaapor szénnel keverve,
bizsók metszésébe kenve
a Dallam vonalát
övezve, mint borostyán
a fát,
a rajz,
az ősi forma,
messzi szállásról, Somogyba...

Nézte, nézte s kezébe véve,
mint kottát olvasta tovább,
amit a dal s a gép soha,
de Egy, ha más is vonala!...
Cidrusfán a szalakóta,
mintha kotta-fej lett volna...
Balta tükre és az üveg
– valami tündér-felület –
dala sugárzott...

Hegedű a furulyával
s makkfa alatt
zsandár, vadkan...

Itt váratlan
levelemre térve át,
– mit Csöngén olvasott –
munkácsi soraim idézve,

mint aki messze-messze lát,
maga is mint a pásztor állt.

Így kelti most is
ébresztve bennem
azt a délutánt,
amikor Kodály

a sorsról
és a versről
szólva
bejött hozzám a múzeumba
és szólt vala:
– Nézzük, van-e somogyi furulya? –

[A]

Takáts Gyula (1911–2008) a XX. századi magyar irodalom igen különleges alakja. Sokrétű életműve, rendkívül gazdag irodalmi munkássága képzőművészeti és néprajztudósi tevékenységével szerves egységet alkot. A *Nyugat* harmadik nemzedékének tagjaként lírájában eredeti szintézist teremtett a nyugati és a magyar klasszikus költői, a népi-paraszi hagyományok, az antik görög és római formák és mitológia, valamint a *Kalevala* bevonásával. Mindezt a mediterráneumi vonásokkal tarkított pan-non regionalizmusból kinövő egyetemessége, mély gondolatisága, filozofikussága – melyre az európai mellett az ókori kínai bölcselet is hatott – emeli kivételesen magasra a magyar szellem panteonjában. Racionális elme erős metafizikai érzékenységgel, aki mindig a hétköznapi valóság mögötti „rejtett egész”-et, a Léteket kutatta. Költészetét „a kozmikus erővel való intenzív együttélés (mythikus létezés) és ehhez képest a mélyen átélt és megnemesített népi nyelv”¹ jellemzi – írta róla 1947-ben találóan, s hat évtizeddel később, a már lezáródott életműre is érvényesen Hamvas Béla.

[B]

Hosszú pályafutása során Takáts számos portréverset írt. Ezek azért kiemelt jelentőségűek, mert bennük a magyar és az egyetemes kultúra azon méltán kanonizált alakjait örökítette meg, akik hatottak rá, s akiknek művészetére, minden időben érvényes üzeneteire fel akarta hívni az olvasók figyelmét.

A portréversekben „szuverén alkotó senkit sem idéz meg anélkül, hogy a keletkező mű ne legyen egyúttal [...] saját világ[ának] hű tükre”.² A portré mindig önértelmezés, vallomás, ars poetica és ürügy, pontosan körvonalazza szerzőjük irodalmi, szellemi vonzódásait. A megidézett személy „médium”, általa „építi önnön világképét a költő”.³

A magyar kultúra két „ikercsillaga”, Bartók Béla és Kodály Zoltán születésének 100. évfordulóját 1981-ben és 1982-ben ünnepelte az ország. Megemlékezések, koncertek,

¹ HAMVAS BÉLA: Takáts Gyula: Se ég, se föld. Diárium, 1947. 3. sz. 136.

² VÁSY GÉZA: Illyés Bartók- és Kodály-verse. In: V. G.: „Haza a magasban”. Illyés Gyuláról. [Budapest], 2010. Nap Kiadó Kft., 141.

³ GÖRÖMBEI ANDRÁS: Nagy László költészete. Budapest, 1992. Magvető Könyvkiadó, 217.

hanglemezsorozatok, konferenciák, könyvek, számos írás és vers látott napvilágot a magyar gényusz e két, különlegesen fontos teremtő szellemének százéves jubileumán.

Takáts Gyula a centenáriumiok alkalmából fontos verseket írt, mindkettő a pécsi *Jelenkorban* látott napvilágot. A *Bartók* 1981 márciusában a zeneszerzőt ünneplő blokk nyitányaként,⁴ a *Kodály* 1982 decemberében jelent meg a komponista emlékéet megidéző rovat első műveként a folyóiratban,⁵ majd több periodikában és antológiában.⁶ A vers a költő tisztelgése Kodály Zoltán személye, életműve és emléke előtt. Kötetben először *A rejtett egész* (1984) *Freskó* című ciklusában látott napvilágot Tinódi Lantos Sebestyént, Batsányi Jánost, Arany Jánost, Illyés Gyulát és más jeles személyek alakját megidéző művek sorában. A költő újra közreadta az összegyűjtött verseit tartalmazó *Más távlatban* is, 2010-ben Oláh János szintén beválogatta a Magyar Napló kiadásában megjelent *Takáts Gyula válogatott versei* című kiváló gyűjteményébe. A periodikákban közölt eredeti 66 soros szöveget⁷ Takáts két hosszabb versszakra tagolta 38–28 sormegoszlásban, a könyvében viszont már hat versszakra tördelve 15–8–15–9–9–10 sorokkal jelentette meg, és az első publikáció 13. sorában a „Szabadságot” szó nagybetűjét kisbetűre változtatta.

A költő naplójegyzetei szerint a *Kodály*nak „nagy sikere volt a *Somogy* [folyóirat] tízéves fennállásának irodalmi estjén”,⁸ azonban a magyar folyóirattermést havonta szemlélő *Látóhatárban* 1983-ban nem jelenhetett meg, mert „vannak olyan utalásai, amelyek zavarók, legalábbis zavarja az új [fő]szerkesztőt...”⁹

[C]

De milyen kapcsolat fűzte Takáts Gyulát a zenéhez, ha verset írt Bartókról, Kodályról? A költő zenekedvelő családban nőtt fel. „Már első homályos eszmélésembe beszűremlett a muzsika. Mert minálunk mindig zene szólt. Emlékszem: édesapám kézügyessége másokat is kedvre derített, így aztán családunkban gyakori házimuzsika szoktatott a muzikalitásra. Olvasni, írni csak idővel tanul meg az ember, de a füle nyitva van”¹⁰

⁴ TAKÁTS Gyula: *Bartók*. *Jelenkor*, 24. évf. 1981. 3. sz. 193–194.

⁵ TAKÁTS Gyula: *Kodály*. *Jelenkor*, 25. évf. 1982. 12. sz. 1057–1058.

⁶ Népszava, 111. évf. 1983. márc. 26. 72. sz. 9. = Nyelvünk és kultúránk, 1983. 51. sz. 5. = „Ki s ki népei vagytok?”. Magyar költők versei Kodály Zoltánról. Gyűjt., szerk. Béneyi József. Debrecen, 1996. Hajdú-Bihari Zenei Egyesület – Bartók Béla Nemzetközi Kórusfesztivál Szervezőbizottsága – Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének Ethnica Alapítványa, 21–22.

⁷ Érdekes, hogy Takáts 1982. december 12-én Fodor Andrásnak küldött levelében az írja, hogy a *Jelenkornak* egy 80 soros verset küldött el. Lásd Fodor András és Takáts Gyula levelezése. 1948–1997. Pécs, 2007. Pro Pannonia, 392.

⁸ Naplójegyzetek 1983. I. 1. lásd TAKÁTS GYULA: Öt esztendő Drangalamban. 1981–1985. Naplójegyzetek. Pécs, [2005.] Pannónia Könyvek, 90. [TAKÁTS, 2005.]

⁹ Naplójegyzetek 1983. III. 6. lásd TAKÁTS, 2005, 110. – Takáts nem jegyezte fel, hogy milyen zavaró utalásai lehetnek a versnek azok után, hogy az már a *Jelenkorban* megjelent. Az új főszerkesztő Garai Gábor költő volt.

¹⁰ NÁDOR TAMÁS: „A költészet: zöld vegetáció, piros humánus, kék idő”. 10 kérdés Takáts Gyulához. Magyar Ifjúság, 22. évf. 1978. ápr. 28. 17. sz. 37.

– vallotta.¹¹ Édesapja virtuózan hegedült,¹² édesanyja „gyönyörű hangján” szépen énekelt.¹³ Ő maga ugyan tanulta, de nem muzsikált, bár költészete, képzőművészeti munkássága sok akusztikai és zenei vonást, utalást tartalmaz.¹⁴ „A zene és a matematika például az alkotásban összetartozó fogalmak... Zenében, matematikában – szépen és tudományban mindig a tisztaság a legfontosabb: a fény!”¹⁵ Interjúi, naplójegyzései szerint a zenehallgatás, különösen idősebb korában, kedves időtöltése volt Bece-hegyi Árkádiájában. „A zene a legnagyobb orvosság és egyensúlyteremtő a magányban. Akár dúdolgatni, vagy hallgatni. A rádió a hegyen áldás. Apám, ha egyedül érezte magát, elővette a hegedűjét és órákat játszott. Szép világot improvizált maga köré.”¹⁶ Könyvtárában Mozart-, Weber- és Bizet-monográfiákat olvashatott fia,¹⁷ aki a zenei aranykort, a barokkot és a bécsi klasszikát szerette a legjobban, valamint a lengyelek legnagyobb zenei álmódózóját. „Bach és Chopin, ők állnak a zenében legközelebb hozzám... És a nemes kamarazene!”¹⁸ – írta naplójába. „Mozart vagy Bach jobban átsegít a válságon, magányon, mint a költők vagy filozófusok.”¹⁹ Természetesen a „műzsák kedvencei”, a balatoni szőlőhegyek „kedves zenészei”, a tücskök, a kabócák és a méhek muzsikája is lenyűgözi (*Polyhimnia*). Mozart *D-dúr szerenádját* hallgatva vetette papírra: „Fonyód fölött ékszerként ragyog a Mars a Balaton körül villany-nyakék tündöklése fölött... És újra szólnak a tücskök...”²⁰

A két legfontosabb magyar zeneszerző sem kerüli el befogadói horizontját: „az újévi koncertet Bécsből a tévén hallgatom. Strauss-muzsika: Bécs és Kodály és Bartók jár az eszemben, és Erdély, az Alföld és Bece. Mindez a bécsi erdő dallamára”²¹ – jegyezte be naplójába. „A zene pihentet és erősít. Ma Bartókot hallgattam egy órát a rádióból. Igen nagy erőt adó szépséges ez a mű.”²²

A versek Drangalagból című kötetében Debussyt, Bartókot (*Mint szárnyas paripát*) és Chopint (*Melynek polgára nem a test*) idézi meg. Knósszosz ókori romjai között

¹¹ Lásd *A gyerekemlékek vázlatfüzetéből* című versét.

¹² *Gyerekkori vasárnapban* olvasható: „Vasárnaponkint – így emlékszem – / a kis barokk-templomnak kórusán / imának szárnyas, fülnék édes / hegedűszólót játszott az apám. / Izmos ujjából úgy szökött a hang, / mint tornyokból madár, ha zeng harang. / Imájában rekedt a kontesz, / frakkos fecskék, selyemkesztyűs kezek / az ő dalával játszadoztak”.

¹³ Naplójegyzetek. 1986. VII. 23. Lásd TAKÁTS GYULA: Újabb évek Drangalagban. 1985–1988. Naplójegyzetek. Pécs, [2016.] Pannónia könyvek, 164. [TAKÁTS, 2016.]

¹⁴ Weöres Sándor Takáts verseiben már a korai években Debussyhez és Raveléhoz hasonló formabontásokat látott. Lásd TAKÁTS GYULA: Start a déli folyosóról. In: T. Gy.: Egy kertre emlékezve. Művek és mesterek között. Budapest, 1971. Szépirodalmi Könyvkiadó, 35. [TAKÁTS, 1971.]

¹⁵ Sz. Gy.: Turistacipőben Takáts Gyula. Turista Magazin, 23. évf. 1977. 4. sz. 19.

¹⁶ Naplójegyzetek. 1985. IX. 18. Lásd TAKÁTS, 2016, 84.

¹⁷ TAKÁTS GYULA: Könyvek, könyveim. Lásd TAKÁTS, 1971, 47.

¹⁸ Naplójegyzetek. 1986. III. 8. Lásd TAKÁTS, 2016, 128.

¹⁹ Naplójegyzetek. 1985. X. 6. Lásd TAKÁTS, 2016, 91.

²⁰ Naplójegyzetek. 1986. IX. 6. Lásd TAKÁTS, 2016, 173.

²¹ Naplójegyzetek. 1983. I. 1. Lásd TAKÁTS, 2005, 90.

²² Naplójegyzetek. 1985. VII. 1. Lásd TAKÁTS, 2005, 52. – A Bartók rádió *A zenéről* című műsorban Bartók zongoraversenyeiről beszélt Bartók második, zongoraművész felesége, Pásztory Ditta, Keresztury Dezső irodalomtörténész, Major Tamás színművész, Ferencsik János karmester és neves előadóművészek: Kocsis Zoltán, Ránki Dezső, Sándor György, Serly Tibor és Zempléni Kornél.

járva a zene és a költészet múzsáját, a „tisztá” furulyáján játszó Euterpét örökíti meg (*Euterpe*). Bár úgy tudja, hogy Pán „sohasem élt” (*Nem*), de a pánsípot (szürinx) megalkotó és azon játszó mitikus alakja szintén több versében felbukkan (*Egy kritikusra, Levél a felvidult városból*).

A takáts-i poétikai térben jó néhányszor szólal meg népi hangszer, furulya, flóta, tilinkó, citera, duda vagy hegedű. A *Dudaszót hallgatva* című költeményben a dombtetőn álló présháznál játszó „öreg legény” „sikító” játéka csak „úgy szívenvágja”, mert a duda hangjával keltett zene mágiájának hatására „Zeng a pince. Öblös torka, / mintha hangszórója volna / egy világnak, ami rég holt, / de sikoltva most előront. / Zeng a duda... Szép sorjába / újra szólítja világra / aki elment...” A duda a „megrezegtetett levegő és a hallható hang révén jelképes értelemben (lélegzet = lélek) az életre keltés [... az] újjászületés eszköze”.²³ A dudazene a múltat újjászültő, a halottakat megidéző és imaginárius belső világot teremtő hatalmának köszönhetően „Mintha lenne föltámadás”. Ebből is látható, hogy Takátsnál a zene, a hangok, a dallamok esztétikai értékük mellett gyakran az emlékezés, a múlt felidézésének eszközei. „Aranyszín okarína repdes. / Hol itt... Majd ott éneklí telt dalát. / Rigó?... Vagy bátyám eltört hangszerét / idézik s zengetik, mint madarat, a fák?” (*Aranyszín okarína*)²⁴

Takáts Kodályhoz hasonlóan – de talán megértőbben – a dzsesszt, a twisztet a modern, elgépiesedett, elidegenedett XX. század korjellemző zenéjének tartotta, és hanyatlást látott benne (*Egy opportunistára, Korunk hírnöke, Oly startra kész*).

[D]

A magyar irodalmi hermeneutika egyik jelentős vonulata – kapcsolódva az ún. bartóki alkotói módszerhez – „bartóki-kodályi”, azaz folklóresztétikai szempontokat is bevonva vizsgál olyan életműveket, alkotásokat, amelyekben tudatos és erőteljes folklórintegráció valósul meg. Ez azt jelenti, hogy az elemzőnek a népi kultúrában, népköltészetben, -mesékben azoknak szimbólumrendszerében is járatosnak kell lennie, mert anélkül nem vagy csak részlegesen érti meg a mű üzenetét. Szabó Dezső 1927-ben Ady költészetét Kodály munkásságával vonta párhuzamba.²⁵ Németh László Erdélyi József,²⁶ majd Tamási Áron műveiben látott analógiát Kodályéval.²⁷ Féja Géza számos cikkében, háromkötetes magyar irodalomtörténetében, valamint a *Magyar irodalomszemléletében* – ellentétben Babits Mihállyal és Szerb Antallal – már beemelte az irodalomba a folklórt, és egyik vizsgálándó szempontja az volt, hogy miként jelent

²³ Jelképtár. Szerk. Hoppál Mihály et al. Budapest, 2004. Helikon Kiadó, 117. [HOPPÁL, 2004.]

²⁴ A zenei tematikát érintve lásd még pl. az *Oboaverseny a pince előtt, Pengetik ovális lantjuk, Cirreg az esti kotta* című verseket.

²⁵ SZABÓ DEZSŐ: Kodály Zoltán. Zenei Szemle, 1927. ápr.–máj. 189.

²⁶ NÉMETH LÁSZLÓ: Erdélyi József: Az utolsó királyi sas. [1928] In: N. L.: Két nemzedék. Budapest, 1970. Magvető – Szépirodalmi Könyvkiadó, 254.

²⁷ NÉMETH LÁSZLÓ: Székelyek [1933] In: N. L.: A minőség forradalma – Kisebbségben. Első kötet. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek. Budapest, 1992. Püski, 486–490.

meg – a metafizikai és nemzeti sajátságokkal is bíró – népi kultúra irodalmunkban a kezdetektől napjainkig. Féja többször utal Bartókra, Kodályra, de magát a „bartóki modell” fogalmát Németh László tudatosította írásaiban a *Magyar építészet* (1944) című esszéjében, később a *Magyar műhely* (1956), *A magyar vers útja* (1957), *García Lorca színpada* (1957) s egyéb műveiben. Az 1945 után fellépő új, főleg paraszti vagy vidéki származású generáció költői, Nagy László, Juhász Ferenc, Csanádi Imre, Csoóri Sándor, Simon István, majd a következő nemzedék tagjai, a Hetek költői erőteljes folklórintegrációt visznek végbe műveikben.

Irodalmi esszéiben Féja Géza, Csoóri Sándor, Tornai József, szaktanulmányaiban, könyveiben pedig Czine Mihály, N. Horváth Béla, Kiss Ferenc, Pomogáts Béla, Görömbei András, Vasy Géza, Bertha Zoltán, Móser Zoltán, Alföldy Jenő, János Zoltán és mások értelmezik a műveket „bartóki-kodályi” szempontok szerint is.

Az elmúlt évtizedekben általában „bartóki modellt” vagy „bartóki-kodályi alkotói módszert” emlegettek az értelmezők. Kodály nevéhez az útmutatásai alapján Ádám Jenő által kidolgozott világszerte ismert, ma is sok helyen alkalmazott pedagógiai módszer kötődik. Ezek mellett bátran állítható, hogy létezik a kevésbé elemzett irodalmi „Kodály-modell” is.

Takáts Gyula kiváló költőnek tartotta Csanádi Imrét, az *Ördögök szekerén* (1963) című könyvéről írt kritikájában ennek hangot adva, mintha magáról is beszélne, pontosan leírja az általa megvalósított folklórintegrációt. „Onnan és abból nyitja meg éltető forrását, ahonnan Vikár–Bartók–Kodály gyűjtése összeállt”²⁸ – vélekedett a zámolyi származású lírikusról. Grezsa Ferenc Csanádi Imre életművéről szólva állapítja meg, hogy a költő „a magyar lírában kodályi jelenség: hajszálygökereivel a magyar múltba ereszkedik.”²⁹ Pécsi Györgyi³⁰ és Kerék Imre ezt megerősíti,³¹ Alföldy Jenő Csanádi Imre munkásságát elemző monográfiájában ezt a szálát továbbfejti.³² Meggyőződésem, hogy Takáts Gyula életművének folklórintegrációt tartalmazó része is inkább az irodalmi Kodály-modellt reprezentálja, annak ellenére, hogy a költő többször említett „bartóki disszonanciát” bizonyos versei egyéni, „formabontó”, töredezett ritmikájával kapcsolatban.³³

Mi a különbség a bartóki és a kodályi modell között? Bartók sokkal radikálisabban és „barbárabban” használja a paraszzenét, többet reflektál kora modern nyugati zenei

²⁸ TAKÁTS GYULA: *Ördögök szekerén*. Csanádi Imre verseiről. In: TAKÁTS, 1971, 296.

²⁹ GREZSA FERENC: Csanádi Imre: Egy hajdani templomra. Kortárs, 34. évf. 1990. 5. sz. 161.

³⁰ PÉCSI GYÖRGYI: Csanádi Imre: Egy hajdani templomra. Alföld, 41. évf. 1990. 11. sz. 82–82.

³¹ KERÉK IMRE: A gyermekekhez szóló Csanádi Imre. Négy testvér; Kis verses állatvilág. Új Forrás, 30. évf. 1998. 9. sz. 55–56.

³² ALFÖLDY JENŐ: Csanádi Imre költői világa 1. Budapest, 2009. Kairosz, 184, 198, 204–206.

³³ 1935-ben Pável Ágoston felhívta Takáts figyelmét egy rossznak, disszonánsnak tartott rímére, a költő ezt válaszolta Kodályra hivatkozva: „népi zenéje is a zene megújódása a disszonancia által.” (Takáts Gyula levele Pável Ágostonhoz. 1935. jún. 13. Lásd LŐCSEI PÉTER: Kérések, tervek, biztatások. Válogatás Pável Ágoston levelezéséből. Vasi Szemle, 2001. 11. sz. 401.) Később már „formabontásról”, amihez „korunk zaklatott lendülete és Bartók műve is egyszerű példákat mutatott” (TAKÁTS GYULA: Vas István két verseskötetéről. In: TAKÁTS, 1971, 315.), valamint „bartóki disszonanciák” alkalmazásáról beszélt (Lásd GARAI GÁBOR: Írószobám. Beszélgetés Takáts Gyulával. Kortárs, 22. évf. 1978. 5. sz. 810.).

kísérleteire, mint Kodály. Tudományosan analizálja a népdalokat, elemeire bontja, majd összerakja az intuíciói, a pentatonika és az aranymetszés törvényei kreatív használatával.³⁴ Zenei nyelve a magyar paraszttzenéből táplálkozik, de átlépve a határokat a szomszéd és a keleti népekből is, mindez sajátos szintézist alkotva a nyugat-európai zene eredményeivel. Kodály sokszor inkább „keretez”, nem annyira modern és formabontóan avantgárd, olykor atonális érzetű és disszonáns, mint Bartók. A magyar és a magyarság régmúltjához köthető népek zenéjét kutatja, használja fel műveiben. Történelmünk érdekli a kezdetektől napjainkig, benne a magyar ember sorsával, érzésvilágával (*Székelyfonó, Psalmus Hungaricus, Hány János, Zrínyi éneke* stb.), Bartók a *Kossuth szimfóniát* kivéve alapvetően ahistorikus, a mitikus történelem és a makro- és mikrokozmoszban élő univerzális ember foglalkoztatja (*Kékszakállú herceg vára, Cantata profana, Csodálatos mandarin*). Kodály életművét a benne megfogalmazott nemzeti-emberi fájdalmak és sorskérdések ellenére egyfajta óvilágbéli derű, a transzcendenciához való szoros és töretlen kapcsolat hatja át, Bartóké a Nietzsche utáni kozmikus magány.

Takáts 1991-ben így nyilatkozott: „Kezemben voltak a legjobb somogyi pásztorfaragások, melyek engem éppúgy inspiráltak, mint a népzene Bartókot és Kodályt. Egy világot – teremthető képi, nyelvi eszköztárat – nyitottak fel előttem ezek a sokszor írástudatlan, névtelen művészek.”³⁵ Tíz évvel korábban, de ezt alátámasztva írta le Pomogáts Béla a költő folklórintegrációjának lényegét: „Takátsra erősen hatott a népi kultúra „világképe, gondolkodásmódja, magatartás-szabályozó belső rendje.” Ez „nem csupán műveltséget, hanem észjárást és szemléletmódot jelent. [...] A Balaton-vidék népi építkezése, a hegyközségek sajátos életformája, a somogyi népművészet tárgyi emlékei ugyanúgy rajta hagyták költészetén bélyegüket, mint a dunántúli folklór: a merész képtársításokat mutató népdalok, a játékos népi rigmusok, a sötét hangolt betyárballadák.”³⁶

[E]

Takáts Gyula legkedvesebb költőjéről, Berzsenyi Dánielről szólva többször említette Kodály Zoltán nevét. A *„Somogyi Diogenes”* című esszéjében a zenetudósként, pedagógusként és gondolkodóként is magas színvonalú írásos életművet alkotó Kodályt azon „legnagyobb” „magyar írók” közé sorolja Vörösmartytól Kassáig, Németh Lászlótól Veres Péterig, akik „a legnagyobbak közt tisztelték és becsülték” Berzsenyt.³⁷ A népdalt és népköltést gyűjtő, a sokszínű paraszti életet mélységében ismerő

³⁴ Erről lásd Lendvai Ernő könyveit.

³⁵ TÖRÖK ANDRÁS: A jó költészet és a jó politika egyet akar. Kaposvári beszélgetés Takáts Gyulával. 47. évf. Zalai Hírlap, 1991. máj. 4., 103. sz. 7.

³⁶ POMOGÁTS BÉLA: Népművészet és költészet. A népi kultúra Takáts Gyula verseiben. Új Írás, 21. évf. 1981. 2. sz., 6.

³⁷ TAKÁTS GYULA: „Somogyi Diogenes”. In: T. Gy.: Tükrök szava – betűk arca. Jegyzetek – válaszok – vallomások. Budapest, 1985. Szépirodalmi Könyvkiadó, 209. [TAKÁTS, 1985.]

niklai „remete” világában „a pásztorok és Horatius, a népdal és óda jól összefértek”³⁸ – vélekedett Takáts, és megállapítja: Berzsenyi már Bartók és Kodály fellépése előtt több mint hét évtizeddel kimondta egyik levelében, hogy „Én a magyar Muzsikában és Tántzban Ideált látok”.³⁹ Kodály több verset megzenésített tőle, s Takáts szerint „Kodály Berzsenyi-ihletét a zenében” *A poézis hajdan s most* című versének sorával jellemezhetjük: „Szívből szívbe gyönyört zengve s vidám erényt!”⁴⁰

[F]

A *Kodály* című vers egy megtörtént kaposvári látogatás emlékét eleveníti fel, s ebből bontja ki a költő saját Kodály-értelmezését, a zeneszerzőhöz fűződő élményeit, személyes viszonyát, korábbi kapcsolódási pontjait. Junggal szólva a benne élő Kodály „név-tartalmú lelki” és gondolati „komponens” tömör, lírai kivetítését.⁴¹ A költemény természetesen önmagában is érthető, értelmezhető, de – úgy vélem – mindenképpen szólni kell a szövegben rögzített életrajzi tényekről, eseményekről bővebben, mert a szöveg több olyan rejtett utalást tesz az olvasójának, amely alkotója életének ismerete nélkül nem fejthető meg pontosan.

Takáts Gyula 1966-ban a *Vikár Béla és a Kalevala* című tanulmányában rögzítette ezt a találkozását a zeneszerzővel: „Néhány esztendeje feljött hozzánk a múzeumba Kodály Zoltán. Együtt néztük a pásztorművészet múlt század végi remekeit. Csak ezeket nézte! És hogyan? Mint, aki jól ismeri és erőt venni újra olvassa azt a kottát, amely alkalmas a teremtés ilyen hangjaira:

Levegő hogy lett önmagától,
Levegőből víznek váltta,
Vízre szárazföldnek ülte,
Mind a fűnek-fának földre.
Dall a holdnak képeztirül,
Napnak helyre tételirül,
Ég oszlopi dúcoltárul,
Mennynek fölcsillagoztárul.”⁴²

Az idézett versszak a Vikár fordította *Kalevala* XVII. runójából származik,⁴³ s látható, hogy már 1966-ban megvolt Takáts későbbi Kodály-versének gondolatcsírája: a

³⁸ TAKÁTS GYULA: Nikla, avagy Tomi. In: T. Gy.: Az igazi poézis keresése. Írások Berzsenyi Dánielről. Szerk. Tüskés Tibor. Pécs, 1994. Berzsenyi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság – Pannónia Könyvek, 81.

³⁹ I. m., 82.; Lásd Berzsenyi 1830. február 25-én Széchenyi Istvánnak és Wesselényi Miklósnak küldött levelét.

⁴⁰ TAKÁTS GYULA: Martyn Ferenc Berzsenyi-rajzairól. In: I. m., 90.

⁴¹ C. G. JUNG: Pszichológia és költészet. In: C. G. J.: A szellem jelensége a művészetben és a tudományban. Ford. Szalai István. Budapest, 2003. Scolar Kiadó, 99.

⁴² TAKÁTS Gyula: A Kalevala és Vikár. In: TAKÁTS, 1971, 155.

⁴³ Kalevala. A finn nemzeti hősköltemény. Finn eredetiből fordította Vikár Béla. Gulyás Pál tanulmányával. 5. kiad. Budapest, 1944, Magyar Élet, 96.

zeneszerző „nézte” a „pásztorművészet” „remekeit”, a múzeum számos tárgyi emlékéből hangsúlyosan „csak ezeket nézte”, s mint a kottát olvasta a tárgyakra karcolt vagy vésett képeket. Másfél évtizeddel később a költő versében majd ezt az élményét bontja ki, írja tovább.

Somogy népművészete kapcsán Takáts már 1938-ban megfogalmazta: „A faragóművészet kincsháza e terület, a kanász- és juházmesterek hazája. A juhász- kam-pók kosfejei, karikásnyelek szarvasai, az egyszerűségben megnemesedett szkíta formák szinte egyenes leszármazottja, mintha a kunszentmiklósi Attila-kincs motívumai állnának előttünk. E »farigcsálás« temetői kivirágzása a kopjafák. Kanász-, juhász-, zsvány-, zsandár-balladák szállnak falukról falukra, mint madarak, ágról-ágra.”⁴⁴ A balladák mellett a vármegye a Dunántúl egyik leggazdagabb, legjellemzőbb népzenei vidéke volt. „Dúsan tömörültek itt a régi stílusú dallamok, a belőlük fejlődött ötfokú és tájjellegű új stílusúak, az intonációs és előadásbeli sajátosságok. Itt hangzott legtovább az ötlyukú »hosszi furugla« és a magyar dudaszó”⁴⁵ – összegezte Olsvai Imre a tájegység népzenejét bemutató hanglemezsorozat kísérő füzetében.

Takáts 1949 és 1971 között a kaposvári Somogy Megyei Múzeum igazgatójaként dolgozott. A múzeum vezetése mellett komoly néprajzi gyűjtő- és kutatómunkát végzett, a gyűjteményt jó néhány jellegzetes, szép faragásokkal díszített hosszú furulyával („hosszi furugla”) és tilinkóval gyarapította,⁴⁶ melyek „a pásztorélet igen megbecsült és gondosan őrzött tárgyai”⁴⁷ voltak. A pásztorok zenei életéről így nyilatkozott: a kanászlakodalmakban „zenéltek, énekeltek, táncoltak fáradhatatlanul. Cigányt nem fogadtak, maguk gondoskodtak a zenéről. A vendégek a citorára [citerára] táncoltak, de szólt a duda, a furugla és a flóta is. [...] A pásztorházban, családi körben rendszeres volt a bor és tánc nélküli zenélés, énekelgetés. Behajtás után az asztalra került a citora. Általában betyárnótákat énekeltek és játszottak. Aki tudott, hosszú furuglán játszott, s az ügyes bojtár dudált. A legelőn és az erdőn más hagyomány élt. A flótát bodzafából csinálták, szép, mély hangja volt, s vele az erdőben a kanászok gyakran játszottak magányosan. [...] S mi volt a bojtárok szórakozása? Kinn a legelőn és az erdőben sípokat fabrikáltak, de levéllel is tudtak zenélni, olyan szépen, hogy a síp sem szólt különül. Az öreg kanászok szerint erre a vadkörtefa levele volt a legalkalmasabb.”⁴⁸

Takáts néprajzi munkásságnak megkerülhetetlen írott szintézise a *Somogyi pásztorvilág* (1986) című könyve, fontosak az egyéb folklórral kapcsolatos írásai is.

A költő jól ismerte Kodály komplex alkotói, zenetudósi, folklorisztikai és nemzetnevelői munkásságát, hiszen a zeneszerző az 1920-as 1930-as években már az új,

⁴⁴ TAKÁTS Gyula: Somogy. Kelet Népe, 1938. 12. sz. 441–442.

⁴⁵ OLSVAI IMRE: Magyar Népzenei Antológia III. Dunántúl – Transdanubia. Kísérő füzet. Budapest, 1992, Hungaroton, 2. [OLSVAI, 1992.]

⁴⁶ KNÉZY JUDIT: A kaposvári Rippl-Rónai Múzeum tárgyai. In: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. 1966. Szerk. Dankó Imre. Pécs. 1967. Janus Pannonius Múzeum, 130.

⁴⁷ I. m., 137.

⁴⁸ DOBOS MARIANNE: A somogyi kanászok. [Beszélgetés Takáts Gyulával.] In: Világ tenyerén katicabogár. Riportok művészekkel – az állatokról. Budapest, 1986. Natura, 14.

modern magyar kultúrára figyelő ifjú nemzedékek körében – akárcsak Bartók –, igen népszerű és mintaadó alkotóművész volt. A két zeneszerző elismert, a nagyvilágot egyre meghódító alkotóvá vált. Kodály a Zeneakadémiával párhuzamosan elvégezte a bölcsészkar német-magyar szakát, nemcsak a régi magyar irodalom tudósa volt, hanem folyamatosan figyelte a kortárs magyar művészeti életet, forgatta a fontos irodalmi, művészeti folyóiratokat, így biztosan hallott Takátsról (ha máshonnan nem, akkor – látni fogjuk – Weöres Sándor révén). Személyesen nem tudjuk, mikor ismerkedtek meg, de 1945-től kezdve biztosan többször találkoztak, mert Kodály is részt vett Pécsen a Batsányi János Irodalmi Társaság megalakulásán, annak összejövetelein.⁴⁹

Kodály 1959. október 23-án és 24-én Kaposváron vendégeskedett. Megérkezésekor először a MÁV-nevelőotthonba ment, ahol meghallgatta az internátus somogyi népdalokat és Kodály-műveket előadó énekkarát, majd a Csiky Gergely Színházban részt vett a *Háry János* bemutatóján, másnap a város zenei intézményeit, valamint a levéltárat és a múzeumot látogatta meg.⁵⁰ A zeneszerző, aki lelkes múzeumlátogató volt, a megyei múzeumot „mint kivételes értékű szentély[t]”⁵¹ célirányosan kereste fel, hiszen tudta, hogy igen értékes néprajzi gyűjteménnyel rendelkezik.

Kodály kapcsolata a szellemi és a tárgyi néprajzi értékekben rendkívül gazdag Somogy vármegyével több évtizedre nyúlt vissza. Ez szimbolikusan már a népdalokat a XIX. század végén világ szinten egyedülálló módon fonográffal gyűjtő, somogyi származású Vikár Béla megismerésével elkezdődött. A zeneszerző az 1920-as, 1930-as években sok népdalt gyűjtött itt,⁵² *A magyar népzene* című monográfiájában többre utalt, jó néhányat műveiben feldolgozott. A *Fölszállott a páva* kezdősorú somogyi népdal szövege már Adyt megihlette, s az ereszkedő típusú ősi, kvintváltó pentaton dallama és a költő verse Kodályt is erősen foglalkoztatta. „*Fölszállott a páva* címmel tizenhat zenekari variációt írt, van egy kétszólamú feldolgozása, s az Ady-vers felhasználásával született a háromszólamú férfikari feldolgozás[a].”⁵³ A férfikarra átírt *Karádi nóták* dalai szintén a vármegyéből származnak.

[1.]

Takáts személyes élményeken alapuló versének kezdete, „Még szól a tücsök, mintha idézne / bennem egy délutánt” – mintegy felvezeti, mitikusan előhangolja a hamaro-

⁴⁹ Batsányi János Irodalmi Társaság alakult Pécsen. Várkonyi Nándort elnökké, Illyés Gyulát és Sásdi Sándort társelnökké választották. Dunántúli Népszava, 1. évf. 1945. nov. 20. 99. sz. 2.

⁵⁰ MAYER ISTVÁNNÉ – SCHUSZTER GYULÁNÉ: Zenei nevelés, zenei élmények, kórusok. In: A Kaposvári MÁV Nevelőotthon jubileumi évkönyve, 75. 1897/1972. Szerk. Pallós László. Kaposvár, 1972. Kaposvári MÁV Nevelőotthon, 154–155.; J. B.: „Láttuk Kodályt bácsit...”. Somogyi Néplap, 16. évf. 1959. nov. 1. 257. sz. 6.

⁵¹ FODOR ANDRÁS: Somogyi kútfró. Kanyar Józsefről. In: Futárposta. Budapest, 1980. Szépirodalmi Könyvkiadó, 323.

⁵² „És mert Kanizsa, Keszthely és Bajom »szőke gulyái közt« Pálóczyval Vitéz Mihály és Vikár után Kodály is gyűjtött a makkos erdőn – ahol akár a pávák jártak a pásztorok” – írta Takáts a „*Furcsa Farsangi Napló*”. *Csokonai Vitéz Mihály olvasása közben. Idézetek, jegyzetek, versek és kérdések* című versében. Lásd TAKÁTS GYULA: Már Drangalang viszi. Új versek. Budapest, 2001. Nap Kiadó, 118.

⁵³ TŰSKÉS TIBOR: Kodály és a magyar irodalom. In: T. T.: Testvérműzsák. Budapest, 1979. Móra, 178.

san megrajzolandó Kodály-képet. A somogyi tájban, a természetben szervesen benne élő, szőlőműveléssel, bortermeléssel foglalkozó Takáts teremtett lírai világában a tücsök többször megjelenik. A tücsök, „aminek zenéjét itt [a Balaton parti Bece-hegynél, a költő borospincéjénél] mindig hallani, szent bogár a görögöknél. És itt vagyok máris a költészetnél és a filozófiánál. Mindkettőnek az lenne a feladata, hogy elviselhetővé tegye az életet”⁵⁴ – nyilatkozta a költő. A tücsök „a műzsai-szellemi lét megtestesítője és kiemelten a dal, a költészet szimbóluma”,⁵⁵ remek jelkép egy zeneszerzőről szóló vers kezdetének. A tücsökHzene megindítja a költő emlékezetét és asszociációs lírai fantáziáját.

A múzeumot meglátogató Kodály a kötelező körök után szokása szerint azonnal tömören a lényegre tér: „Nézzük, van-e somogyi furulya?” – kérdezi Takátstól. A Károli Gáspár *Biblia*-fordítás nyelvét megidéző felvezető, múlt időt kifejező archaikus szófordulat – „szólt vala” – Kodályt egyből összekapcsolja a régi magyarság korával, a *Psalmus Hungaricus* szövegének keletkezési idejével. Kodály – Bartókkal együtt – a rendszeres népdal- és népzene gyűjtés, és ezek tudományos vizsgálata mellett a népi hangszerek kutatásának elindítója volt.⁵⁶ Maga is gyűjtötte, vásárolta a népi tárgyakat, bútorokat, terítőket, hangszereket, otthonát ezekkel rendezte be. *A magyar népzene*-ben ezt írja a hosszú furulyáról: „Ritkuló hangszer, már csak Dunántúl[on] fordul elő. Igazi gyakorlott mesterét nem sikerült találunk. A [budapesti] Néprajzi Múzeumban néhány igen szépen díszített példánya van.”⁵⁷ Nem kétséges tehát, hogy ha Kodály Kaposváron jár, akkor az itt őrzötteteket meglekinti, mert a „fizikai tárgyak segítik a lelket, hogy visszahúzódjék önmagába, és egyfajta »visszatéréssel« újra fölfedezze” készítőjének „eredeti tudás[á]t”⁵⁸ – írta Eliade. Hasonlóan vélekedett Coomaraswamy: a múzeumban kiállított „művek emlékeztetők, vagy más szóval kontemplációs támaszok”.⁵⁹ Az érzékeny befogadót inspirálják megalkotója szellemi horizontjának, világának és üzenetének megértésére.

A költő megmutatja a zeneszerzőnek a múzeumban őrzött kincseket, kezébe adva egy mívesen faragott, somogyi furulyát. Az egyszerű bodzafából készült fúvóhangszer „arany jogar”-ként „világított” Kodály kezében. A jogar az uralkodói hatalmat, a felsőbbiséget kifejező szakrális tárgy, „az ókortól fogva azt fejezi ki, hogy a hatalom »onnan fölülről«, Istentől való. Ezért a megkoronázandó király egyik kezében” mindig jogart tartott.⁶⁰ Ezzel Takáts Kodályt a hétköznapi világból egy magasabb,

⁵⁴ TAKÁTS GYULA: Beszélgetés Bertha Bulcsuval In: T. Gy.: *A harmónia keresése*. Budapest, 1979. Szépirodalmi Könyvkiadó, 376.

⁵⁵ Állatszimbólumtár A–Z. Szerk. Vigh Éva. Budapest, [2019.] Balassi Kiadó, 354.

⁵⁶ MANGA JÁNOS: *Magyar népdalok, magyar népi hangszerek*. 2. kiad. Budapest, 1969. Corvina Kiadó, 37. (Magyar Népművészet, 2.)

⁵⁷ KODÁLY ZOLTÁN: *A magyar népzene*. 4. kiad. Budapest, 1969. Zeneműkiadó, 83.

⁵⁸ ELIADE, MIRCEA: Kulturális divatok és a vallástörténet. In: E., M.: *Okkultizmus, boszorkányság és kulturális divatok*. Ford. Benedek Mihály. Budapest, 2002. Osiris, 12.

⁵⁹ COOMARASWAMY, Ananda K.: Mivégre állítsunk ki műalkotásokat? In: C., A. K.: *Keresztény és keleti művészeti-filozófia*. Ford. Kelemen Renée. Budapest, 2000. Arcticus Kiadó, 11.

⁶⁰ Magyar Katolikus Lexikon. V. kötet. Homo – J. Budapest, 2000. Szent István Társulat, 864.

mitikus-szagrális szintre is helyezi. A jogar „arany” minőségjelzője mint szín és fém ezt erősíti meg. Az arany „»a Nap gyermekeinek«, vagyis az uralkodóknak a kivált-ságos színe (fém) volt szinte az egész föld kerekén.”⁶¹ A „világító” jogar a fényt, a szellemi tisztaságot és nagyságot fokozza. Kodály nemcsak zeneszerző, hanem a XX. századi magyar kultúra egyik egyetemes jelentőségű alkotója, művésze, tudósa. Szellemi, „uralkodói minősége” már az 1930-as években kitűnt, a világháború befejezése után pedig sokak számára egyértelmű volt. Az 1949-től kialakult totális kommunista diktatúra alatt, a szovjet-orosz birodalom által ránk oktrojált hamis és hazug, a nép támogatását valójában nem élvező politikai vezetőkkel szemben, ő a szétszakított magyarság valódi szellemi vezetőjének, mintaadójának, a kényszerűen megszakított folyamatosság őrzőjének és nemzetnevelőnek számított, akire figyelt a nemzeti közösség erre érzékeny része. A korszakban Kodály mellett Illyés Gyula és Németh László örvendett hasonló megbecsülésnek.

A Somogy Megyei Múzeum Kaposváron a régi, klasszicista stílusú vármegyeházában működött, a XIX. században börtönnek használt épületszint fölött. Törvényesen elítélt lakói között tehetséggel megáldott művészkedő hajlamú pásztorok, betyárok is voltak vasban megbéklyózva, akik bicskával a kezükben a szabadságvágyukat „tört csontra, somfa-botra” faragták.

Takáts lírájában a pásztorok és a betyárok mitikus személyek. A pásztor az antik bukolikus költészetből lépett át a modern, de már nem idilli világba, a takátsi erdőkkel, lankás dombokkal, berkekkel, vadvizekkel tarkított imaginárius táj fontos szereplője. A betyár alacsonyabb minőségű kulturhérosz, aki a népi, paraszti tudatvilágban az igazságtalanul működő társadalomban a rend helyreállítója, a szegények gyámola a gazdagok, a hatalmaskodók ellenében, valamint a nemzeti elnyomás elleni küzdelem harcosa.

[2.]

„Csak állt a Mester” – írja Takáts, a mestert nyomatékosan nagy kezdőbetűvel. Köztudott, hogy Kodályt egyszerűen „tanár úrnak” szólították, nem szerette, ha professzornak vagy mesternek nevezték.⁶² A professor latinul tanítót, tanárt jelent, s Kodály, aki a magyar nyelv kiváló ismerője, művelője és fáradhatatlan konzervatív szellemű védője volt, ellenezte az idegen szavak használatát, ha volt magyar megfelelőjük. Itt azonban a Mester Kodály nagyszerűségét, rendkívüliségét erősíti meg, aki figyelmen és „megrendülten”⁶³ nézte a népművészeti tárgyakat. Takáts plasztikusan írja le a tárgyakon látható, jól ismert képeket: „büszke szarvas”, „koronás páva”, „miről is zeng / a vármegyeházba”. Ez finom utalás az imént említett *Fölszállott a páva* kezdetű szabadságvágyat kifejező népdalra és Kodály ezt feldolgozó remekműveire is.

„A kés a dalnak társa!” – állapítja meg lakonikusan a közismerten szűkszavú zeneszerző. A kést irányító kéz mögötti szellem ugyanaz, mint a népdalok megalkotóié.

⁶¹ HOPPÁL, 2004, 281.

⁶² Gách Marianne [visszaemlékezése]. In: Így láttuk Kodályt. Szerk. Bónis Ferenc. Budapest, 1979. Zeneműkiadó, 180.

⁶³ TAKÁTS GYULA: Beszélgetés Fodor Andrásal. In: TAKÁTS, 1985. 45.

Ezzel a hagyományos magyar népi kultúra szerves egységére utal, arra, hogy szimbólumrendszere, formavilága, a benne megfogalmazott érzések, gondolatok, archetipikus alakok és történetek azonosak akár a népköltészet nyelvén fogalmazódnak meg, akár a faragókéssel róják, karcolják a képíró pásztorok a fafelületekre.

[3.]

Kodály nézése „mint a penge”. Élesen metsző, okosan analizáló, érti a faragóművész önálló, szimbólumokban beszélő vizuális nyelvét és üzenetét. Takáts egyetértőleg válaszol, megerősítve Kodályt: „Az volt mindig e tájba”, majd bizonyítékként elébe teszi egy citera pengéseként „zengő” bizsókot, rövid pengéjű faragókést, és szakszerűen leírja a fába faragott képek elkészítésének technikáját. A rajzok metszett vonalai átvitt értelemben analógok a népi Dallam(ok) hangjegyei által felrajzolható vonalakkal. A Dallam nagy kezdőbetűje hangsúlyossá és szimbólummá emeli a szót, általánosan az ősi magyar népzene jelenti. A metszésbe kent anyag hasonlatos a fát övező borostyánhoz, ami a hosszú élet, az öröklét növényi szimbóluma. Azt fejezi ki, hogy ezek a primordiális formák és alakzatok, melyeket „messzi szállásról”, még a honfoglalás előtti időkből, a keleti szállásterületekről hoztak magukkal a somogyi pásztorok elődei, időtlenek, örök érvényűek. A Szekfű Gyula által szerkesztett és II. világháború előestéjén kiadott nemzetkarakterológia kötetben, a *Mi a magyar?*-ban (1939) Kodály a *Mi a magyar a zenében?* című tanulmányában somogyi népdalváltozatokkal mutatja be a régi stílusú népdalok „két legfőbb fajtáját”.⁶⁴

[4.]

Kodály továbbra is megbabonázva „nézte, nézte”, kottaként, tehát értelmezhető, összefüggő egységes jelrendszerként olvasta a somogyi pásztorfaragásokat, s az üzeneteket megértette. A „néz” ige megismétlése, a látás hangsúlyozása az erős befogadói koncentrációt, és a lelkét ráanksugárzó⁶⁵ nézett tárgy közvetítette világba való virtuális átlépést is jelent. A teremtmény ember ihletett állapotba kerül, inspirálódnak a tudatalatti rétegek. Erre modern gép soha nem lesz képes. A dallamok és a faragások vonala Egy, így nagy E betűvel, amivel újra azt hangsúlyozza Takáts – Kodállal együtt –, hogy a paraszti kultúra egységes, ha különböző megnyilvánulási formáinak „más is [a] vonala”.

„Cidrusfán a szalakóta” sort mintha népdalból emelte volna át a költő, de csak rájátszik a népdalra, s megkapó hasonlatot asszociál a madárra: „mintha kotta-fej lett volna...”. A fa ágai ötvonalas kották, s rajta a tintával „ráírt” dallamok, az éneklő madarak. Ezzel megint azt erősíti meg, hogy a képet, a képírást kottaként olvassa Kodály.

⁶⁴ TAKÁTS, 1985, 2.

⁶⁵ „Hogyne lenne a tárgyaknak lelke – írja Takáts –, amikor mi teremtettük azokat, akárcsak gyerekeinket. Amit beléjük és rájuk ruháztunk, az sugárzik felénk.” Lásd TAKÁTS Gyula: Jegyzetek és vallomások egy jegyzetfüzetből. In: TAKÁTS, 1985, 195.

A „cidrusfa”, a cédrusfa, a somogyi népköltészetben többször előforduló fenyőféle, a szalakóta (népies nevén kékcsóka) a vers születésekor csak a Dunántúlon élő költőző madár volt. A pásztorok által szintén nagy becsben tartott borotválkozásra is használt „tükrös balta” „tükre” „valami tündér-felületként”, tehát természetfeletti varázserővel bíró mágikus felületként a furulyákhoz hasonlóan szintén dalt, népdalt „sugárzott”.

[5.]

Takáts az első három sorban folytatja a Kodállal együtt nézegetett népművészeti tárgyakon látható képek leírását. Az előzőket is hozzátéve – büszke szarvas, koronás páva – szinte magunk előtt látjuk a XIX. század vizuális folklórjának toposzait: „Hegedű a furulyával / s makkfa alatt / zsandár, vadkan...”. Kodály „váratlanul” egy új, közös kapcsolódási pontot hoz fel beszélgetésükbe: Weöres Sándort. Minderről Takáts enigmatikusan szól, Weöres nevét nem írja le, csak utal rá; aki nem ismeri a Weöres–Kodály- és a Weöres–Takáts-kapcsolatot, illetve Takáts életét, nem tudja, miről van szó. Takáts arra készíti olvasóját, hogy kutassa fel ezeket a filológiai adatokat és összefüggéseket költeménye teljes megértésének érdekében.

Kodály – mondja a versben Takáts – Csöngén Takáts egyik Munkácsról küldött levelét olvasta, és abból idézett, arra kérdezett rá. A Vas vármegyei kis faluban, Csöngén, Weöres Sándor költő lakott. Weöres Takáts jó barátja, pécsi egyetemi társa, akivel az egyetem befejezése után is szoros barátságot ápolt. Ezt visszaemlékezéseik és levelezésük hűen tanúsítja. Kodály 1929-ben a *Pesti Hírlap*ban olvasta, majd később megzenésítette a tizenöt éves Weöres Öregek című versét, s ezzel egy hosszú, termékeny munkakapcsolat vette kezdetét közöttük. A zeneszerző atyai figyelemmel kísérte és segítette a zseniális költő pályafutását.⁶⁶ 1935. május 30–31-én másfélnapos látogatást tett Csöngén, „Weöreséknél szállt meg, és segítségükkel 11 népdalt jegyzett le a faluban.”⁶⁷ A Kodály-filológia szerint csak ekkor járt Csöngén, viszont Takáts Gyula munkácsi levelét nem olvashatta itt, ugyanis Takáts 1939-ben és 1940-ben tanított a munkácsi M. Kir. Áll. „Árpád Fejedelem” Gimnáziumban, előtte nem járt ott. Persze az évtizedek távlatából könnyen megbicsaklik az emlékezet. Lehet, hogy Kodály rosszul emlékezett az időpontra, a helyre, lehet, hogy Takáts Gyulát tréfálta meg a memóriája, de a lényeg valós: Weöres beszámolt Kodálynak az egyik fontos munkácsi Takáts-leveléről, amire a legendásan kiváló memóriájú zeneszerző húsz évvel később is emlékezett. „Minden leveledet el szoktam tenni, de ezt hatványozott gonddal őrzöm, mert nagyon értékes dokumentum”⁶⁸ – írta Weöres Takáts-nak Csöngéről 1939.

⁶⁶ Kodály Weöresnek köszönhetően egy másik vasi költővel, a szombathelyi Gazdag Erzsivel is munkakapcsolatban állt. Negyven „versére írt kórust és dallamot, zenepedagógiai művet. Érdekes és elgondolkodtató Kodály és Gazdag Erzsike irodalmi találkozása” – írta naplójába Takáts. Lásd TAKÁTS, 2005, 58.

⁶⁷ EÖSZE LÁSZLÓ: Kodály Weöres-kórusai – Weöres Kodály-versei. In: Örökségünk Kodály. Válogatott tanulmányok. Budapest, 2000. Osiris, 107.

⁶⁸ TAKÁTS GYULA: Helyét kereső nemzedék. Költők levelei 1934–1949. Budapest, 1984. Magvető Kiadó, 78.

október 22-én. Ehhez ő ezt a jegyzetet fűzte: „Kodály Zoltánnak is megmutatta. Kaposvári látogatása alkalmával vissza is tért rá Kodály”.⁶⁹

Vajon mi volt a levél tartalma? Erről Takáts hallgat, pedig biztosan érdekes lehetett, ha Kodály még húsz év után is szóba hozta. Takáts szerint minden Weöreshöz Csöngére címzett levele megsemmisült,⁷⁰ viszont az idézett Weöres-levélben később ezt írja neki barátja: „Irigyellek, hogy láttad a ruszinszkói eseményeket.”⁷¹ Takáts a közvetlenül megélt izgalmas történelmi időket, Kárpátalja teljes visszatértét és a korabeli munkácsi viszonyokat, benyomásait írta meg.

A trianoni diktátum következtében Kárpátalja geopolitikai megfontolásokból az új államhoz, a Csehszlovák Köztársasághoz került. 1938. november 2-án az I. bécsi döntés értelmében hazánk visszakapta a Felvidék és Kárpátalja egy részét, majd 1939. március 15-én a magyar csapatok visszafoglalták a teljes Kárpátalját.

Munkácsi állását Takáts Gyula 1939. március 13-án foglalta el. „Ez a világ, Trianon után, alig négy hónapja került vissza a hazába, az ős munkácsiaknak és az odakerült „anyásoknak” [ti. az anyaországiaknak] is minden nap újat hozott. Újat a magyaroknak és ruszinoknak, ukránoknak, városinak és hegylakónak egyaránt”⁷² – emlékezett vissza. „Munkács igen szép város. Modern európai és jiddis, kaftános keleti és orosz keverék.”⁷³ „Érdekes volt számomra a város többnyelvű zsongása, sok vendéglője, ahonnan minden este cigányzene szólt. Esténként a korzó sűrű hullámlása a fiatalsággal és a kiöltözött polgársággal frissen lüktetett. Mindezt körbevette a városszéli hegyi szegénység. A templomok: a görögkatolikus és keleti, a református és római katolikus és zsidó hívőkkel. Meghitt és gyakorló lelki életéről tanúskodtak.”⁷⁴ Baráti körében, és a „be nem »csehelt« tanárok, orvosok, ügyvédek, a mindig magyarhű zsidóság, a görög és ortodox papság és a csehektől kisémmizett magyarok körében igen színesen pezsgett az élet. A vár, a huszárlaktanya, az iskolák, a katolikus, református és keleti püspökségek, hivatalok és a vendéglők vitatkozó hangja összekondult és -csapott a Latorca-völgyben.”⁷⁵ A szláv népcsoportokhoz tartozó ruszinok („magyar-oroszok”), akik a szentistváni Magyarországon a társadalomba beilleszkedve békésen éltek és dolgoztak, 1920-tól a cseh–orosz–ukrán politikai erőterek keresztútjába kerültek. Az ún. „ruszin kérdés” a magyar sajtóban folyamatosan napirenden volt. Erről Takáts friss tapasztalatait leszűrve a *Kárpátalji ruszinkérdéshez* címmel, a népi írók folyóiratába, a *Kelet Népe* 1939/5. számában publikált érdekfeszítő tanulmányt. Ez prózaköteteiben nem olvasható, néhány gondolata, megállapítása a rendszerváltás előtt publikált Sáfáry László munkácsi költőről szóló írásában felfedezhető.

⁶⁹ I. m., 97.

⁷⁰ I. m., 8.

⁷¹ I. m., 78.

⁷² TAKÁTS GYULA: Kárpátalján készült a „Május”. In: T. Gy.: Emlékek életrajza. Esszék, visszaemlékezések. [Kaposvár], 2002. Berzsenyi Könyvkiadó, 54. [TAKÁTS, 2002.]

⁷³ I. m., 55.

⁷⁴ TAKÁTS GYULA: A munkácsi vár alatt. In: TAKÁTS, 2002, 52.

⁷⁵ TAKÁTS GYULA: Kárpátalján készült a „Május”. In: TAKÁTS, 2002, 56.

Weöresnek küldött levele apropójából tehát ilyen történelmi és sorskérdésekről beszélgethettek a látogatás során a „messze-messze” „látó” Kodállal, aki „maga is mint a pásztor állt” Takáts szobájában. Kodály „pásztorsága” értelmezhető a furulyák, a rajtuk megszólaltatott ősi népzene, a faragások titkait, szellemi hátterét ismerőjének, de olyan mitikussá formált „uralkodó” személynek is, akinek nyája a teljes magyarság.

Miután 1940-ben a költőt áthelyezték a kaposvári gimnáziumba tanítani, Kárpát-aljára – amíg lehetett – visszajárt, és mindig jó szívvel emlékezett munkácsi életére. A II. világháború végével újra kisebbségi létbe taszított magyarok sorsát figyelemmel kísérte. 1985-ben írta naplójába a szovjet-orsz – és egyben a hivatalos magyar – kisebbségi politikát bírálva: „Micsoda tősgyökeres magyarság pusztul itt a Verhovinán a Tisza, Ung, Bereg, Máramaros megyék táján! Pusztul, mert pusztítják a lenini kisebbség-támogató köpenye alatt...”⁷⁶

[6.]

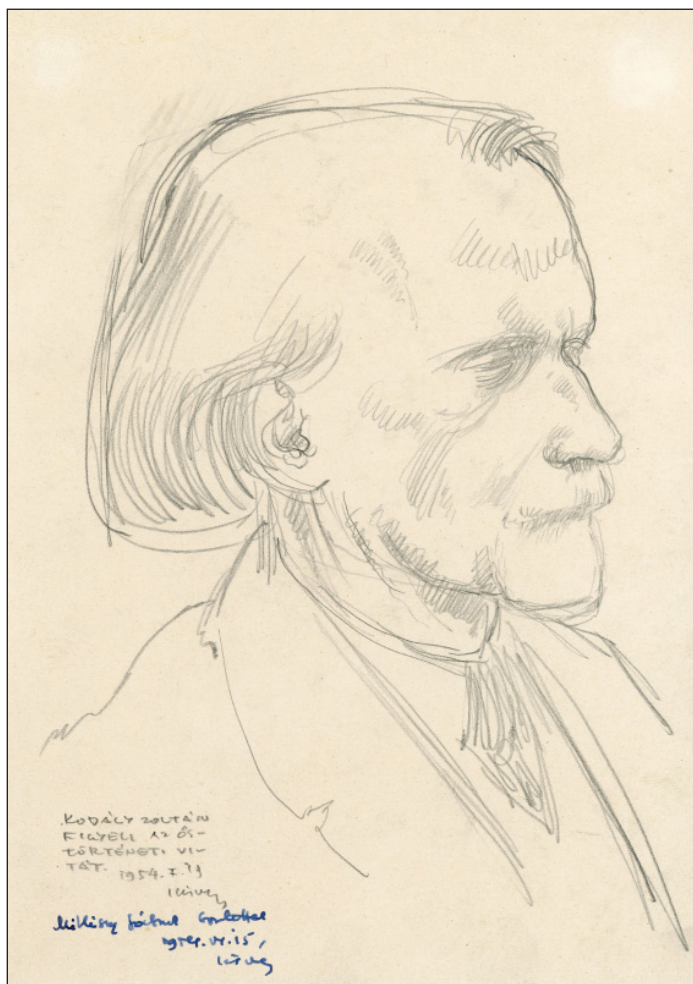
Az utolsó rövid versszak a kodályi felszólító kérdéssel „Nézzük, van-e somogyi furulya?” keretes szerkezetbe foglalja a verset. Takáts összegzi a Kodállal történő kaposvári délutáni találkozását, amikor a somogyi pásztorfaragásokból, a paraszti kultúrából kiindulva a leglényegesebb dolgokról és kérdésekről „a sorsról”, „a versről”, Weöresről, a magyar történelemről beszélgettek.

Takáts Gyula költeménye nagyszerű lírai sűrítménye Kodályról vallott nézeteinek. A költő tiszteletet, személyes szimpátiát, mély lelki-szellemi közösséget érez a zeneszerzővel és művével. Ez nem véletlen, mert ha a két azonos habitusú alkotó életét és munkásságát párhuzamba állítjuk, számos hasonlóságot fedezhetünk fel: mindkettőjük komplex, nem csak egy dologgal foglalkozó művészember és gondolkodó, közös a népi-paraszti kultúra iránti szeretetük, annak tárgyi és szellemi emlékeinek gyűjtése, rendszerezése és közzététele, saját művükben való feldolgozása, a magyar történelem iránti mély érdeklődésük, a görög-latin kultúra iránti csodálatuk, Berzsenyi-rajongásuk, a klasszikus magyar hagyományok megbecsülése, a regionalizmus pártolásuk, nemes konzervativizmusuk, egyetemes látásmódjuk.

Befejezésül érdemes idézni Takáts Kodály átfogó zenepedagógiai, nemzet- és magyarságnevelő programja kapcsán tett ma is aktuális naplóbejegyzését: „Kodálynak nagyon igaza van, hogy a népdal a legjobb embernevelő a magyar öntudatra”.⁷⁷

⁷⁶ Naplójegyzetek. 1985. IX. 14. Lásd TAKÁTS, 2016, 82.

⁷⁷ Naplójegyzetek. 1983. IX. 8. Lásd TAKÁTS, 2005, 167.

László Gyula: *Kodály* (1954)

Az alkotó ezt írta a képre: „Kodály Zoltán figyeli az őstörténeti vitát. 1954. I. 19.” A neves régész-történész és képzőművész *Kortársaim* című sorozatából Takács Gyula ezt a portrét tartotta az egyik legjobbnak, „legérzékenyebbnek.”

BERTHA ZOLTÁN

Az „uomo universale” arcai

(Páskándi Géza Kós Károlyról)

In honorem Jánosi Zoltán

A korábban Jánosi Zoltán vezette Magyar Napló Kiadó gondozásában, a reprezentatív *Ráduszt Könyvek* sorában (a 6. darabként) jelent meg 2019-ben Páskándi Géza *Az intellektus méltósága (Válogatott esszék)* című kötete. A válogatást Páskándiné Sebők Anna, a szerkesztés munkáját Jánosi Zoltán végezte, aki (sorozatszerkesztőként is) nagyívű, mélyreható kísérő tanulmánnyal látta el ezt a kiemelkedő könyvremeket. Kortárs klasszikusunkról, Páskándiról szólva mintha csak saját érzékenyen sokoldalú irodalom- és kultúrtörténeti esszéírásának, értekező prózájának a vállalt és megvalósított eszményeiről is vallana: „Ez a nagyigényű szintéziskereső impulzivitás és látásmód az író-szerkesztőnek az elődeire, illetve kortársaira tekintő vagy rájuk emlékező, e kötetbe foglalt rövidebb írásaiban is villanófényszerűen nyilatkozik meg. Ahogyan Mikszáth Kálmánra, Benedek Elekre, Bartók Bélára, Déry Tiborra, Lakatos Demeterre, Tözsér Árpádra, Szilágyi Istvánra, Gion Nándorra vagy Dobos Lászlóra tekint, ugyanazt a teljességigényt, a mélyáramaiban megalapozott tudást, a gondolati tisztaságot, az értékhelyek biztos felismerését, a magyar nyelv fölülnyes alkalmazását és az elemzői egyediséget mutatja fel, mint a nagyobb arányú irodalom- vagy művészettörténeti összegzéseiben.”¹ Valóban az „egyetemes ember” – s vele a (Hamvas Béla definiálta) egyetemes tájékozódás, univerzális orientáció magatartásának, alapállásának jegyében és fényében.

A költő, az epikus (a novella- és regényíró), a drámaszerző, az esszéista, a publicista, a naplóíró Páskándi Géza irodalmi bírálatai – irodalomtörténeti fejtegetései például klasszikus erdélyi elődökről vagy pályatársakról – legalább kettős értékaspektusból is rászólgálnak a felfrissített figyelemre. Egyrészt mert vallomásszerűen tanúskodnak egy kiemelkedő gondolkodó elme eszmei-intellektuális erőfeszítéseiről és szellemi eredményeiről, másrészt pedig mert alapvető szakirodalmi anyagként nyújtanak megvilágosító és gondolatébresztő szempontokat a tárgyalt írói életmű vagy irodalmi jelen-

¹ JÁNOSI ZOLTÁN: Utószó – Az esszéíró Páskándi Géza In: Páskándi Géza: *Az intellektus méltósága – Válogatott esszék*. Sorozatszerk. Jánosi Zoltán. Budapest, 2019. Magyar Napló Kiadó – Írott szó Alapítvány, 292. (Ráduszt Könyvek, 6.)

ség értelmezéséhez, megértéséhez. (E legalább kétféle értékvonatkkozás természetesen minden jelentős esszéíró műveit tekintve is nyilvánvaló. Mert – Szakolczay Lajos idézve – „valódi esszét csupán az tud írni, aki behelyezkedvén választott hőse sor-sába, gondolatrendszerébe az *ő* és *saját* igazságának együttes megszólaltatója.”²) „A szépíró Páskándi Géza gyakran már tanulmányba hajló esszéírói műveinek legbelső, igen sok szálból összetett tudati alapzatát a szerző párját ritkító műveltsége és eredeti gondolkodásmódja: »intellektusának méltósága« adja. Filozófia, történelem, irodalom-, művelődés- és nyelvtörténet, a nemzeti és a világirodalom műveinek nagyszerű ismerete, ezek analízise és tanulságaik szintézisbe foglalása, a tudáselemeket filozófiai mélységű s rendezett világképpé, egységes rendszerre szervező gondolati alakítása karakteresen tükröződnek vissza e munkáiból”³ (foglalja mindezt össze Jánosi Zoltán). Hozzáteve: „Analitikai eljárásainak szociográfiai, pszichológiai, irodalomelméleti, stilisztikum-értékelő, nyelvtudományi, filozófiai és műértelmezési kanyarutai rendkívül változatos és izgalmas, olykor sohasem látott gondolati tájak panorámái felé viszik az olvasót, és ölelik ott körbe felismertetéseikkel és szépségeikkel.”⁴ Az író „igazi eszmei és stílári-nyelvi kalandokba bocsátkozik”⁵ (Borcsa János szerint is), Szász László pedig úgy értékeli, hogy Páskándi, aki „a negyedik műnemben is jelentőset alkotott”, „nem azért ír íróelődeiről, mintha szigorú tudományos és módszertani apparátussal fel akarná dolgozni azok művét, hanem önmagát, saját művének érvényességét igyekszik bennük/általuk felismerni és igazolni”; s „választott íróelődeiben saját művészetének rejtett utakon áthatoló előzményeit is kutatja.”⁶ Esszéisztikáját (Pomogáts Bélával szólva) egyszerre kivételesen gazdag műveltséganyag és lenyűgöző öntörvényűség – „rendkívüli ötletesség” jellemzi.⁷

Páskándi Géza kétségkívül a modernség, az abszurd (saját szóhasználatával: az abszurdoid) irodalom kiemelkedő magyar mestere volt. Sokműfajú életművének egészét határozza meg az a különlegesen színes és eredeti stílusvilág, amely mindig izzó és szikrázó feszültségbe hozza a szemléletes, példázatos, akár szenzuálisan megragadható gondolati dimenziókat a végletekig elvonatkoztató, fogalmi absztrakciókkal operáló intellektuális éleslátás lényegkereső keménységével. Páskándi bravúros eszmeftuttatásokkal feldúsított (sőt akár – Dávid Gyula észrevétele szerint – „olykor valóságos mikroesszékké növo”⁸ kitérőkkel teletűzdelt) esszéiben ugyancsak megfigyelhető, hogy az izgalmasan felkavaró fejtegetések és elmélkedések nyelvileg, s így értelmileg is ismeretlen távlatokra képesek rávillantani, hogy az ismert valóságjelenségeket is vibrálóan metsző fénybe tudják helyezni. Elevenné frissülnek a felszíni meg a rejtett összefüg-

² SZAKOLCZAY LAJOS: Erdélyi ősz. Budapest, 2006. Cédus Művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó, 296.

³ JÁNOSI ZOLTÁN: Antigóné gyűrűi. Budapest, 2022. Magyar Napló Kiadó, 642.

⁴ I. m., 644.

⁵ BORCSA JÁNOS: Merítés. Kolozsvár, 2009. Kriterion Könyvkiadó, 60.

⁶ SZÁSZ LÁSZLÓ: „A helyi és az egyetemes érdekek együttlátása”. Hítel, 2006. 5. sz. 119, 122. – Ld. még: Szász László: A bizzar valóság írója. Budapest, 2003. Kortárs Könyvkiadó.

⁷ POMOGÁTS BÉLA: Magyar irodalom Erdélyben V–VI. (1968–1989). Csíkszereda, 2010. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, 192.

⁸ DÁVID GYULA: ELŐDÖK NYOMÁBAN, KORTÁRSÁK KÖZELÉBEN. KOLOSZVÁR, 2018. POLIS KÖNYVKIADÓ, 413.

gések, megvilágító perspektívában élednek meg az evidenciák. Keverednek a tudósi, elemző szakfilozófiai terminológiát mozgósító okfejtések és a finom stiláris invencióktól hemzseggő lírai-művészi vallomásfutamok, bölcselői gondolatkalandok. És mindig markáns történelmi, erkölcsi, humánontológiai vonzatú érték- és érdektartalmakra koncentrálna a szó: folyvást az emberi létminőség, az együttélés, a szabadság, a szellemi önérték, a társadalmi kiegyensúlyozottság lehetőségeit és módozatait firtatva – és az emberibb létezőmód esélyeinek ígázatában.

*

A polihisztor író, építész, etnográfus, nyomdász, műtörténész, grafikus, szerszámkészítő, gazda és közigazda, politikus, kultúra- és életszervező Kós Károlyt – a mindentudás és teljességigény, a reneszánsz kísérletező „uomo universale” (vagyis a sokműfajúság, az ezermesterség) megtestesítőjét – afféle önjellemző ars poeticus metaforával „Mindenevő Szellemként” aposztrofálja Páskándi.⁹ Archaikus mélyértelműség, ősiségnek és modernségnek a szintézisbe hozása, egyén és nemzeti kollektívum fizikai és szellemi-morális (vagyis gyakorlati és spirituális) méltóságának, tisztaságának a védelme, építő identitásőrzés és másokkal való testvéri összetartozástudat, s a mindezt káprázatos formai sokszínűségben megnyilvánító enciklopédikus tudásminőség: olyan megvalósított eszménye ez Kós Károlynak, amely szellemi mélyszerkezetében csakugyan a legszerveesebb rokonságban áll mindazzal, amit saját pályáján Páskándi is hordoz és felmutat. Összhangban állhat egymással egy a gyökeres régiségbe merülő, s onnan inspirációkat és aspirációkat feltámasztó létszemlélet – s a felfedezéssel és az invencióval újra- vagy újjáalkotott minősége egész. Az a Kós Károly-i újjáélesztett komplexitás, amely a szakosodás, a tudatforma-szétágazás előtti aboriginális funkcióösszetettség szerint orvossá, művésszé, prédikátorra egyszerre tette „a törzs varázslóját” – egy archaikus-félprimitív „éden” életteljességének, „zöld és arany Fájának” igényével –, s a tudás, a művészet, a vallás, vagyis a kultúra primordiális mindenség-távlataival elsősorban létérdekű, megmaradást és felemelkedést segítő, egzisztenciális horderejű cselekvésfolytonosságban áradt szét; és az a másfajta kifejezőmódban megnyilatkozó genuin teremtszakar, amely azonban szintén a létevidenciák metafizikai megkérdőjelezhetetlenségét, a transzcendentális értelemben is szavatolt emberi önazonosság, méltóság és nemzeti önállóság, építés-önépítés axiomatikus feltétlenségét hirdeti, a mindennemű pusztításöszönök, élettagadó gyilkos indulatok ellenében. A modernista és az abszurd spekuláció bármilyen szellemi szabadsága – ha az valóban hiteles és megszenvedett – sem állhat ellentétben a morális előfeltevések keresztényi alapú szentségével. „Tagadhatom a lét végső értelmét rogyásig, úgyszólván: magánügy – no, de egy pillangót megölni, megölésére biztatni vagy azt megengedni, pláne, ha kihálófélben lévő fajta: ez már a felelősség más fejezete”; „Épp abszurd voltunk köte-

⁹ PÁSKÁNDI GÉZA: A Mindenevő Szellem. Kortárs, 1983. 12. sz. 1963–1972.; Páskándi Géza: Mesterek kortárs szemmel. Pomáz, 2005. Kráter Műhely Egyesület.

lez, hogy mindig mindenben észrevegyük azt, ami képtelenség. Az abszurd épp a nemes logika tört cserepein sirat valamit, még ha nevetve is, vagy fél szemmel nevetve.”

A „szakbarbárság korában a szellem nagy üdítőjeként”, pezsdítőjeként, „felsőfokú hivatásosságában” ható Kós Károly-i magatartást adys fogalommal „muszáj-herkulesi” (s az erdélyi értelmiségi magatartásra hagyományosan jellemző) sokoldalúságnak nevezi Páskándi, s a Reményikkel emblematikussá vált „ahogy lehet” szituáció rajzával körvonalazza. A „magad uram, ha szolgád nincsen” szólásmondással markírozza azt az önmagára hagyatott (egyúttal erényt és erkölcsiséget növesztő) elszántságot, amelyet a „Sancta Varietas, a Szent Változatosság nyugtalanítása, az önelégületlenség és a próbálkozások ereje” bűvöl magához. A „Mindenevő Szellemnek története van”, legalább a francia enciklopédisták óta. A szellemi szabadság végtelensége pedig a felelős gondolkodás körültekintésével párosul. Mert „a polihisztorban sem pusztán a nagy szellemi étvágy működik, s nem is csupán a benne viszonylag egyenletesen elosztott hajlam, képesség egyidejű megléte, hanem korának veszélyes ráutaltsága is”. Mert az erdélyi fejedelmek, Bethlen Gábor és a többi legjobbak is: Mohács után „még mindig az *egészre*, a teljes hazára gondolva cselekedtek. Olyan ez, mint midőn szorultságból kisebb házba költöztünk, de gesztusaink még szélesek”. S a „fő történelmi dallam végül is azonos vagy nagyon hasonló lesz. Maga a megmaradás.”

Ez pedig a befelé és a kifelé tekintés egyidejű nyitottságával biztosítható, már ami rajtunk múlik: „Provincia és Nagyvilág” együttlításával. Hiszen „a »provincia« a megmaradás egyik esélye, mint némely hálnak a holt-ág vagy öböl”. Páskándi minduntalan leszögezi: kozmikus értelemben a világ, a mindenség is „vidékekből” áll; „Földünk is csupán provincia (és provinciális) az egyetemesnek mondott törvények uralma alatt. Nyelveink holmi diaszpórák a végtelenségnek keresztelt tér és idő hangjai közepette. Pánprovincializmusban élünk. Láthatjuk naponta.”

Kós Károly az a fajta építő polihisztor politikus volt Páskándi látószögében, aki a létezés lényegszerűségeire a maga szokatlanul „soktudományú” és „komparatív” szellemisége (mint egyben üldözöttsége) folytán olyan történelmi táj kérdéseire is válaszokat tudott adni, ahol „sok vallás, nyelv, ízlés és sok szokás osztozott a koponyákon és a lelkeken”; „ahol ezerféle külső és belső szemügyre vétel kényszere uralkodott már annyiszor”. S aki fölismerte: „bármiféle-fajta kisebbség önálló, de rugalmasan tájékozódó szellemiség, politikai-gazdasági-nyelvi-kulturális-vallási és etnikai érdekvédelem nélkül még a legkisebb jól szervezett minoritásnál is kevesebb, s inkább lemorzsolódik. Eleinte ugyan összetartja a közös emlékek szinte *tehetetlenségi ereje*, de magára hagyatva (méltó vezetés nélkül) majd a diaszpóránál is jobban szóródik szerte. Táplált történelmi tudat nélkül elnyeli a hosszú idő, vagy a tizedelő rövidebb, s az idő nevében fellépő, szólaló többség képviselője.” A „haladást is ismerő” összetartozástudat, a hagyományápolás „kiválasztottja” vagy egyszerűen csak „alkalmasa” Kós, akinek vésőjét, tollát valaki vezeti – „ők fogják a ceruzát”, vagyis az ősök és az apák régvolt nemzedékei –; „amiként a Szentlélek sejtelmesen zizegtette a Biblia *éppen ott* kinyíló lapjait, aholis a Boldog megtalálta a várva-várt idézetet – valahogy így történik?” Így lesz ma-

holnap minden pszichológia kisebbségpszichológia, s a stílus is kisebbségi stílus, mert „a kisebbség érzékenyebb, változékonyabb, mindenre figyelő”; „történelmi lakmusz”. És maga „Próteusz is abszolút kisebbség volt a mitológiában. Egyetlen istenség, aki bármilyen, még többségi alakot is ölthetett”. Kós Károly a kisebbségiségben is az állandóságot reprezentálja, demonstrálja: hogy „a káoszba taszított ember is megelheti a maga archimédeszi pontját”. A küzdelem és a teljesígyényűség hívásának eleget téve. Hiszen „a kicsiny és *kevés* még reménykedhet: ha ma nem, holnap bizonyosan rátalál valamelyik kedves táplálékára. De ha a nagy, a »mindenevő« nem talál semmit, akkor ő *nem néhány* táplálékot, de a *mindent* veszítette el. S akkor e világnak – lehet – nincs is tápláléka. Kós Károly műve megmenekült e szörnyű – e legszörnyűbb – haláltól.”

Kós Károly klasszikus példája, hősies jelképe lehet tehát csakugyan a hagyományos erdélyi értelmiségi létforma – az Apáczaiak, a Bolyaiak, a Bodor Péterek és a többiek megtestesítette „egyetemes ember” – különleges sajátosságának: a sokoldalúságra támaszkodó, reneszánsz-humanista típusú alkat és mentalitás gyakorlatiasan értékösztetítő megvalósulásának. Nem kis részben táplálkozik ez a beállítottság a „társadalomérzékeny”, a társadalmi szükségességgel azonosuló, a népszolgálatba ágyazódó, demokratikus és decentralizáló erdélyi protestáns tradíciókból: hogy „a reformátorok egyidejűleg a szellem »mindenesei« is” voltak: „tanárok, tanítók, nyomdászok, hitvitázók, prédikátorok, írók, költők, műfordítók, tudósok, egyházi méltóságok és nem utolsósorban tevékeny alakítói a politikának”. A szellemi alapítói munka, a fundamentumok lerakása pedig eleve és kiváltképpen sokoldalúságot tételez fel, mert „sok a feladat – s nincs mindenre ember”. A vállalat, a vállalkozás minőségét a humán értéklátás és a munkálkodási ösztön megannyi vetületében mutatja fel Páskándi, s gyökereit vagy párhuzamait például a természeti, az öközősségi ember bizonyos cselekvésmozzanataiban is tetten éri. Egy ehetetlen kókuszdiónak valami díszes tárgyá váló kifaragása az értékelismerő készség lenyomata és alapja lehet, egyféle érték másféleképpen való helyettesítésének a kezdete, a valahogyan mindent megmunkáló, megnevelítő vagy csupán felhasználó értékteremtés (és „érték-korrektúra”) archaikus kiindulása. A használati, funkcionális, esztétikai és egyéb értéklék egymáshoz való szoros viszonyulásának kialakítása, az eszes „homo faber” semmit veszni nem hagyó, önellátó, szerves és mindig valamilyen értékben – egyszerre értéksűrítő és értékdiffrenciáló szemléletformákban – gondolkodó hajlamának megjelenése így azután: egyszersmind megállíthatatlanul szétgyűrűző történeti folyamatosság eredete – antropológikum és történelmi jelentőségű megmaradás-, teremtésvágy együttesében. Az ilyen embertípus története pedig messzire nyúlik vissza, „a határozottabb munkamegosztáson túli (előtti) időkbe, a sokirányú veszély koraiba, amikor nem minden veszélyre akadt „specialista”. Cselekvő realizmus ez Kós Károly esetében is, ahogyan Páskándi summázza-definiálja. És ez a reális belátásokon és körütekintésen nyugvó személyes elszánás és példamutató cselekvőkészség egyúttal az egész erdélyi magyar közösség számára is irányjelzővé válhatott. Mintaadó, kollektív modellteremtő

erővé, amely eredményes tudott lenni a trianoni katasztrófa áldozatául esett erdélyi magyarság szétohlásának, széthullásának a feltartóztatásában. Amely hosszú távra terelte mederbe az élni akarás energiáit, s a változások és a fenyegetések korában a veszélytudat és a jövőteremtés feszültségében alkotott örökérvényű programokat. (A helyzettől függően kidolgozott távlatos munkaprogramot jelentve, „amelyben a tájékozódó várakozás rövid szakasza után kijelölik a feladatokat”.) Kós Károly tehát a minket közvetlenül körülölelő közösség létéért cselekvő, küzdő, örökké tevékeny ember archetípusának modern kori megszemélyesítője. Praktikus gondolkodásáról Jékely Zoltán jegyezte le¹⁰ (később, 1970-ben) a következő esetet: „Egy délelött, még a ’30-as évek derekán, beviharzott a kolozsvári Belvárosi Kávéházba, s körülnézett: hol talál üres asztalt, amely mellé lezökkenhetne, s kipihenhetné a Sztánáról való beutazás fáradalmait. Üres asztalt nem talált. De az egyik mellett felfedezte Dsida Jenőt, valami fehér papírlapok felett. – Szerusz, Jenő! – köszöntötte. – Hát te mit csinálsz itt? Dsida illedelmesen, talán egy kissé megszeppenve válaszolt: – Verset írok, Károly bácsi. Kós Károly valóssággal felhorkant: – Fényes nappal?! A nyavalya törje ki! Azzal a papírlapot félreseperte, leült, az asztalra könyökölt, s mintha mi sem történt volna, kezdett valami történelmi leckébe a remegő költő-ifjúnak. Később híre járta, hogy ez vagy egy hasonló találkozás indította el Dsidában azt a lelki folyamatot, melynek hála, megszületett egyik legmeggrázóbb költeménye, a *Psalmus Hungaricus*.” (Az pedig még ismertebb adomás jelenet – Wass Albert leírásában –, amikor aztán az 1936-os helikoni találkozón a *Psalmust* felolvasó Dsidát könnyes szemmel ölelte meg Kós, mondván: „Te taknyos”, „hogy mertél ilyen szépet írni”?¹¹)

De jellemző, ahogyan Páskándi az ezt az időszakot megelőző, ezzel ellentétes általános magatartásmódnak is a mélyére néz: azoknak az első zsibbasztó-bénító – úgymond „szellemi hibernációba” kényszerítő – érzelmi reakcióknak, amelyek a döbbenetes (hihetetlen, és az azt megéllők által alig hitt) trianoni országvesztést közvetlenül kísérték. Egy etológiai párhuzammal, a tanatózis fogalmával írja ezt körül: „Ha a periklizmus (veszély és veszélyeztetettség tana) felől nézzük: tulajdonképpen több ez, más ez, mint hibernáció, sokkal inkább tanatózis, vagyis »tettetett halál«. Amit az állatoknál megfigyelhetünk a nagy veszély, a veszélyes változás idején – az többé-kevésbé az emberekre, az emberi kultúrákra is jellemző. Bizonyos állatoknál megfigyelhető, hogy amikor már a nagyoktól nem tudnak elfutni, megvívni vele pedig nem akarnak, hisz semmi esélyük nincs – halottnak teszik magukat. Az etológiából, állati viselkedéstánból nyugodtan kölcsönkérhetjük tehát a tanatózis fogalmát, alkalmazván a szellemi jelenségekre is.” És tovább boncolgatja e jelenség indítékait, körülményeit, értelmét: hogy a rémületen, az önbénító tehetetlenségen túl üzenet ez az ellenség számára – és pedig a

¹⁰ JÉKELY ZOLTÁN: Sorsvállalás. Budapest, 1986. Szépirodalmi Könyvkiadó, 218–219.

¹¹ „Kós Károly fölkelt a nagy karosszékéből, csontos, bajszos arcán könnyek csorogtak alá, odalépett Dsida Jenőhöz, és megölelte. »Te taknyos – morogta –, te semmirevaló, hogy mertél ilyen szépet írni...!« Bevallom, könnyes volt az én szemem is, akárcsak valamennyiünké.” WASS ALBERT: MAROSVÉCS IN: TURCSÁNY PÉTER (SZERK.): WASS ALBERT, a nemzetfeltöltő. Pomáz, 2007. Kráter Műhely Egyesület, 273.

tétlenségről, a veszélytelenségről, azért, hogy az a halottnak látszót hagyja életben. Az ellenség veszélyérzetének az elaltatását is célozza ez – s azonkívül a merevség ijesztő, zárt, kiismerhetetlen. Radikális önvédelmi taktika tehát, s a kisebbségpszichológiában mindig megfigyelhető a túlerővel, a többséggel szemben – Páskándi szerint; s a kábult hallgatás egyben várakozás is.

Mégis, a valódi reményeket keltő stratégia nem más, mint a kisebbségi nemzet egységét, részint a tradicionális patriarchális viszonyokra (az úri nemesség szegények iránti felelősségérzetére) épülő egységpolitikát is szorgalmazó érdekérvényesítés, az érdekképviselési elkötelezettség, az állami lojalitás melletti autonómiakövetelés, a sorsvállaló és helyzetudatos önépítés-önszervezés, az értéktanúsító életberendezkedés, a másik népet megbecsülő egyetemes emberségparancs szerinti egyenlőség-, szabadság- és testvériségeszme ébrentartása, egyáltalán: az életigényt megalapozó, serkentő és kinyilvánító, dinamikus, energikus élet- és intézményszervező aktivitás lehetett. Például a kultúrateremtő és -terjesztő hivatásmorál jegyében, amelyben az alsóbb néposztályokat munkaerőként alkalmazó, de ugyanakkor nemzettársként elfogadó, Széchenyi-típusú arisztokrácia is tevékenyen osztozik – a szolidaritás és a hagyományörző modernizálás terve szerint; vagy a népek közötti értékalapú és kölcsönös barátság eszményi szellemében, amely kizár mindenféle erőszakos beolvasztásra való törekvést. És ez olyan körülmények között, amikor viszont – Páskándi szavaival – „maradt az elnyomás, a *numerus clausus*, a beolvasztási kísérletek, a kompakt, egy tömbben létezésből a diaszpórába-taszítás, a statisztikai manipuláció a lakosság arányszámával és a többi”. A hajdani, 1918-as – a teljes politikai jogegyenlőségről, érdekvédelemről, a szabad anyanyelv- és vallásgyakorlásról, a teljes szólás- és lelkiismereti szabadságról szónokoló – gyulafehérvári ígéretek megcsúfolásaképpen (amely proklamációkat egy idő után az erdélyi vezetők talán nem emlegették elég sokat). Mindenesetre Kós Károlyék „messzire ható”, „muszáj-herkulesi” nagy munkát végeztek, „a legnagyobbat cselekedték”: transzszilván „lélekmentők” voltak. (Nem „kiválasztottak”, akiket segít az Isten, csak magukon segítő „alkalmasak”.) Az „erdélyi cselekvő realizmus” talaján állva gátat tudtak vetni a felmorzsoló „tömeges asszimilációnak, a népiirtásnak, a revans látványosabb és gyakoribb formáinak, a nyelv-, kultúra- és hagyományirtásnak”. – „Hogy a magyarság öntudata épen maradt meg a két világháború között, abban Kósék pártjainak, egyesületeinek és a Helikonnak perdöntő szerepük volt” – szögezi le Páskándi az *Erdélyi Helikon*ról szólva, megállapítván, hogy az „valamiféle Helikon hegye” volt, „történelmi felülnézetet” biztosított, „rálátást önmagunkra”, s mindenképpen a „nem-megosztást, a magas érték kiválasztást: a magyarság, mint etnikum és szellem egységét és folytonosságát” képviselve. „Kulturális fluidumot” áramoltatva.

Mindezt elsősorban a transzilvánista koncepció két alappilléreire támaszkodva: az önállóság és a tolerancia eszméire és gyakorlatára. Az önállóság a speciális erdélyiséget és az eredendő magyarságot egyszerre jelenti. Az erdélyiséget, amely a kisebbségi magyarság és szászság mellett sajátossá és bizonyos mértékig szintén kisebbségszerűvé (mert a nélküle zajló központi – ókirálysági, bukaresti – államadminisztrációnak szín-

tén alárendeltté) teszi a maga kulturáltságának, fejlettebb civilizáltságának tudatában lévő erdélyi románságot is – nos ezt az összehasonító transzszilván karakterisztikumot mindazonáltal helytelen lenne valami „szeparatizmusként” érteni: „mintha Kósék tagadnák a magyar kultúra, szellemiség lényegében egységes voltát”; „mintha elfelejtenék, hogy az erdélyi magyar az egyetemes magyar kultúrához tartozik”. (Páskándi szerint leginkább Kós Károly írásművészete árulkodik arról – s itt elsősorban a Szent István-regényére, *Az országéptetőre* hivatkozik –, hogy pedig mennyire anyakultúrában gondolkodnak, „mennyire nem kívánják, és nem akarják leválasztani – valamiféle provinciális kultúraként – az erdélyit az egész magyar szellemiségről”). Az önállóság „valójában e kultúra táji-történelmi couleur locale-jára vonatkozik”, és „arra, hogy az együttélés bizonyos – pozitív! – helyi színeket, sajátos többletet ad hozzá”; mert „Erdély valóban tájegység is”, „sajátos történelmi tapasztalat” (a Bethlen Gábor-i „ahogy lehet” manőverezést is beleértve). „Az erdélyiség mint önállóság gondolata tehát annál inkább helyes és reális, szükséges és hasznos volt, amennyiben ellensúlyozta az »oszd meg és uralkodj« általános állam elvét, a másféle, reális vagy szintén reális megosztottságokat hangsúlyozta, hogy ezáltal a humanistább körök segítségét, szövetségét elnyerje. Kóséknak abszolút módon igazuk volt, amikor nem azt hangsúlyozták, ami elválaszt, hanem azt, ami összefog. *Ez volt az egyetlen helyes és emberi megoldás.*”

A jótékony, „gyümölcsöző” kölcsönhatások pedig türelemre, toleranciára nevelnek. De ez sem olyan egyszerű képlet, a működése sem törvényszerűen viszonyos. Mert az őszinte közeledésre – mint „szükséges jóra” – elsősorban a vesztesnek, a gyengébbnek van szüksége, így a viszony egyenrangúsága és kölcsönössége korántsem közvetlen evidencia. (A transzszilvanizmus nem alaptalanul tekinthető „a vesztesek ideológiájának”, a várakozás és az áthidalás, a közvetítés kísérleti eszmei módozatának.) „A tolerancia mindig az erősebb türelmességét jelenti a gyengébbel, a nagyobbét a kisebbel szemben. A szülő szokott türelmes lenni gyermekével. A türelem gyakorlója egyben a hatalom gyakorlója is. Másrészt: egy dolog a méltányos belátáson alapuló tolerancia, amely elismeri: nincs joga türelmetlennek lenni, és megint más a kegyeszerű vagy annak feltüntetett türelmesség. Ez utóbbi ugyanis megalázza a türelmet élvező jogait, emberi méltóságát. Másfelől: igen sokszor a többségi tolerancia semmi más, mint a manipuláció eszköze. Mögötte a hódító részéről annak belátása rejlik, hogy a nemzetiségek beolvasztása könnyebben és békésebben ment a türelmes, mint a türelmetlen módszerekkel.” Tehát „a politikai-vallási-nyelvi, kulturális türelmesség különben is igen ravasz dolog, még ha élne is vele a román hatalom”; „már híres államférfiak, politika-tudósok régebben megmondták: türelmesnek lenni annyit jelent, mintha kijelentenénk: ha akarnánk, lehetnénk türelmetlenek is”. És itt csúszik Kósék politikai elképzeléseibe (a sorsközösséget egyszersmind viszonzott érzelm- és értelemközösségnek tételező koncepcióba) nemegyszer naivság Páskándi szerint, aki viszont lucidus fejtegetésekkel bontja ki például a barátság természetrajzát is, szociálpszichológiai kategóriákat alkalmazva. Azt analizálva, hogy hányféle típusú lehet az emberek és közösségek közötti kapcsolattartás – a tartózkodástól a közeledésen át a

barátságig, nem beszélve az ellenségeskedéstől induló hosszadalmas kiengesztelődésig tartó folyamatról –, s hogy a képmutató barátkozás miféle torz megnyilatkozásokkal fedheti el sokszor a valódi érzelmeket. (Államférfiak hivatalos ceremóniakon például gyakran úgy viselkednek egymással, „mint az a férj, aki jó barátját mindenáron meg akarja kedveltetni nejével. Ám azt veszi észre, hogy felesége egyre jobban utálja a férje barátját, hiszen: minél görcsösebben kívánja összehozni őket, a nő egyre inkább arra gondol: »mekkora erőfeszítést képes tenni ezért a barátságért, az én szerelmem megőrzéséért bezzeg távolról sem tett ennyit; bizonyosan közös titkaik vannak még előttem is, hogy ennyire összetartanak«. Valahogy így járhat ez az államférfi, ez esetben saját népe lesz a nej.”) A valódi összetartozást döntően érték, érdek és érdemesség határozza meg. Ellenségességből, „gyűlölködésből épp úgy nem lehet, vagy nem sokáig lehet megélni, mint ahogy a végtelenen altruista szeretetből sem”. Ezért annyira valószínű és hitelesen igaz a már a *Kiáltó Szóban* megfogalmazott egészséges hagyományvédelem és a józan, mértéktartó közeledés elve, mert ez a szellemiség még nem vett részt semmiféle hamis „büntudat-kurzusban”, amely a patriotizmust, „a nemzeti öntudatot, méltóságérzetet és a nemzetköziség elvét antinóm fogalompárnak értelmezi”, és az őszinte jóindulatot kevesli, sőt szembeállítja a megkövetelt (de, mint láttuk, hazug és hipokrita) „barátsággal”. Hiszen harmonikus, igazi elvi barátság „csupán egyenrangúak között lehetséges”; „igazi barátság nem valósulhat anélkül, hogy ne emlékeztessük egymást állandóan az egymás iránti kötelességeinkre” – ha szükséges.

Külön hangsúlyossá válik a kisebbségi áldozathozatal értelme – s erre megint egy biológiai-etológiai párhuzam világít rá: az autotómia terminus technicus, az öncsonkítás fogalma. A részből feladni valamennyit az egész megmentése érdekében: „életveszélyben a gyík a farkát, a rák a lábát odahagyja” – „ezzel *lemond a részről*, hogy mentse az egészet”. A történelemben ez a gyakorlat szakrális szertartássá is lényegülhet, mert végeredményben a szentebbnek tartott közösséget helyezi az egyén fölé. Az áldozat „etikai szinekdoché”, „a reprezentációs gondolkodás vívmánya”, és „a szimbólumokban rejlő humanizmust is kifejezi: nem kell az igazi értékeket feláldozni, lehet helyettesíteni”. „Így az áldozat etikai csereforma, »megváltás«: a résszel megváltom az egészet.” A kisebbségi létstratégiákban ez alapvető szempont: a lényeg maradéktalan képviselése. (És az úgynevezett „legkisebb áldozat elve”, amely inkább gesztussá, szimbolikussá avatja – elsősorban a fogadó szemszögéből értékes – áldozathozatal. Mert – Páskándi analógiája szerint – még az Isten sem parancsolja az áldozatot, „neki sincs joga az önkéntes áldozat helyett parancsolt áldozatot követelni”; Ábrahám és Izsák esetében is csupán próbatétel zajlott, a megkövetelt áldozat elfogadása nélkül.)

A Páskándi-féle okfejtések sokaságából gyakran olyan megfogalmazások is kikristályosodnak, amelyek például a legújabb kultúrfilozófiai, kultúrantropológiai művekben is központi szerephez jutó felismerésekkel csengenek össze. Amikor Páskándi az ősi kultúrákban a rituális és törzsi emlékezet létfenntartó és identitás-meghatározó lényegiségét nyomatékosítja – a hagyományról mintegy „felhalmozó” „szellemtartósításról” beszélve (mondván, hogy „a szellem tehát az emlékezetben összefolyó élménye-

ket, eseményeket, tapasztalatokat, a történeéseket tartósítja”, s „így lesz a hagyomány a hasznos szellem tartósulása /és tartósítása: a vének, asszonyok, papok és művészek által, illetve: hadi s egyéb történetek, mesék, mítoszok és rajzok, jelek által/”, meg a közös származás- vagy eredettudatot tápláló csodás eposzok, illetve a kollektív történelmi emlékezet összes többi nyelvi-kulturális megnyilatkozása által, s hogy „a szellem tartósítása nagyban hozzájárul az *összetartozás öntudatának, méltóságérzetének* kifejlődéséhez”, tehát „a mai formájú nemzetek története valójában a mindenkori *összetartozástudat* történelmében /ösközösségben/ keresheti őst”) –, akkor ez rendre megegyezik Jan Assmann-nak, Pierre Nora-nak és másoknak az identitásteremtő rituális és kulturális emlékezetről vallott számos alaptételével. „Az emlékezés kultúrája a »közösségalapító emlékezettel« függ össze”; „az emlékezetközösségként szerveződő társadalmi csoport főleg két szempont szerint őrzi múltját: a sajátossága és a tartósága szerint”; „a kollektív emlékezet úttörő jelentőségű felfedezése emlékezet és csoport egymáshoz rendelésén alapszik”; „az írásos tárolás lehetősége nélkül a csoport identitásbiztosító tudásának nincs más helye, mint az emberi emlékezet”; „a rítusok arra valók, hogy elevenen tartsák a csoport identitásrendszerét”; „a kultúra nem más, mint egy olyan identitásbiztosító tudáskomplexum, amely szimbolikus formákban (...) tárgyasul”; „a nemzeti közösség képzete az idők mélységes mélyébe nyúló folytonosság képzetén nyugszik”; „az etnikai identitás kialakítása és tartósítása a szervezett kulturális emlékezetre tartozik”, „az ember természettől fogva közösségre teremtett. A viselkedéskutatás megerősíti ezt a definíciót. A csoportalakítás ösztöne az ember alapvető alkati adottsága, a közösségalakító magatartás és cselekvés pedig elemi viselkedésmód”; „a társadalmi hovatartozás tudata, amit »kollektív identitásnak« nevezünk, a közös tudásban és emlékekben való osztozáson alapszik”¹² – és idézhetnénk tovább csak ezeket a tézisszerű állításokat is Jan Assmann-tól; vagy a posztkoloniális elméletíró Edward W. Said-tól, hogy a nemzeti identitás legfőbb útja a közös emlékezet, a hősök, az ünnepek, a hagyományos intézmények tisztelete.¹³ Így, amit Páskándi Kós Károlyról és nemzedékéről, s általában a transzilvanizmusról mond, az a jelent nemcsak a múlttal, hanem a lehetséges és kívánatos emberi jövővel is szorosan összeköti.

¹² JAN ASSMANN: A kulturális emlékezet. Budapest, 2004. Atlantisz Könyvkiadó, 30, 41, 47, 57, 89, 132, 137, 138, 142, 157.

¹³ „The royal road to a nation's identity is its public memory, the official pantheon of heroes, the monuments, holidays, and honorifically designated offices.” Lásd EDWARD W. SAID: Afterword – Reflections on Ireland and Postcolonialism In: Clare Carroll, Patricia King (eds.): Ireland and Postcolonial Theory. Cork, 2003. Cork University Press, 180.

GRÓH GÁSPÁR

Az árnyalatok joga

Fejezetek a hatalom Illyés Gyuláért – és Illyés Gyulával folytatott harcaiból

A magyar költészetben nem különlegesség, ha egy költői életmű vagy egyes versek politikai jelentést kapnak: Petőfi és Ady valóban befolyásolták a politikát, mások számára fontosabb volt a politika, mint annak ők. Illyés Gyula mindkét sorban helyet kaphat: költészetében – nem kis mértékben kifejezetten Petőfi-hatásként – a politikum több mint közéletiség. Olyan értékrend, erkölcsi-világnézeti állásfoglalás jelenik meg verseiben (de jegyzeteiben, esszéiben, drámáiban is), amelyek határozott politikai üzenetként is értelmezhetők. Lírai maradandóságuk mellett nem ritkán olyan, a kortársak számára magától értetődő reflexiókat, utalásokat is tartalmazhatnak, amelyek föl sem tűnnek a kései olvasónak.

Illyés Gyula életművét (legalább) két vonulatával (ezek oszthatók tovább) jellemezhetjük: az egyik irodalmi-művészi, a másikban a közéletiség fontosabb. Talán nem kell mondani: a kettő sokszor átfedi egymást, arról tehát nincs szó, hogy elszakadnának egymástól. A legjobb példa erre Illyés legismertebb, az irodalom világától távolállók által is gyakran idézett, intellektuális és lírai értékeivel műfaji etalonná vált verse, az *Egy mondat a zsarnokságról*. Ez egyenesen bizonyítja, hogy a politikai költészet vegytiszta költészet is lehet, hogy a *köz ügyeiről* lehet olyan érzelemmel telített személyességgel szólni, mint amilyent a szerelmi költészet esetében természetesnek tartunk. E vers keletkezésének pontos időpontja nem ismeretes. Nem is lehet az, olyan gondolati költemény, amely nem egy pillanat szülötte. Egy közelmúltban előkerült kézirat-kezdemény bizonyítja, hogy Petőfi halálának centenáriumi készülődése körül kezdett formálódni, vagyis 1949-ben fogant, hogy véglegesnek gondolt formát (a ma elfogadott vélemény szerint) 1950-ben kapjon.

Ha a vers ekkor már valóban kész volt, ennek tudatában kell elképzelnünk, hogy a kommunista korszak legkeményebb éveiben, 1949 és 1953 (azaz Rákosi és köre totális hatalomgyakorlása és Nagy Imre első miniszterelnökségének kezdete) között milyen terhek nehezültek Illyésre.

*

A hosszú, négyéves mélypont egyik demonstratív, Illyést is megtipró eseménye volt 1951-ben a Magyar Írók Első Kongresszusa.

Az Illyés *személyének* megítélésében, a harmincas évektől kezdődő és ma is gyakori pocskondiázásának oka az életmű korábban említett kettős természete, az tehát, hogy szimultán volt résztvevője az irodalomnak és a közéletnek, politikának. A kettőnek mások a normái, szabályai: az irodalmi következetesség más, mint a közéleti. Ez látványosan megmutatkozik abban, hogy leminősítését műveiből vett érvekkel nem lehet bizonyítani (ez nem jelenti, hogy nézeteit nem lehet vitatni): a mai fanyalgások hivatkozási alapja a kommunista baloldal meghatározó alakjaival való kapcsolata, számos, különböző időszakban való találkozása. E találkozások ifjú- (majdhogynem gyerek-) kori ismeretségeinek folytatásaként ismétlődtek, szoros összefüggésben következetesen vallott baloldaliságával, de költői, írói, gondolkodói voltát nem befolyásolták, közéletiségét tekintve hasonlíthatatlanul több volt bennük a negatív referencia, mint az inspiráció.

Sajátos módon éppen ezért volt olyan fontos a kommunista rezsimek számára, emiatt született meg az „Illyés-kérdés”. Az állampárt megkülönböztetett figyelmét az indokolta, hogy a hivatalosan formált látszat ellenére nem tagozódott be a kommunista uralmi rendszerbe. Tény, hogy bizonyos fokú védettséget élvezett, de az ára az volt, hogy időről időre nagyobb nyomás alá került, mint mások. Ugyanakkor a hatalom rá irányuló figyelme közéleti értelemben tárgyaló partnerre tette, és így a rendszer jobb pillanataiban alkalma nyílt olyan, többnyire nemzetstratégiai szempontok informális képviselőire, amelyek megjelenítésére a társadalomnak semmilyen formális lehetősége nem volt.

Hogy szerepvállalását értelmezni tudjuk, abból kell kiindulnunk, hogy közéletisége évekkorábbi volt, mint költővé válása. Olyan közegbe született és olyanban eszmélt, ahol a szociális gondolkodásnak (és ezzel, mint a baloldaliságban döntő fontosságú tényezővel, politikai oldalválasztásnak) nem is volt alternatívája. Legfőképp ifjúkorában, felnőtté válása küszöbén Magyarország forradalmi időket élt, ebben formálódott Illyés mozgalmi szerepvállalása. Ennek során olyan ismereteket és tapasztalatokat szerzett, amelyek egyfelől megerősítették közéleti elkötelezettségét (és baloldaliságát), másfelől eltávolították a pártpolitikában való részvételtől. Természetes tehát, hogy a továbbiakban a *részvétel* és a *távolságtartás* egyensúlyának megőrzése határozta meg társadalmi, politikai magatartását. Hogy ezt az egyensúlyt megteremthesse és megőrizhesse, kivételes diplomáciai képességre volt szüksége. Ezt a teljesítményét a politika elismerte, az irodalmi élet nem, sőt, különféle megbélyegző kifejezésekkel illette: kétkulacsosságnak, paraszti ravaszáságnak, megalkuvásnak, a legendyhebb esetben okos taktikázásnak mondták. A hasonló tartalmú kifejezések stílusértékükkel vagy felhangjaikkal máig olyan erkölcsi ítéleteket sugallnak, amelyek tényekkel aligha igazolhatók.

Ott van viszont mögöttük a politikai-esztétikai nézetkülönbség, az írói vagy személyes természetű féltékenységek, irigység, viszálykodó hajlam. Eközben alapvetően hiány-

zik mögülük a történetelem, a körülmények ismerete, legfőként az, hogy Illyés nem a maga, hanem a közjó érdekében került kapcsolatba hatalmi tényezőkkel. Vagyis nem akart vezérkedni, nem a maga akaratából lett az irodalom diplomatája, hanem – bármely íróársághoz hasonlóan – kiszolgáltatva a politikai helyzetnek, avagy a totális hatalomnak.

A kommunista párt későbbi szerepére készülve már 1945-ben megkezdte bekerítését, majd 1949 után, teljhatalma birtokában elkerülhetetlen-kívédhetetlen csapdába ejtette. A döntő befolyását átmenetileg még a látszatdemokrácia keretei közt gyakorló párt vezetői, a megszálló Vörös Hadsereggel érkező moszkvai emigráció körében eldöntött kérdés volt, hogy Illyés „a legnagyobb élő magyar költő”. Ez a megítélés közéleti és „irodalompolitikai” értelemben aligha hátrány: valamivel talán nagyobb szellemi mozgásteret enged azokéhoz mérten, akiknek semennyi sem maradt, vagy akiket a kommunista rendszer ellenfelének vagy ellenségének minősített. De ez is mérhetetlenül messze van a szabadságtól. (Bármilyen furcsa, sőt ijesztő, de szellemi értelemben a nyilvánosságból kirekesztett, elűldözött, belső vagy külső emigrációba kényszerített alkotók, Hamvas Bélától Kodolányi Jánoson, Márai Sándoron át Cs. Szabó Lászlóig, az őket ért üldöztetés és gyakorlati megpróbáltatások ellenére szabadabbak maradtak...

Illyésnek úgy kellett megőriznie önazonosságát, „arcát”, hogy a hatalom a magáénak akarta tudni. „Harcolunk Illyés Gyuláért” – mondta Révai József az 1951-es írókongresszuson. Ez az írókongresszus nemcsak a Rákosi-éra politikáját illetően mondható jellemzőnek, hanem ezen túlmenően is jellemezte a kommunista hatalom és Illyés viszonyát. Révai kijelentése azt jelentette, hogy *Illyés Gyulával* harcolnak (ami azért volt képtelenség, mert ehhez egyenlő feltételek kellettek volna). Lényegében ezt a harcot folytatta aztán a szelídebb képet vágó diktatúrában Aczél György is. A kijelentés mindenestre egyértelművé teszi, hogy azért kellett érte (vele!) harcolni, mert nem volt az „övék”: vagyis a kommunista hatalomé.

*

Az 1951-es kongresszustól (megnevezése eleve a pártállami terminológiához igazodott) Illyés nem maradhatott távol. Pedig nyilvánvalóan tudta, hogy ott mire számíthat: hogy célponttá fog válni. A hatalommal való viszonya egyre feszültebbé vált: a politikai vezetés egyre ingerültebb volt amiatt, hogy nem tett hűségnyilatkozatot a kommunista rendszer mellett. De a hatalom kifelé büszkélkedett a nemzetközi tekintélyű Illyéssal, ezért nem engedhette meg magának, hogy úgy számoljon le vele, ahogyan azt másokkal tette (és a legszívesebben vele is tette volna) – ezzel természetesen Illyés is tisztában volt. Ezért volt nagy jelentőségű az a játszma, amelyben nemzetközi nyilvánosság előtt akarták sarokba szorítani.

Illyésnek minden diplomáciai és taktikai képességére szüksége volt, hogy ezt a helyzetet kezelni tudja. Nem kétséges: ezt a feladatát sikeresen meg is oldotta. Fontos

előzménye ennek a csatának, hogy Rákosival, a pártállam (diktatúra, zsarnokság) a legfőbb politikai vezetőjével, és Révai Józseffel, a kulturális élet (majdnem) mindenható politikusával korábbi keletű személyes kapcsolatban állt. Nem kétséges, ők komolyan gondolták, hogy Illyés irodalmi kiválóság, tisztelték költői és a két háború közti közéleti teljesítményét. Azt is tudták, hogy nemzeti alapozottságú baloldalisága távol áll a marxista-leninista-sztálinista kommunista baloldaliságtól: de ez még fontosabbá tette számukra. Ezért minden tőlük telhetőt megtettek azért, hogy ne csak (az akkori szóhasználat szerint) „társutas” legyen, hanem az új rezsim propagandistájaként álljon melléjük. 1951-ben már tudták, hogy Illyés ezt a szerepet nem vállalta, így folyamatos és egyre növekvő nyomás alá helyezték. Taktikájuk a *színvallás* követelése volt, mert tökéletesen tisztában voltak azzal, hogy Illyés visszahúzódása, vagyis a neki szánt szerep elutasítása egyértelmű színvallás.

A tartós szellemi hidegháborúnak talán a legnagyobb csatájára került sor az 1951-es írókongresszuson. Illyést rá akarták kényszeríteni, hogy beálljon abba a sorba, ahova az ekkorra már szétvert népi írói mozgalom több képviselője (Darvas József, Erdei Ferenc, Szabó Pál, Veres Péter). Illyésnek a politikától való elhúzódása szálfaké volt a hatalom szemében, ami a kongresszuson az akkoriban a néphadsereg őrnagyaként szolgáló Devecseri Gábor szavaiból is sejthető: „Az ellenség a politikátlanság álruhájában politikai küzdelmet vívott a magyar szocialista-realista irodalom megvalósításával szemben.”¹

A Magyar Írók Első Kongresszusát indító, pártkongresszusokhoz méltó gigantikus terjedelmű bevezetőihez mérhető, a nyomtatott szöveg terjedelme alapján legkevesebb háromórásnak becsülhető előadói beszédet Darvas József olvasta fel. Ebben a párt nézőpontjából tekintette át a magyar irodalom helyzetét.

Azon nincs mit csodálkozni, hogy hivatkozott a szovjet írók példájára, és leszögezte, hogy nem lehet „igazi ember, nem becsületes ember az, akit a viharos fejlődés sodra nem ragad magával.”² Evidenciának tartotta és fájalta, hogy „Kulturális fejlődésünk – s mint tudjuk irodalmi fejlődésünk is – a felszabadulás utáni első esztendőkből erősen elmaradt gazdasági, politikai fejlődésünk iramától. A más területeken megvert s lépésről lépésre visszaszorított reakció a kulturális élet területén élt s tenyésztett legtovább, a »romlás virágainak« s egyben ellenséges irányzatoknak legkülönbözőbb változataival. Irodalmi életünkben, íróink gondolkodásában a Horthy-rendszer éveiben nagy rombolást végzett a fasiszta fertőzés és a sokféle burzsoá irodalmi irányzat – Babitsék l'art pour l'art-jától Máraiék álhumanista, kozmopolita dekadenciájáig.”

Idézhetnénk tovább is a legsötétebb sztálinista évek torz hitvallásából. Már csak azért is, mert – hasonlíthatatlanul visszafogottabban, megengedőbben, sőt felvilágosultabban – a pártállam végnapjaiig ez a gondolkodás és értékrend határozta meg a hivatalos irodalompolitika céljait, elvárásait. Különös, de 1951-ben visszatérő motívum volt a sematizmus verbális elutasítása, miközben a párt irodalmi elvárásait-megrendeléseit

¹ Lásd: A Magyar Írók Első Kongresszusa 1951. Budapest, 1951. Művelt Nép, 56. [A továbbiakban: MÍEK, 1951.]

² MÍEK, 14.

csak és kizárólag az irodalmi sematizmus koordinátái között lehetett teljesíteni. Ezen semmit nem változtatott, hogy megjelent az ún. „szocialista realizmus” programja. Ennek lényege (az Illyés által hattűnyakú görénynak nevezett) irodalompolitika által közvetített pártosság lett volna. Eszerint az irodalom társadalmi feladata a szocializmus építésében való részvétel, ami nem jelenthetett mást, mint a párt döntéseihöz való illeszkedést. Az írók-művészek ennek megvalósításában addig élvezhettek némi szabadságot, de azt is csak addig, amíg azt a párt szolgálatára fordították.

Darvas azt állította, a mérgező örökséget sikerült kigyómlálni, a „nyilas és fasiszta írókon” kívül mindenki megszólalhatott. „Sőt egyes, a múltban »ellenzéki« burzsoá irányzatok képviselői átmenetileg hangadó szerephez jutottak az irodalmi életben. Babilon l’art pour l’art szemlélete – ha jórészt epigonizmus formájában is – de tovább élt, sőt – ha hervatag virágokkal is – de új tenyészetnek indult az *Újhold* folyóirat körül. Máraiék tovább siratták a polgári életforma pusztulását – valójában abban reménykedve, hogy a népi demokrácia fejlődése megakad a polgári forradalom szakaszában.”

Az áttekintésben mindenki megkapta bizonyítványát, Aczél Tamástól Déry Tiboron át Veres Péterig (majd visszatérünk rá, hogy Tersánszkyknak milyen értékelés jutott). A névsorból Illyés kimaradt – de nem egészen: jellemző példaként az „Illyés-kérdés” kezelésének a neki szóló feddést a *Válasz* címén kellett átvennie.

A Darvason át postázott üzenet kemény. Eszerint a *Válasz* állítólagos, az egykori, 1934–1938 közti első korszakának (akkor sem feltétlenül) „paraszi” programja 1946–1949 között a munkásosztály vezető szerepét vonta kétségbe, és ez a „narodnyikizmus” (bármennyire is meglepő) „mint mágnes a vasreszeléket, úgy vonzotta magához a népi irodalomtól vadidegen absztraktista és kispolgári anarchista irányzatok képviselőit.”³ Ezek közé soroltatott Pilinszky János és Weöres Sándor. Róluk a *Válasz*-ban megjelent, elismerő kritikák idézésének egyetlen célja az volt, hogy bizonyítsa: a lapban „[a] polgári kultúra jellegzetes rothadási termékeként, főleg a költészetben, egymásután jelentkeztek a valóságtól elrugaskodott, absztrakt irányzatok”.

Darvas szónoklatában nem említette a *Válasz* szerkesztőjének nevét, de mindenki tudhatta, hogy azt (Sárközi Mártával) Illyés szerkesztette (egyik versszerkesztője Weöres Sándor volt). Az áttekintés idevágó rész-összefoglalása győzelmi jelentéssel zárul: „Ma már elmondhatjuk, hogy irodalmi életünkben a polgári irodalom különböző árnyalatainak nincsen számottevő képviselete.”⁴ (Eredetileg kurziválva.)

A *Válasz* szégyenfalra kerülése egyértelmű üzenet volt Illyésnek („lányomnak mondom, hogy menyem értsen belőle”). De még ez sem volt elég: a felszólalók egyikeként egy akkor és később is ismeretlen, pályakezdő „költő”⁵ feladata lett Illyés kérdőre vonása. Az ambiciózus ifjú azzal kezdte, hogy a *Csillag* szerkesztőségében három órán át

³ MÍEK, 15.

⁴ MÍEK, 18.

⁵ Nem véletlenül nem írom ide a nevét: nem érdemli meg a herosztratszói dicsőséget. Aki mindenképp tudni akarja, az interneten biztos megtalálja. Az ifjú e sokat ígérő közéleti nyitány után 1956-ban az Írószövetség ösztöndíjaként Bécsbe utazhatott, nem lehet kétes, hogy milyen hatalmi-szervezeti közeg állt mögötte. De megbízói sem számíthattak mindenre: védencük disszidált...

várákozott, míg beküldött versei ügyében a szerkesztő elé jutott. Közben két várákozó sorstárs (akiről megtudhattuk, hogy egyikük Hoffherr-gyári ifjúmunkás, másikuk egy gyár éjjeliőre) morgolódását hallgatta: „Legalább azt mondanák meg, hogy tehetségtelenek vagyunk”. A nagyra törő fiatal ironikusan említett kárpótlása, hogy a hosszas ücsörgés közben irodalmi levegőt szív: „meg voltam hatódva, hogy személyesen láthatom Veres Pétert és Kuczka Pétert, akik közelünkben a tibeti vallásokról vitatkoztak.” (A jegyzőkönyv megjegyzése: „Élénk derűltség.”) Hősünknek a meg nem nevezett szerkesztővel való találkozása gyorsan lezajlik, mindössze egy semmitmondó biztatást kapott, amiből kihallhatta volna, hogy azt közölték vele, amit a várákozók sürgettek: vagyis tehetségtelen.

Az enyhe sértettségről tanúskodó felhangú nyitány után következett a lényeg: Illyés Gyula leckéztetése. Azzal kezdve, hogy mennyire hiányzik neki (és más fiataloknak) a személyes találkozás Illyéssel, aki iránt (nem túl meggyőzően) kinyilvánította rokonszenvét, mert korábban „sokszor harcos erővel fejezte ki az elnyomott nép kívánságait.”

Ezután lépett működésbe a következő fokozat: „A felszabadulás óta sokszor már türelmetlenül kerestem, vajjon hogyan ír a magyarság nagy költője erről az életről? Bevallom, eddig csalódtam, de azt hiszem, az egész dolgozó nép nevében mondhatom, csalódtunk Illyés Gyulában. A sztálini Vörös Hadsereg szétzúzta a fasiszta elnyomókat, a Kommunista Párt felosztotta a földeket, országunk hatalmas baráttra talált a kommunizmust építő Szovjetunióban a testvéri népi demokráciák oldalán. De Illyés Gyulának nincs ehhez szava.” Segítőszándéka jegyében le is adta konkrét rendelkezését: Illyés énekelje meg a termelőségvetek, a csatornázás és a Dunai Vasmű nagyszerűségét.

De még ennyivel sem érte be: következett a téma kibontása. „Illyés Gyula nem ülhet »valahol középen«. Mert ilyen középső hely nincs. Döntenie kell.” Egy versidézet után jön az igazán súlyos üzenet: „az urak már kezüket dörzsölgetik, remélve, hogy szennyes bandájukhoz édesíthetnek egy nagy magyar, szegényparaszti költőt. Mi pedig bízunk abban, hogy Illyés Gyula az eddiginél is következetesebben folytatja életművét osztálya oldalán.” (E részt „*Tetszés és nagy taps*”, a felszólalás egészét „*Hosszantartó, nagy taps*”⁶ követi.)

Illyés a következő nap válaszolhatott. (Előtte olyan más nagyágyúk kaptak szót, mint Déry Tibor és Lukács György.) Talán előre tudhatta, mire kell majd felelnie, talán nem volt egészen véletlen, hogy négy nappal korábban egy gépkocsi úton el látogathatott arra a vidékre, ahol mindazt láthatta, aminek ábrázolását a kongresszus provokátora számon kérte. Válaszának (másokéhoz képest igen rövid) bevezetésben Illyés az irodalom korszerűségének kérdéséről szólt. Ebben egyetlen szót sem ejtett a szovjet irodalom példamutatásáról, nem tisztelgett a párt és a pártvezetés előtt sem. A korszerűsége nem Fagyjevet és Ehrenburgot hozta példának, hanem Eötvös Józsefet és Móricz Zsigmondot, majd (az előző rendszerre vonatkoztatva, de akár a jelenre is érthetően) azt mondta, hogy Petőfi és Ady eszméinek mellőzése „évtizedekre vissza-

⁶ MÍEK, 91–93.

vetette fejlődésünket.” Aztán így folytatta: „valaminek az időszerűségét végső fokon a holnap dönti el. Nem tud korszerű lenni az, aki a jelenben nem látja a jövő elemeit. De ismernie kell benne, meg kell látnia a múlt elemeit is.” Talán ennyiből is kiviláglik: Illyés a kongresszus vég nélkül áradó, politikai célzatú szalmacséplésének áradatában irodalmi tanácskozáshoz méltó kérdést vetett föl, és már-már provokatív módon úgy szólalt meg, ahogyan az íróhoz-költőhöz méltó.

Azt azonban nem tehette meg, hogy nem reagál az előző napon elhangzottakra. Az időszerűség témája kínálta a lehetőséget, hogy szót ejtsen a válaszként felolvasott vers születéséről, a négy nappal korábban Veres Péter és Sándor András⁷ társaságában tett, az általa Dunapentelének nevezett, épülő Sztálinvárosba tett látogatásról. Felvezetése szerint az eltelt éjszaka során ennek eredményeképpen született *Az építőkhöz* című vers, költői-gyakorlati válasz adva „arra a kérdésre is, amelyet itt tegnap a legifjabb költőnemzedék egyik tagja hozzám intézett.”

A (költői minőségét tekintve vállalható) versben ahhoz a pátoszhoz hasonló emelkedettséggel ábrázolta az építő munkát, amivel a háború utáni újjáépítést. A gigantikus építkezés látványának hosszadalmas leírása, a sokféle anyag, a magasodó állványok képéből a mai olvasó nemcsak az építés dinamikáját láthatja, hanem gyanakodhat arra is, hogy a nagy buzgalom anarchiába torkolt – de az ódai emelkedettségű szöveg az akkori atmoszférában aligha engedett ilyen profán olvasatot. A látvány kommentárjaként egy, emelkedettségével némiképp idegen futam következett: „Mert kettős mind a jóirányú tett: / épít, ha ront s fordítva. Szikbe vájt / csatorna, mit fogsz le? Feleld: halált. / S mit szabadítsz föl? Azt, amit / orvos ha gyógyít, tanár, ha tanít: / az életet.” Ez legfeljebb nagyobb távlatot kínál, mint a kor szokványos „termelési költeményei.”

Pár sorral később Illyés azonban egy dermesztő szót dob az olvasó elé (vegyük figyelembe: 1951-ben járunk!): „Kettős küzdelem / hősei az új épületeken / rajtakok / fordult meg: börtönt rakjatok / vagy bástyát, jól vigyáztatok! / Téglát téglára! Egy világ / zárja veletek s azon át / nyitja győztesen kapuját.” A börtönépítés motívuma természetesen az előző rendszerhez kapcsolódik. Amikor azonban az épülő új világ képébe vegyített múlt a börtönépítés eshetőségén keresztül hatol a szövegbe, akkor nem árt Freudra gyanakodni: egészen véletlen ez? De ettől függetlenül sem egy pillanatra elcsendesülni: ki-ki arra asszociál, amire akar.

A közvetlen szöveggörnyezet a kötelező optimizmust sugallhatja: ami épül, a maga materiális valóságában maradandó és nélkülözhetetlen: „mész, kő, cement és bedöngölt salak, / ez az alap / a lépcső, melyen ember-sorba lép / végre a nép”. A munka apoteózisra aligha vehette észre bárki, hogy az előző nap megrendelt három témából Illyés csak kettőt teljesített. A versben esik szó a csatornáról és a Vasmű építéséről – a termelőségveteközetekekről azonban nem: ez aligha véletlen. 1951-ben vagyunk, a

⁷ Sándor András (1923–1997) író, újságíró. 1951-ben riportkötete jelent meg Sztálinvárosról, tehát nem véletlen, hogy az említett úton ő volt Illyés Gyula és Veres Péter útikalauza. Nem tévesztendő össze az ugyancsak e néven született András Sándorral (1934–2024).

parasztságot sújtó kommunista politika legkegyetlenebb időszakában, a teljesíthetetlen beszolgáltatási kényszer, az erőszakos rekvirálások, a kíméletlen kuláklisztázás, százazrek perbefogása idején. Ez ellen tenni vagy szólni, még pisszenni sem lehetett: a tiltakozás egyetlen lehetséges formája e gyakorlat dicsőítésének megtagadása volt.

A verset záró három sor sem mondható a rendszer legitimálásának: „leomlanak / bálványok, trónok, égi-földi szentek, / de nem amit a munka teremtett.” Az utolsó tagmondatot nyitó „de” szinte észrevehetetlenül állítja szembe a mindenkori, így az aktuális (és aktuálisan ünneplendő) kiváltságosok hatalmának múlandóságát a – mondjuk így – a munka teremtette értékek maradandóságával. Vagyis az építés több, mint a politika. Ez a gondolat (nem feltétlenül tudatosan) rímel a bevezetőben megidézett Móricz Zsigmond tételére: „Ne politizálj, építkezz!” Sőt (nyilván öntudatlanul) még Németh László 1943-as szárszói beszédének a korábbi évtizedeket összegző egyik megállapításához is kapcsolódik. Németh László szerint a hazájában bennszülötté süllyedt magyarság „az államélet merevsége alatt” „teljes bénaságban”⁸ is képes volt maradandó alkotásra: mert épített.

A vers (némi formai megfeleléstől eltekintve) egyáltalán nem azt sugallja, mint amit Illyéstől elvártak: mégsem lehetett belekötni. Ne gondoljuk azonban, hogy a párt melletti kiállás elmaradását senki sem vette észre. Déry és Lukács biztosan, és bármilyen bravúros volt Illyés ellenállása, a rendszerrel azonosulás példajaként került említésre a népiekről szóló 1958-as állásfoglalásban is.

A kongresszus formális zárszavát nem Révai mondta, de ő foglalta össze az elhangzottakat. Ahogyan az minden tanácskozás végeztével az ilyenkor elhangzó megannyi közhely mellett természetesen ő is leszögezte, hogy eredményes munkát végeztek. A kor szelleme megkövetelte, hogy az egekig szárnyaló sikerpropagandát több-kevesebb önkritika fűszerezze. Révai elsorolta a fogyatékoságokat – ez is inkább kollektív öndicséret volt. Révai minden pártszerű ballaszt ellenére jó szónok, tehát jó manipulátor. Egy megjegyzésére érdemes figyelni: „Ötödik hiányossága a vitáknak abban állt, hogy kritika volt, de kevés volt az önkritika.” Ez a megjegyzés Illyésre különösképp vonatkozott: az ő önkritikája nemhogy kevés volt, hanem egészen elmaradt. Révai ebben az összefüggésben nem nevesíti Illyést, de a vele való elégedetlenségét nem tudja elfojtani. Felszólalásának végéhez közeledve, hosszadalmas fejtegetések után jut el az irodalmi időszerűség Illyés által fölvetett kérdéséhez.

Néhány szóval tér vissza Illyés időszerűség-meghatározásához: „Azt mondta: nem tud időszerű lenni az, aki a jelenben nem látja meg a jövő elemeit. Ez szóról szóra igaz. Ez a megfogalmazás semmiben sem tér el attól, amit mi kívánunk és elvárunk a szocialista-realista irodalomtól, megkövetelve tőle a realizmussal együtt a forradalmi romantikát. Egyetértünk tehát Illyés Gyulával? Ki tudja? ... Mert ezután a meghatározás után hozzátette: valaminek az időszerűségét végső fokon a holnap dönti el.”

⁸ NÉMETH LÁSZLÓ: Második szárszói beszéd. In. Németh László: A minőség forradalma – Kisebbségben II. Budapest, 1992. Püski, 1281.

Révai tehát lebegteti az Illyéssel kapcsolatos állásfoglalását. Aztán eljut odáig, amire kettejük játszmájában jutnia kell: a leckéztetéshez. Mert, az ugyan igaz lehet, hogy – mint Illyés mondta – az időszerűségről a holnap dönt, de ennél a jelen (vagyis a párt) többet vár. „A mi időszerűségről szóló *követelményeink* [G. G.] és az Illyés Gyula-féle követelmény között szembetűnő a különbség. Móricz és Eötvös tagadták a jelent, a maguk jelenét, a maguk módján harcoltak ellene és igent mondtak a holnapnak. Mi igent mondunk a jelennek, és erre az igenre építjük azt az igent, amit a jövőnek mondunk.”

A megfogalmazásból kiérezhető: Révai tudja, hogy Illyés nem fogadja el a párt hatalma alá vont jelent, a jövőtől pontosan azt várja, hogy a múlt értékei jegyében teremti meg a jelenét. Az adott hatalmi rendszer megszabta kommunikációs térben ilyesmiről szó sem eshetett (ahogyan azt Illyés oly megrendítően le is írta az *Egy mondat...*-ban). Ezért nem tudta megoldani a kommunista párt a maga „Illyés-problémáját”. És ezért kellett azt fölvetnie egy önmagában súlytalan kongresszusi küldöttnek, aki (a rá hivatkozó Révai szerint) „tisztelettel szólva Illyésről, de fájdalommal is és a számonkérésnek egy bizonyos rezgésével a hangjában” beszélt.

Révai szerint Illyés versben való felelete „Lefegyverző felelet. De felelet ez a vers? Igen is és nem is!” Merthogy szép a vers, amely vallomás és kiállítás is. „De ki tudja, hogy erre a lépésre továbbiak következnek-e, hogy erre az »egy lépés előre« nem jön-e »kettő visszafelé«?” (A kérdés megfogalmazása az egykor minden vonatkozó marxista szemináriumon kötelező olvasmányként tárgyalt szakmunkára, Leninnek pártja válságáról 1904-ben írt *Egy lépés előre, két lépés hátra* című elemzésre utalt...)

Révai magyarázatát is adja a hivatalos aggodalomnak: „A baj az, úgy hiszem, hogy Illyésnél valóban van valami »kettős kötöttség«. Az egyik: kötöttség bizonyos barátokhoz, akiktől nem tud megválni, annak ellenére, hogy ezek a barátok a szocializmust építő népek hátat fordítottak. A másik kötöttség: Illyés Gyula kötöttsége a magyar dolgozó néphez. Bizonyos, hogy a gyermekkori szerelmet elfelejteni nehéz. A gyermekkori szerelmet a szó szoros értelmében és a szó átvitt értelmében is. Ez a gyermekkori szerelem – mindkét értelemben – Illyést a néphez, a munkásosztályhoz, a kommunista párthoz köti. De a kettős kötöttség megvan, és az egyiket fel kellene számolni. Nem kétséges, hogy melyiket. Hadd figyelmeztessem Illyés Gyulát saját eszményképére – akit jól választott, de mindig jól követ – Petőfi Sándorra, aki a baráti kötöttségeket könnyörtelenül szét tudta vágni.” És ezután következett a korábban idézett mondat: „Harcolunk Illyés Gyuláért.”⁹

*

Összegezzük, milyen üzenetet kapott Illyés a kongresszuson? Nem kétséges, hogy csupa fenyegetést. Darvas kispolgári anarchizmussal, a nyugati dekadenciával és a régi

⁹ MÍEK, 280–281.

uralkodó osztállyal való kapcsolattal vádolta. A szócsőként alkalmazott költő-jelölt azt állította, hogy míg a korábbi rendben a dolgozó osztályok harcosa volt, a jelenben nem az. Révai felszólította, hogy tagadja meg régi barátait, és csatlakozzon a kommunistákhoz – ami egyértelműen azt jelenti, hogy a feldicsért Darvas Józseffel, Szabó Pállal és Veres Péterrel szemben ő egy másik oldalra kapott besorolást. Tekintve, hogy ezekben az években nem létezett – meg is mondták – harmadik út, és nem létezhetek árnyalatok sem, csak két oldal maradhatott: a haladóké és velük szemben reakciósoké. Eszerint Illyést nyíltan ki nem mondva ugyan, de a reakció támogatói közé sorolták. Hogy esetében ez nem jelentett súlyos retorziókat, azt csak múltjának (benne a korábban említett személyi kapcsolatokat) és nemzetközi ismertségének köszönhette. Iskolai értelemben nem egyszerű figyelmeztetésben, hanem igazgatói megrovásban értesült – ami után már csak a kicsapás következik. E mellé azt a biztatást kapta, hogyha jó útra tér, eleget tesz a felsorolt követelményeknek, a párt megbocsát neki, és tárt karokkal fogadja.

A párt (Révai) és Illyés párbaja (egy függőben hagyott irodalompolitikai koncepció per) a kommunista párbajkodex szabályai szerint zajlott: az egyik fél fűzfaveszszővel és vízipisztollyal védekezhetett a kihívó nehéz lovassági kardja és korlátlan lőszerutánpótlással erősített revolvere ellen. Az összecsapás mégsem volt végzetes, a lehetséges áldozat időleges kegyelmet kapott, mert a potenciális győztest valamiféle gyermekkori szerelem a lehetséges áldozat megkímélésére intette – abban a téves reményében, hogy ez a szerelem esetleg még viszonzásra találhat.

*

A történet itt látszólag véget ért. Nem kétséges, hogy amit ekkor (és nemcsak a kongresszuson) el kellett szenvednie Illyésnek, az maradandó nyomokat hagyott benne. Csak sejthetjük, hogy lehettek akár pszichoszomatikus következményei, szellemi nyomait azonban későbbi műveiben megtalálhatjuk (így a *Kézfogások* kötet több versében.) És, noha az *Egy mondat a zsarnokságról* születését 1950-re szokás tenni, egyáltalán nem tartanám meglepőnek, ha kiderülne, hogy ma ismert formája későbbi, mert mintha ott volna benne az 1951-es írókongresszus kegyetlen élmény-együttese.

Más a helyzet a „jubiláló” Tersánszkyknak dedikált *Óda a törvényhozóhoz* című verssel. Keletkezési ideje ennek is bizonytalan: csak az biztos, hogy 1963-as megjelenésénél jóval előbb született. Ismeretes, hogy Illyés verscsíráiból sokszor csak évek múltán született meg a végleges mű, e vers esetében két korábbi évszám mindenképp számításba jöhet, mindkettő Tersánszky születésének kerek évfordulója: 1893. szeptember 12-én született, tehát hatvan éves 1953-ban, hatvanöt 1958-ban volt.

Az első verzió mellett szól, hogy a 60. születésnap jubileumnak kerekesebb, mint a 65., ráadásul a Sztálin halála (1953. március 5.) utáni változások nagyon is indokoltá teszik a versben felvetett gondolatok napirendre tűzését. E korábbi időpontot valószínűsítheti, hogy olyan motívumok vannak a versben, amelyek az 1951-es írókong-

resszushoz köthetik. Így ahhoz a hivatalos irodalmi bizonyítványosztáshoz, amit Darvas nagy beszéde jelentett. Az írók „fejlődését” segítő ajánlásaiban Darvas Tersánszkyt a „kispolgári anarchizmus” lázongójának minősítette, akinek helyzete (attól a lényeges különbségtől eltekintve, hogy neki nem voltak kommunista kapcsolatai) egy kissé hasonlított Illyéséhez: némi védelmet az jelentett számára, hogy – az elterjedt vélekedés szerint – börtönévei idején Rákosi olvasta a Kakuk Marcit, és el volt ragadtatva tőle. Hogy ez valóban így volt-e, az szinte mindegy: egy ilyen hiedelem elég volt ahhoz, hogy valaki ne kerüljön a proscibáltak közé...

Ez azonban csak viszonylagos könnyebbséget jelentett számára. Darvas szövegében ott a sejtelmes intés, hogy „még mindig vannak írók”, akik azt hiszik, hogy nekik „mindent szabad”. Ezeknek üzenete: jobb, ha tudomásul veszik, hogy a nekik járó szabadságról nem ők, hanem egyedül a párt jogosult dönteni. A Tersánszkynek szóló eligazítás szerint Kakuk Marci „úgy tagadta a fennálló rendszert, hogy kívül helyezte magát törvényen, erkölcsön, az egész közösségen, nevetségessé téve a polgári erkölcsöket”, ám csak „tagadott, lázongott, de igenelni semmit nem tudott. A forradalmat sem.” Ezek után jött az obligát kérdés: „a maga idejében haladó volt-e az ilyen kakukmarcis, kispolgári anarchista lázongás”? Darvas válasza egyértelmű: „szerintem nem”. Hogy oldja az ítélet súlyát, így zárja téziseit: „Reméljük és segítenünk kell, hogy Tersánszky tehetsége megtalálja a mai élet méltóbb figuráit.”¹⁰

A párt ítéletét kihirdető Darvas fenyegetésértékű jóindulata éppen elég okot adhatott Illyésnek a Tersánszky mellett való megszólalásra: erre a két évvel későbbi kerek születésnap idejére megenyhült politikai klíma nemcsak alkalmat, hanem lehetőséget is kínált. Illyés 1958-ban hallgatott, ha született verse, az egész más hangnemben szólt meg, a hatvanas évek elejének megújult poétikájába és versnyelvébe még kevésbé illik az *Óda a törvényhozóhoz*, az kifejezetten az ötvenes évekhez köthető. Problematikája, a benne kifejtett gondolatok párhuzamai, poétikai megoldásai inkább az 1956-os *Kézfogások* verseivel rokonítják: maga is kézfogás, bár a címzetthez inkább csak néhány utalás kapcsolja, mint gondolatisága: sokkal inkább illik a történelemfilozófiai töprengéseknek teret adó nagy versek sorába (Árpád; *Zrínyi*; *Bartók*; *A reformáció genfi emlékműve előtt*), mint amennyire születésnapra (de hányadikra?) küldött üdvözlét. Az viszont érzékelhető, hogy a Darvas által 1951-ben kihirdetett, de végrehajtásában felfüggesztett ítélet ott van mögötte. De bármikor is született a vers, a megjelenés idején már ott van benne a kora ötvenes évek és a kádári megtorlás kínja is.

Illyés 1951-es kongresszusi fölszólalásának tárgya a jövő által igazolt korszerűség lett volna, amit csak érintett. Ezt a gondolatot akkor és ott nem állt módjában kifejezni, az *Óda a törvényhozóhoz* gondolatiságába azonban már beépíthette. Az írókongresszuson elhangzottakhoz köti *Az építőkhoz* az abban (némileg didaktikusan) megjelenített szembeállítás életnek és halálnak, ez itt emelkedettebben tér vissza: „A lét tegyen rendet, ne a halál!”

¹⁰ MfÉK, 22.

A kijelentés súlyosabb annál, mintsem ne kelljen továbbgondolni. A lét, vagyis az önmagát mindig újraíró élet: a jövő. A halál, az elmúlás pedig az a radír (ma már a *delete* billentyű), ami törli mindazt, ami csak a jelen mértéke szerint érdemel figyelmet. Így tehát a „lét” (az élet) a legfőbb törvényhozó, József Attilát idézve: csak általa lesz „a törvény a tiszta beszéd”. És éppen ez az, amit a hatalom követelte pártos művészet semmiképpen nem teljesíthet: a művészet pártosságát követelő hatalmi ambíció nem a művészi igazságot, hanem a maga igazolását keresi. És annál inkább követeli, minél kevésbé találja. És itt kell ismét idézni Darvas irodalmi parancshirdetésének egyik büszke mondatát: „*a polgári irodalom különböző árnyalatainak nincsen számottevő képviselve.*” [Kiemelés az eredetiben kurzivált szövegen belül!]

Illyés hommage-verse egy nagyszerű író előtti tisztelgés formájában megvalósított művészi és gondolkodói szabadság-manifesztum: tiltakozás a csak a saját véleményét megtűrő rezsim ellen. Az árnyalat mind a szó, mind a fogalom nem jellemző Illyés nyelvére. Ezért nagyon is lehetséges, hogy a Darvas-szövegre utalt, amikor így fogalmazott: „Jogot tehát az árnyalatnak!” – mert ne a hatalom mondja meg, ki mennyire lehet szabad. A lelki-szellemi szabadságát megélni akaró ember és művész pedig ne számítson kétes törekvésű ellenségnek („kispolgári anarchistának”) csak azért, mert eredendő szabadságát nem a kommunista párt üdvtanában találja meg. Mindezt Illyés nem mondhatta el sem 1951-ben, sem 1958-ban. De 1953-ban igen, akkor, amikor minden jó érzésű olvasója számára égetően fontos volt, hogy betiltott árnyalatokban rejlik az a titok, amelyet csak a jövő fedhet fel. És azt is tudhatta, hogy – ezen a nyomon haladva egyetlen lépés, hogy észrevegyük – aki az árnyalatokat tagadja, az azt tagadja, „amit a jövő / a szívben érlel”, és azt, ami a „mi idegünkben közeleg”. Vagyis a jövőt, a létet.

Illyés nem ellentétekben, hanem egymást kiegészítő pólusokban gondolkodik (meglehet, ezért hajlik a dolgok szétválasztására, a világ dramatikus természetének megmutatására). Ebben a versben is ezt teszi, amikor a matérián és a ráción túli, az időben kibomló, spirituális igazságok létjogáról szól – nem annyira lírai szárnyalással, mint inkább fafejű pártfunkcionáriusokkal folytatva kényszerű vitát: „rég nem vagyunk / csupán anyag s agy”. A közérthetőséget követelő, a kioktatást napi gyakorlattá tevő korszellem az irodalomba is behatolt, még Illyés sem tudta egészen kivonni magát a hatása alól: az ötvenes évek első felében született verseiben olykor kísért a didaktikus tónus, talán nem csak a poétikai nyomás miatt. Ennek hatásával könnyen megbirkózhatott volna, de amikor a szerencsésebb időkben esszéke-tanulmányokba kíváncszó tartalmakat másként nem jeleníthetett meg, akkor azokat rákényszerült, hogy azokat ő kényszerítse versebe.

Annak idején csak Petőfi szándékán múlt, hogy leírja: „Jogot tehát, emberjogot a népnek / Mert jogtalanság a legrútabb bélyeg.” Amikor ilyen fekete-fehér egyértelműséggel nem lehet fogalmazni, fölértékelődnek az árnyalatok. Ezért a hatalom még az árnyalatoktól is tartott, és bár mit sem számított neki, kit fordít maga ellen, de mindent mégsem tilthatott be. Ezért meg lehetett tanulni úgy fogalmazni, hogy a

részkérdésekről (árnyalatokról) való beszéd az egészre utaljon. A hatalom nézőpontjából még az is botrányos lehetett, hogy a Tersánszkynak ajánlott versben Illyés, ha mégoly szerényen is, de jogot követel. Igaz, nem Petőfi nyomán a népnek – de mégis... Mert nemcsak az árnyalatok joga jelent meg a versben: „Jogot a boncolóknak / a külszín-, a fölhám-, a látszat-rombolóknak, / kik elválasztva percenként a rosszat / a jótól, / valamit folyvást rendbehozna, / percenként fölmutatva, hogy mikortól / gyilkos a gyilkos, / tolvaj a tolvaj, / torz már a szép / szép az imént torz, / a hős: pribék.”

A felsorolás a Bartók-vers XX. századi tablója felé mutat, ahol annyi más mellett azt is mondja: „jogunk van / – hisz halandók és életadók vagyunk – / mindazzal szembenézni, / mit elkerülni úgysem tudhatunk. / Mert növeli, ki elfödi a bajt.” A vers egykori olvasói számára nem okozott gondot, hogy tudják, kik a bajok elfödői, ahogy tudták azt is, hogy kik akarták kitörölni Bartókot a zenei és azon túli hagyományból. Ugyanilyen egyértelmű volt az is, hogy az *Óda a törvényhozóhoz*ban kiket figyelmeztet arra Illyés, hogy „nincs szabadjegy / jól haladni a korral.” Hogyan is ne tudták volna, amikor politikai szószékekről, a sajtóból, tankönyvekből, a legkisebb nyomtatványtól a legvaskosabb monográfiáig semmi nem szólt másról, minthogy a „tudományos világnézet” mindent megmagyaráz, és hirdetői minden a legjobban tudnak. Ők adtak saját maguknak szabadjegyet a jól haladáshoz, és hatalmi monopóliumok birtokában nem engedtek senki másét a kor szerelvényére.

E monolitikus hazugságtömb ellenében szólalt meg Illyés. Szóltak volna ellene mások is, akiknek még ennyi lehetőségük sem adódott, vagy csak nem találták megfelelő szavakat. Közülük is sokan a rá támadókhoz csatlakoztak – pedig igazán nem miatta nem kaphattak nyilvánosságot. Haragjukban hogyan is vehették volna észre, hogy amikor Illyésnek sikerül valamit bővíteni saját mozgásterén, akkor mindenki másét is bővíti.

*

Illyés *költői életművét* illetően az 1951-es írókongresszuson történetekből az irodalomra *Az építőkhez* tartozik. *Közeletiségét* tekintve azonban mást látunk. Az egyik oldalon áll az inkább a körülmények, mint költői értékei miatt figyelemreméltó vers, a másikon a hatalmi arroganciával való szembenállás. Az, ahogyan Illyéssel bánt a politika, messzemenően bizonyítja, hogy szemben állt a sztálinista hatalommal – és ezen az ég egy adta világon nem változtatott, hogy tegeződött-e Révai Józseffel vagy akár Rákosi Mátyással.

Ami további kérdéseket vet fel (másokat pedig fölslegessé tesz). A fő kérdés nem más, minthogy bármely köznapi halandó (jogállamban: állampolgár) egy ördögi rendszer hatalma mindent maga alá gyűrő hatalma idején tehet-e bárhol, bármikor, bármit egy tisztességes berendezkedés érdekében. Vagy, ha nem bírja kiszolgáltatottságát-szolgátságát tovább viselni, meneküljön el, ha teheti. Hagyjon oda mindent, hagyja el múltját, kultúráját, hazáját, ha abban hatalomra jut egy gyalázatos rendszer, ha

abban egy démoni zsarnok uralkodik? Hagyja sorsára azt a közösséget, amelynek a tagja, hagyja ott akkor, amikor az a legnagyobb bajban van?

Ha elmegy, kihúzhatja magát: én tiszta maradtam, és ártatlansága tudatában jól lenézheti azokat, akik maradtak. Mondván, ha nem is szolgálták, de jelenlétükkel legitimálták a gyalázatot. (A nyugati emigráció egyes köreiben ez a vélemény hamar megjelent, és 1989-et követően sokszor el is hangzott.) Az sajnos nem vitás, hogy a maradók közül sokan vállalják a vállalhatatlant, és csatlakoznak azokhoz, akik megteremtik és működtetik a maguk uralmi rendszerét. De a többség nem akar mást, mint kivárni a bizonyosan eljövő jobb időket. És azt gondolják: menjenek el azok, akik előidézői, felelősei a szörnyűségek rendszerének. Az ő ellenállásuk, hogy maradnak: nem hagyják el és magára a megalázott és meggyalázott hazát. Ők vállalják, hogy akár be is piszkolódjanak, de nélkülük nincs jövő. És ha mást nem tudnak tenni, őrzik az árnyalatokat. (Egészen addig, amíg a jövő nem dönt a „korszerűségükről...”)

*

Semmit sem tud az zsarnokságról, aki alávetettjeinek magatartását vizsgálva moralizál, és nem a hatalom akaratának tükrében próbálja megérteni a kiszolgáltatottak válszeit. Egy totális állam kiszolgáltatott alattvalói nem maguk döntenek a sorsukról: a zsarnoki akaratától függ, mi történik velük. Nemcsak az áldozatait, hanem kiszolgálóit is maga válogatja. Az egyes emberek legfőlőbb arról dönthetnek, hogy vállalják-e a nekik szánt szerepet, de kiszolgáltatottságuk miatt még ez sem igazán saját döntésük: meg vannak fosztva a felelősséghez szükséges autonómiától. Egy totális rendszerben az számít, hogy mit gondol a hatalom polgáráról, és ehhez képest másodlagos, hogy a személyiségének megélésében, akaratában korlátozott egyén miként viszonyul a hatalomhoz. Ez nem jelenti azt, hogy valamiféle erkölcsi felelősséget ne kelljen vállalnia tetteiért – de ítékezni fölötte nem a halandók dolga.

Ezek persze közhelyek. Csakhogy az Illyés-problémát illetően nagyon fontosak. A nyelvüket rajta köszörülők felsőbbbbséges bírálatából hiányzik annak figyelembevétele, hogy miként bánt vele a hatalom. Ez nem tőle függött: ha az állampárt vezetése úgy döntött, hogy Kossuth-díjat ad neki, akkor Kossuth-díjat kapott. Ha le akarták hallgatni, akkor lehallgatták. Ha cenzúrázni látták jónak, cenzúrázták. Ha szükségük volt rá, udvaroltak neki: nem ő udvarolt a hatalomnak. Ha jónak látták, megvédték „civil” (már amennyiben volt ilyen) támadásoktól, mert a támadás is csak az övék lehetett, ők rendelték meg. Kívülről csak az látszik, amit adtak neki. Az nem, hogy mit vettek el tőle.

Így volt ez 1951-ben, így 1958-ban és a későbbiekben is. Az egykori írókongresszusi beszédek és kijelentések kötelező érvénnyel határoztak írórsorsokról: mindaddig kötelező volt az ottani vezérszónokok (Darvas, Révai) véleményéhez igazodni, amíg nem változott „a vonal”, nem következett be hatalmi földcsuszamlás. Az 1951-es ítélethirdetéshez hasonlítható, de (történelmi okokból) hosszabban ható kinyilatkoztatás volt

*A „népi” írókról – Az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség állásfoglalása.*¹¹

Az írókongresszus után csak hét év telt el megfogalmazásig – de nem akárhogyan. Sztálin halála után a Rákosi-klikk hátérbe szorult, a hazai desztalinizációt Moszkva a számára megbízhatónak tűnő, a háború végén Rákosiékkal együtt hazatérő Nagy Imrére bízta. A Kreml hatalmi harcai döntöttek a magyarországi vezetés erőviszonyairól: a Rákosi–Gerő-csoport rövidesen visszaszerezte pozícióját. 1956 forradalma új helyzetet teremtett, de ez nem jelentett új rendszert. A kádári restauráció heveny korszaka után enyhülés következett, de az állampárt nem engedett hatalmi monopóliumából.

A forradalom vérbefojtása után az írói ellenállás egyetlen lehetséges formája a hallgatás volt, aminek megtörésére a hatalom mindent megtett. Ebben a helyzetben ismét előkerült a kommunista pártot már a harmincas évektől kísérő „Illyés-probléma”, amely a népi írókról szóló *Állásfoglalás* rejtett vezérmotívuma, hiszen a népi írói mozgalom vezéregyénisége, első számú közéleti képviselője Illyés Gyula volt. A pártpolitikai elemzések mezőnyében kivételesen igényes munka a párt szempontjai, értékrendje szerint tekintette át a népi írói mozgalom történetét, hogy aztán bizonyítottan nyilvánítsa előfeltevését: azt, hogy a népiek az „ellenforradalom” legfőbb felelősei közé tartoznak. Utólag nyugodtan mondhatjuk: ennél nagyobb elismerést nem kaphattak volna, mert a harmincas évektől kezdve valóban azért a nemzeti értékrendbe ágyazott, a parasztság polgári jogait is biztosító, demokratikus forradalomért harcoltak, amely 1956-ban spontán módon (avagy a Gerő-féle provokáció hatására) robbant ki. Az viszont biztos, hogy a felkelésben felszínre törő, örvénylő érzelmei mögött valóban ott volt a népi írók (így Illyés Gyula) majd negyed százados eszmei hatása.

A történeti áttekintést készítőik igyekeztek árnyaltan fogalmazni: a népiek 1945 előtti működését igen elismerően méltatták. Így azt is, hogy a húszas években Illyés (Erdélyi Józseffel, Kodolányi Jánossal és Veres Péterrel együtt) „kapcsolatban állt a forradalmi munkásmozgalommal”.¹² Ezzel szemben 1945 után Illyés és Veres Péter „megmaradtak a nacionalista hangulatkeltés talaján”,¹³ később szemben álltak a mezőgazdaság (erősza- kos) kollektivizálásával, és a magyar kisparaszti hagyományokra hivatkoztak.

A dokumentum szerint Illyést „az ingadozás, fenntartás és vonzódás jellemezte”.¹⁴ Utóbbi természetéről nem tudunk semmit, azt viszont igen, hogy ez a „vonzódás” nem volt elég erős. „A harmadik út és a nacionalizmus istrángja újra és újra visszarántják ezeket az írókat [röbök közt *Veres Pétert, Illyés Gyulát, Tamási Áront*] az ellenzéki pozícióba. Illyés Gyula írókongresszusi felszólalása (1951), Veres Péter megnyilatkozásai azt bizonyítják, hogy gondolataikban tovább él a régi ideológia.”¹⁵ Ráadásul ezt

¹¹ A „népi” írókról – Az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség állásfoglalása. Társadalmi Szemle, 1958. 6. sz. 38–69. [A szám 1956 júniusában, Nagy Imre és mártírtársai kivégzésével egy időben jelent meg!]

¹² I. m., 45.

¹³ I. m., 56.

¹⁴ I. m., 60.

¹⁵ Uo.

az ellenzékiiséget – így az *Állásfoglalás* állásfoglalói – nem a párt (ezek szerint kikezdetlen) gyakorlata, ne adj’ isten, esetleges hibái okozták, hanem az, hogy a népiek nem tudtak megszabadulni korábbi ideológiájuktól. Mindez szorosan összefüggött azzal, hogy a népi mozgalom örökségét folytatók működése „kettős képet” mutatott. Illyés esetében az egyik oldalt az *Ozorai példa* és a *Petőfi és Bem* jellemezte – a másikat *Az egy mondat a zsarnokságról* – ami a forradalom előtt nem jelent meg, tehát e helyen tévesen említik a szerzők.

Illyés „kettőségének” taglalása jól mutatja, hogy mi húzódott meg az ellene irányuló, sorozatos karaktergyilkossági kísérletek mögött: a politikai-ideológiai külön útjával való szembenállás, amit a magukat az igazság és ezzel az erkölcsi nagyság letéteményesének tekintő ideológusok sajátosan moralizálva jellemkérdésnek tekintettek. Tehették ezt annál könnyebben és hatásosabban, mert már évtizedekkel korábban – és folytatólagosan, majd a későbbiekben – ugyanezt tették a kommunistákkal esetenként (többször) szövetséges polgári-liberális oldal hangadói is.

Kivételes pillanat e történetben, hogy az *Állásfoglalás* megfogalmazói – noha a párt-szerű moralizálástól nem tudnak elszakadni – nyíltan meg is fogalmazzák, hogy mi áll az Illyés-gyalázás mögött. A vele folytatott harcot érte folyó erőfeszítésnek feltüntetett küzdelemről ezt olvashatjuk: „Leegyszerűsíténénk a problémát, ha ezt [*ti. Illyésnek kommunista hitre térítési kísérleteik kudarcát*] személyes jellemhibák sorozatának fog-nánk fel. A jellemnek ez a kettőssége a »népiek« ideológiájában gyökerezik. [...] Nem a jellemet kell bírálni, hanem az ideológiát.”¹⁶

A szerzők szerint a Rákosi-érában és azt követően Illyés magatartása és versei politikai értelemben azt jelentették, hogy ő és társai az irodalmat illetően nem (sem!) fogadják el a párt vezető szerepét: régi gondolkodásukat felújítva azt hirdették, hogy a nemzetet az írók és az irodalom képviseli. Ez pedig hozzájárult a közgondolkodás olyan fokú destabilizálásához, ami aztán robbanáshoz vezetett. E folyamatot erősítette „Illyés Gyula művészileg is hatásos szellemi muníciója” a *Bartók*, és a *Levél a vízgyűjtőmedencéről és a tölgyről* (a lényegét nem érintő dendrológiai tévedés, hogy az Illyés-versben fenyőről van szó).

Az elemzések készítőinek figyelme minden részletre kiterjedt, de a legfontosabbról megfeledkeztek. Arról ugyanis, hogy 1949 után (de már a Kisgazdapárt ellehetetlenítése és a Magyar Közösség elleni koncepciók nyomán) a népiek, néhány a kommunista párt szolgálatába állt szereplőtől eltekintve, kiszorultak a közéletből. 1949-től a nyilvánosságot a kommunista vezetés teljes egészében a maga ellenőrzése alatt tartotta, így a népieknek egyáltalán nem állt módjukban a feltételezett aknamunka végezése. Ezért valóságos csoda, hogy a gondolatátvitel milyen eszközeivel tudták a Rákosi–Gerő vonal ellen mozgósítani a társadalmat. (Amennyiben viszont igaz, hogy 1949 és 1956 között jelentősen befolyásolták a közgondolkodást, akkor az az 1945 előtti, pozitívnak ítélt időszak teljesítményére épült.)

¹⁶ I. m., 61.

Ezen az apróságon átlépve a részletező fölvezetés hosszan taglalja a népiek bűnlis-táját, ami a hivatalos álláspont szerint az „ellenforradalomhoz” vezetett. A lényeg a harmadikutas nacionalizmus, azaz a nemzeti sajátosságok túlhangsúlyozása az inter-nacionalizmussal szemben, a munkásosztály helyett az értelmiség vezető szerepének hirdetése, a kollektivizálás helyett a kisparaszti gazdálkodás idealizálása és végül: a Szovjetunióval való kapcsolat revíziója. A végeredmény nem lehet vitás: mindez elve-zette őket „az ellenforradalommal kötött politikai szövetségig. Megalakították a Petőfi Pártot, napi- és hetilapot indítottak.”¹⁷ Aztán tovább csúsztak jobbra, amiért külön felelősség terheli Bibó Istvánt, Németh Lászlót, Tamási Áront, Farkas Ferencet és Féja Gé-zát. Az elemzés ezen a ponton – már-már rutinszerűen – Illyés Gyulát nem említi a vétkesek között. Ez különösen meglepő annak fényében, hogy az *Egy mondat a zsar-nokságról* kihagyhatatlan a forradalom sajtótörténetéből. Ráadásul az ellenségesnek tartott, és meg is nevezett Petőfi Párt megalakítását a hivatalos zászlóbontást megelőző napon Illyés Gyula lakásán határozták el, és a továbbiakban ő maga is jelentős szerepet vállalt a párt munkájában.

Az 1956. november 4. után (az *Állásfoglalás* megfogalmazása szerint „az ellenforra-dalom fegyveres leverése után”) a népiek akadályozták a konszolidációt. Erőtlen önk-ritikai gesztusok mellett többségük fenntartotta álláspontját, de föladván az irodalmi bojkottot, lassanként megszólaltak. Tőlük eltérően „Illyés Gyula beszédes hallgatásba burkolózott”¹⁸: belső emigrációja gyakorlatilag addig tartott, amíg a véres megtorlás-sal megszilárdított kádári hatalom nem érezte magát biztonságban, és nem lazított a terror rendszerén.

Ez lényegében egybeesett a társadalmi ellenállás kimerülésével. Ezt követően kezdő-dött a konszolidált diktatúra korszaka. Illyés csak ekkor, az utolsók között tért vissza az irodalmi életbe. Reálpolitikusként fölmérte, hogy hallgatása egyre kevésbé „beszé-des”, a magányos kívülállás üzenetértéke egyre jelentéktelenebb, és az új helyzetben a rá irányuló társadalmi figyelem miatt is meg kell szólalnia. A hivatalos álláspont szerinti „kettőssége” mögött ugyanis nem csupán gondolkodása tagoltsága állt, hanem a rá irányuló figyelemé is: a pártnak az volt a fontos, hogy megnyerje, olvasótáborának viszont az, hogy ellenálljon.

E két elvárás között kellett megtalálnia a maga útját. Az irodalomba visszatérése nem jelentette azt, hogy szabadon írhatott volna, hiszen Magyarországon a lazább cen-zúrától a sajtó továbbra sem lett szabad, ahogyan a valódi közülethez is hiányzott a demokratikus intézményrendszer. A szellemi életnek arról kellett döntenie, hogy mit kezd a kádárizmus kínálta engedményekkel. Nem Illyés választásától függött, hogy a társadalom elfogadja-e a zsarnokság nélküli diktatúra rendszerét.

A két ellenérdekű fél (hatalom versus társadalom) előtt három alternatíva állt. A *megegyezés* két, nagyjából hasonló súlyú fél megállapodása – ezt rögtön el lehetett felejtetni. A *behódolás* a gyöngébb teljes körű önfeladását jelenti – a pusztá életben

¹⁷ I. m., 64.

¹⁸ I. m., 66.

maradás érdekében. A *kiegyezés* kölcsönös engedményeket jelent, melyek során a gyöngébbik többet enged. A hatvanas években olyan hallgatóságos kiegyezés született, amelyet az egyes csoportok más és más feltételekkel kötöttek meg.

A behódolást elutasító Illyésnek a túlnyomó többséggel együtt el kellett fogadnia a kiegyezés alternatíváját. Ez érintette a napi politikától elhárítást, néhány alapvető kérdés (többpártrendszer, a megszálló szovjet csapatok kérdése, a forradalom pártértékelése) tabusításnak tudomásul vételét. Mindez a nyilvánosságot érintette. A magánélet, a személyes érintkezés értékrendjét, a tradicionális gondolkodásmód, sokféle fontos szellemi tartalom azonban átmenthető maradt: azok védelmében kellett elfogadni a hatalom ajánlatát. A kádárizmus mindaddig megengedte, hogy ne szeressék, amíg az ellenérzések nem mutatkoztak a nyilvánosságban. Olyan kiegyezés volt ez, amelyben a hatalomnak (szemben a Rákosi-éra célkitűzéseivel és gyakorlatával) saját magával is ki kellett egyeznie.

Az irodalomba visszatért Illyést a hatalom ismét tárgyalópartnernek tekintette, és ő, fölmérve felelősségét, elfogadta ezt szerepet. A hatalommal való informális kapcsolatáról csak tőle, naplójából tudunk. Ha ő nem rögzíti ennek részleteit, nem volna minek az alapján vádaskodni ellene. A naplójegyzetek önfeljelentéséhez (és támadóinak szubjektív kirohanásaihoz) azt lehet és kell hozzáfűzni: egyetlen olyan mondatot sem írt le, mit a hatalom sugott volna neki, az viszont bizonyítható, hogy a hatalomra hatottak az általa sugottak, leginkább az elszakított nemzetrészekkel és irodalmukkal kapcsolatos döntésekben, a valahai népiek számára fontos nemzeti ügyekben.

*

Ezért fontosak az árnyalatok a közéletiségben is: tudnunk kell, mi a behódolás, a megalkuvás, mi a kiegyezés, mi a kollaboráció és mi a kompromisszum. Láthattuk: Illyést a kommunista hatalom sosem tekintette a maga emberének. Nem vált azzá akkor sem, amikor a korábbi, alig rejtett konfrontáció hektikus szakaszait a kiegyen-súlyozott párbeszéd korszaka követte.

CS. JÓNÁS ERZSÉBET

A műfordítás multipoláris megítélése

A fordítás multidiszciplináris megközelítése

A fordítástudomány multidiszciplináris tudomány. Kutatásának tárgya más nyelvészeti diszciplínákhoz hasonlóan a szöveg. Az ókortól napjainkig mindig a szöveg állt a fordítási folyamat középpontjában. A szövegnyelvészet fejlődése és önálló nyelvészeti tudományággá válása nagy ösztönzést adott a fordítástudomány fejlődésének is. Terminológiájának kialakulásában meghatározó szerepet játszik a szövegnyelvészet terminológiája. Igen nagy hasznára vannak a fordítástudománynak a szociolingvisztikai kutatások is. A forrásnyelvi szöveg sajátos szociolingvisztikai jellemzőinek célnyelvi átkódolásáról különböző nézetek születtek a szakirodalomban, például az egyes tájnyelvi elemek, a neologizmusok vagy a szlengnyelvi elemek fordítását illetően. Egyes nézetek szerint a forrásnyelvi szövegek tájnyelvi elemeit pontosan vissza kell adni a célnyelvben. Mások – a fordítások időtlenségének, azaz az idiolektustól (az egyéni nyelvhasználattól), a forrásnyelvi és célnyelvi szöveg korától független – a minden kor számára azonos mondanivalót közvetítő – célnyelvi szöveg létrehozásának szükségességét vallják. Ugyanakkor vannak olyan nyelvenként változó, az egyes nyelvek szókincséhez tartozó sajátos kulturális és szociokulturális elemek a forrásnyelvi szövegekben, az ún. reáliák, amelyek nem fordíthatók le más nyelvre, mert nincsenek adekvát célnyelvi megfelelőik. Ilyen minden idegen nyelvet tanuló számára ismert reáliák például a tulajdonnevek: személynevek, állatnevek, intézménynevek, újság-, folyóirat- és filmcímek stb. A fordításszövegek sokszor kifejtettebbek, mint az eredetiek. A tartalmi pontosság kedvéért a fordítóknak sokszor kell alkalmazniuk az ún. explicitációs (kifejtési) eljárásokat. E témában bőséges magyar nyelvű szakirodalom áll rendelkezésre. A műfordítás-kultúra a nyugatosok tehetsége és szorgalma révén juthatott el arra a lépcsőfokra, ahol a nyugatosok felülbíráltása megfogalmazódhatott, ráadásul a revíziót – legalábbis műfordítói gyakorlatukban – már Szabó Lőrinc, Vas István és mások is megkezdték. Az azóta eltelt idő azonban újabb érveket adott a kezünkbe, és itt különös súllyal esnek latba az kulturológiai információ elérésének új módzatai, valamint a megszerezhető sztemderd műveltség radikálisan megváltozott szerkezete. Egy évszázaddal ezelőtt eleink úgy vélték, a műfordítás olyan domesztikálás, amellyel be

kell illeszteni a kulturális idegenséget a hazai irodalmi kánonba. Ezzel a nézettel azért kell szakítanunk, mert radikálisan megváltozott világunkban a kulturális idegenség helye és szerepe. A műfordítás nagy esélye manapság éppen abban áll, hogy a kulturális idegenségen keresztül vezethet vissza valamiféle közös lényeg felismeréséhez.

Újraéledt hermeneutika a XX. században

A fordítástudomány nem nélkülözheti a nyelvben rögzült kulturális emlékezettel összefüggő társadalomtudományok, határtudományok jelenlétét a célnyelvi szövegek születésének követéséhez, elemzéséhez. Nincs olyan fordítás, amely mögött ne lenne valamely kultúrához kötötten sajátos előismeret, legyen az a szakfordítás, publicisztika, avagy szépirodalmi interpretáció. A szakszövegek fordításainál is a magyar fordítók munkáját úgy jellemzik a külföldiek, hogy mi sokkal képszerűbben, köznyelvi metaforákban gazdagabban jelenítjük meg ugyanazt, amit mások szikárabb stilisztikai eszköztárral rögzítenek. Mi ennek a magyarázata? Minden bizonnyal a magyar fordító világról alkotott képe, az a tudás, amely a megnevezéshez, a nyelvhasználathoz, röviden a nyelvhez kapcsolódik. A hermeneutika olyan tudomány, amely a nyelvben rögzült megismerést, a világról alkotott tudást, a szövegértelmezést vizsgálja. A XX. század '60-as éveiben Gadamer, a hermeneutika ókortól ismert tudományának egyik megújítója fogalmazta meg: A világban „benne”-levéshez a nyelvben „benne”-levésen mint médiumon keresztül juthatunk el. A világ csak a nyelven keresztül megnevezhető. Annyit tudunk a világból, amennyit a nyelv rögzít. A többiről sejtéseink lehetnek, de nem tudunk beszélni róla.

A hermeneutikát az ókorban a bibliai szövegek magyarázatához használták, a középkorban a teológia mellett a jogtudomány is igénybe vette az általa megfogalmazott törvényszerűségeket. A XX. században megújult hermeneutika a filozófiát, az esztétikai gondolkodást, az irodalomtudományt, s a stilisztikát termékenyítette meg. Minthogy a fordítástudomány oknyomozó fordításelemzései elválaszthatatlanok a nyelv használatától, a stilisztikai ismeretektől, azokat funkcionális működésükben szemlélik, ezért jogos és folyamatosan aktuális a felvetés a hermeneutika és a funkcionális stilisztika fordításelemzést segítő fontosságáról.

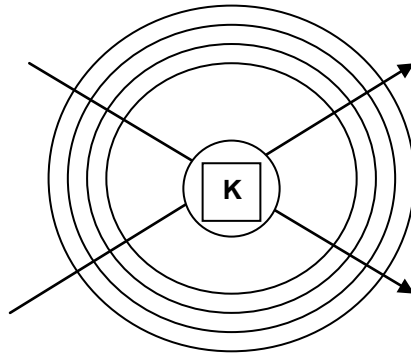
Egy csiszolt gyémánt fotóját összevetve a számítógép huszonnégy órás programjával előállított, minden lehetséges fénytörést színesben láttató képpel, első ránézésre nehéz megkülönböztetni az eredetiről készített képet a mesterségestől. Sőt a színesebb, a gazdagabb tűnik inkább eredetinek. Ilyen a fordítás is. A befogadó számára a fordítás ugyanúgy közvetítés, mint a számítógépet irányító szakember munkája. Ám a szubjektív elemek észrevehetőek. Ha a fordítás a hitelesség benyomását kelti, az olvasó nem gondolkozik azon, hogy eredeti-e, csupán az oknyomozó elemzés dolga, hogy az összetevők milyenségére és mikéntjére választ adjon.

A fordítás mint kommunikációs folyamat modellezése

A fordítás soktényezős kommunikációs folyamat. Vannak olyan elemei, amelyek a fordítástudományból ismert, nyelvek közötti grammatikai, lexikális, szintagmatikus és szövegszintű átváltási műveletekkel leírhatóak, s vannak olyan szövegkohéziót teremtő eszközei, amelyeket nem tudunk mérhető szabályok közé szorítani.

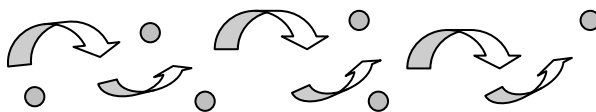
A kommunikáció koncentrikus körök modellje

Könnyen belátható, különösen a szövegsemantikailag több rétegből álló irodalmi fordítás esetében, hogy a kommunikációs folyamat végén a fordítás hatása számos közbülső tényezőn múlik. Ezért egy ismert kommunikációs modell, a koncentrikus körök modellje is hasznos lehet ennek szemléltetésére. Mint a nyugodt vízbe dobott kavics körül gyűrűző körkörös hullámok, úgy hat kifelé a befogadóra és az olvasóra – saját kulturális emlékezetükből, előképzettségükből hozott szabályozók közbeiktatásával – az eredeti mű szövege. A koncentrikus körök modelljének legkülső köre az üzenet kiváltotta *hatások*. Befelé ezt megelőzik *a szűrők, a regulátorok, a tömegmédia, a kapuőrök, a kódok*. Középen a kódoló forrás, a *kommunikátor* – az eredeti mű:

A kommunikáció spirálmodellje

A kommunikációs folyamat spirálmodellje ezt a hatást megsokszorozva mutatja be. Minden szövegelem lehet ugyanis csomópont, hatásmechanizmust elindító fókusz a különböző befogadó számára. Első szinten a befogadó maga a fordító, akire saját mintái, hasonlítás provokáló emlékei, a világról szerzett előismeretei alapján hat az eredeti mű szövege, s a nyelv médiumán keresztül közvetíti ezt a világot a célnyelvi olvasó felé. De a célnyelvi olvasó is hasonló módon jár el, amikor a saját „szűrőin” keresztül engedi magához, értelmezi az olvasottakat. A társadalmi kommunikáció – benne a fordítással megvalósított kommunikáció – számos szinten zajlik, s folyamatosan gerjeszti önmagát a végtelenségig:

Jakobson nyelvi – szemiotikai modellje

Jakobson modellje a szemiotikai és nyelvi elemeket is felsorakoztatva foglalja keretbe a fordításra is érvényes kommunikációs folyamatot. E modell megteremti az átmenetet a folyamat- és a szemiotikai felfogás között. Jakobsont az üzenet jelentése és belső struktúrája foglalkoztatta. Modellje bipoláris felépítésű. A fordítás vagy bármely szöveginterpretáció megvalósításához meglátása szerint hat tényezőre van szükség:

A tényezőkhöz egy-egy nyelvi sajátosság tartozik (pl. érzelem, hatás, tényközlés, metanyelvi, poétikai stb.).¹

A fordítás mint a szemiotika tárgya – alkotási folyamat és eredmény

A fordítást, de különösen az átváltási műveleten túl más szabályozók által is meghatározható műfordítást úgy tekinthetjük, mint egy műalkotást, mint egy szimbólumokból összeálló *szöveget*, amely szimbólumokba a befogadó a maga módján helyettesíti be a tartalmat. A többértelműség a művészi alkotás lényegi oldala. Értelmezésen, jelentésen olyan asszociációs és képzetsorokat értünk, melyek ezekhez a szimbólumokhoz kapcsolódnak. A fordítás és a befogadás esetében is művészeti szimbólumok szó szerinti és átvitt értelemben vett „lefordításáról” van szó nyelvi, asszociációs és elvont képzetsorokra. A művészi alkotás és a műfordítás egyaránt esztétikai jel.²

Az esztétikai jel mindig a normától való eltérést jelenti. Az esztétikai jel nem más, mint utalás a jelentésre, nem pedig a denotátumra. Ez a jelképzés folyamata, a szemiozsis. A fordítónak ezt a célnyelvi jelmegfeleltetést kell megtalálnia. A művészet és a műfordítás mind folyamatát, mind eredményességét tekintve ezért tartható a szemiotika, a jeltudomány tárgyának.

A (mű)alkotás folyamata a fordításban is nyomon követhető. Amikor a tárgyi (eszei) valóságot a szerző észleli, receptorként befogadja, a hermeneutika által vizsgált értelmező folyamat első fázisa zajlik le. Bizonyos jelkészlet tartalmat sugall a művésznek.

¹ Vö. RÓKA, 2002, 12–32.

² Vö. KULCSÁR SZABÓ, 2000, 255–286.

A művész megszervezi azt részben formai szabályok szerint (a normának megfelelően vagy attól eltérve): eredményül szimbólumok egymásutánját kapja, létrejön a mű. A „műalkotás” a fordításban egyrészt átkódolási folyamatként, másrészt eredményként, elkészült egyetlen esztétikai jelként értendő. A benne megtalált szimbólumokat a közönség a maga tudattartalmával tölti meg. Ez a tartalom csak részben esik egybe a művész, a befogadó fordító vagy egy másik célnyelvi olvasó összevetést indukáló ismereteivel. A művészetet jellemző átadási folyamat – a fordítónak mint alkotónak a fordítás tárgyának recepciójából kiinduló tevékenysége. A többi befogadói összetevő jelenlétét bizonyítják az időről időre szükségessé váló újrafordítások.

A fordítás funkcionális stilisztikai és hermeneutikai megközelítésben

A funkcionális stilisztika utóbbi évtizedekben kiteljesedett kutatásai a műfordítás-elemzésre is megtermékenyítően hatottak. A fordításstilisztika a funkcionális stilisztika egyik ága. „A funkcionális stilisztika abban különbözik más koncepcióktól, hogy alapja a nyelvi valóság, vagyis figyelembe veszi, sőt középpontba állítja a nyelvi-stilisztikai és a nyelven kívüli, ún. extralingvális eszközöknek a mondanivaló kifejezésben, illetőleg az alkotás egészében betöltött igen bonyolult és változatos, sokszor csak nagyon nehezen kihámozható funkcióját, funkcióit”.³ A fordításelemzés esetén ez a hatáskifejezést befolyásoló extralingvális rendszer – a célnyelvi valóság, a befogadói horizont, a kulturális emlékezet, a fordítói koncepció – az a terület, amely az átváltási műveleteken túlmenően megkerülhetetlenül jelenlevő vizsgálati szféra. Ha a fordítói szövegbefogadás és -alkotás modelljét szeretnénk ábrázolni, ugyanazt a háromszöggel tehetjük szemléletessé, egyszer az alapjára, majd a csúcsára állítva.⁴ A fordító célnyelvi szövegalkotása ugyanazt az utat járja be – a célnyelvi elemek rendszeréből kiindulva – megfordított sorrendben.

Az esztétikai jel, a sajátos stílus megjelenése mindig magában foglalja a normától való eltérést. A fordítás során a fordítóra több norma is hat. Irányíthatja a forrásnyelvi norma. Az eredeti mű nyelvi valóságát, szerzőjének egyéni stílusértékei, az eredeti mű saját kultúrájának stílustulajdonítási rendszerében a kánon szerint elfoglalt helye. Irányíthatja a célnyelvi norma, a kulturális emlékezetben őrzött műfaji, stilisztikai, szerkezeti összehasonításra szolgáló alpminta, az célnyelvi olvasóról alkotott hipotetikus kép, amelynek alapján a fordító az olvasó elvárásai horizontját, reakciójának mikéntjét már kezdettől fogva ösztönösen beépíti a célnyelvi szövegváltozatba. Nem szabad elfeledkeznünk ugyanakkor magának a fordítónak mint szubjektumnak a valóságátjárásáról, saját neveltetéséből, kulturális, eszmerendszeri, esztétikai ismereteiből következő normájáról sem.

A hermeneutika felfogása szerint a fordítás, a kritika és a sokszorosíthatóság tevékenysége mint másodlagos vagy utólagos mozzanatok foghatók fel egy nyelvi-médiá-

³ SZATHMÁRI, 2001, 56.

⁴ Vö. KLAUDY, 1997, 89–104.

lis történésen belül. Az interpretáció nem választható el az olvasás fenomenológiájától. E fogalomkörben a dinamikus temporalitás azt jelenti, hogy az idő függvényében a fordító-olvasó más és más értelmet tulajdoníthat az eredeti szövegnek. „Éppen az egyszer már megértett uralhatatlansága és lezárhatatlansága kényszeríti ki mintegy a szükségszerű közölhetőséget, amennyiben az interpretáció mint a megértett felnyitása további olvasatokra utalja rá magát és az értelmezettet”.⁵ Ez az Eco által megfogalmazott „nyitott mű” fogalmának az alapja, amely az újrafordítások állandó jelenvalóságát indokolja.⁶

Szabó Zoltánnak a stilisztikai szövegelemzés vizsgálatát szélesebb körre terjeszti ki. A funkcionális stilisztika módszerével is elérhető ugyanis a hermeneutika filozófiai alapjaira épülő, a – Kulcsár Szabó Ernő terminológiájával – *nyelvként (meg)értett irodalom* szövegtani megközelítés. Az oknyomozó fordításkutatás két esztétikai jelként értelmezett szöveg, a forrásnyelvi és a célnyelvi korpusz összevetését a következő, Szabó Zoltán által ajánlott pillérekre helyezheti: (1) szépirodalmi szövegek vagy más szövegműfajok elemzése, (2) intertextuális kapcsolataik vizsgálata, (3) a szépirói stílus, a stílusfejlődés tendenciái, (4) a szövegkoherencia rendező elve, nyelvi eszközei, (5) a változások indítékai, (6) a szöveg stílustörténeti, kontrasztív tipológiai feltárása.⁷

Mi a traduktológia?

Albert Sándor a fordítással foglalkozó tudományág elnevezésére a fordításelmélet, illetve fordítástudomány műszavak helyett az Umberto Ecótól kölcsönzött *traduktológia* műszó használatát javasolja. A traduktológia szó jelentése „a fordításról való gondolkodás”. A traduktológia a fordítási folyamatban a forrásnyelvi és célnyelvi szöveg, valamint az átváltási műveletek mellett a fordító személyiségének, a fordító kompetenciájának szán központi szerepet. Ez a megfogalmazás közelít Bańcerowski Janusz *transzlatorika* fogalmához, hiszen Bańcerowski is a fordító személyének tulajdonítja a legfontosabb szerepet, mivel az ő szövegértelmezése az első lépés a forrásnyelvi szöveg célnyelvi szövegvariánsának létrehozása útján. A traduktológiában – más fordításelméleti koncepciókhoz hasonlóan – a fordítási folyamat két fontos szakasza különböztethető meg: 1. A fordító megérti és interpretálja a forrásnyelvi szöveget; 2. A megértett és interpretált tartalmat a célnyelv eszközeivel újraalkotja. Ha a fordító rosszul értelmezi a forrásnyelvi szöveg jelentéseit, akkor a végeredmény hibás célnyelvi szöveg lesz. A fentiekén kívül azonban még nagyon sok tényező befolyásolja a fordítás sikerét. Például a fordító munkabírása, idegállapota a fordítás idején stb.⁸ Minden szövegalkotás – a forrásnyelvi és a célnyelvi is – válogatás a *langue*-szint lexikális, szintaktikai, fonetikai, vagyis szintagmatikus tengelyén a szinonim és variáns elemekből,

⁵ LŐRINCZ, 2004, 141.

⁶ ECO, 1998, 11–26.

⁷ SZABÓ, 1998, 17.

⁸ VÖ. ALBERT, 2003.

és ezek meghatározott szempontok szerinti elrendezése a *parole*-szinten a nyelvhasználatához köthetően működő paradigmatisz tengelyen. Ugyanaz a folyamat megy végbe mind a forrásnyelvi, mind pedig a célnyelvi szövegalkotás, a fordítás során. Ez magyarázza, hogy esetenként nagy különbségek vannak a konkrét forrásnyelvi szövegek különböző fordítók által létrehozott célnyelvi szövegvariánsai között.

Műfordítás – irodalmi fordítás

A műfordítás műszó szorosabb értelemben véve nem terminus technicus, de mivel széles körben alkalmazzák a szakirodalomban, és az egyes szerzők a vele jelölt fordítási tevékenységet többnyire leszűkítik a szépirodalmi művek fordítási folyamatának és eredményének jelölésére, tudományos műszóvá vált. Régóta különböző interkulturális és interlingvális közvetítői feladatok alkotó megoldásával kapcsolatos tevékenységek jelölésére használatos, és bonyolult, egymással szorosan összefonódó fogalmak összességének jelölésére vált általánossá a szakirodalomban.⁹ A műfordítás terminus technicust Kardos László vezette be a magyar irodalmi köztudatba.¹⁰ A műszó a műfordítási folyamatnak és annak eredményeképpen létrejött célnyelvi szövegvariánsának megnevezésére egyaránt használatos a magyar szakirodalomban.¹¹ A XX. század '90-es éveitől kezdve a *műfordítás* szakszó szinonimájaként egyre gyakrabban alkalmazzák a magyar és a nemzetközi szakirodalomban is az *irodalmi fordítás* szakkifejezést az irodalmi szövegek fordítási folyamatának és eredményének megnevezésére egyaránt.¹² Az irodalmi fordítás mint sajátos fordítói tevékenység kettős státuszú. E kettős státusz a kultúraközi kommunikációban betöltött kettős szerepének felel meg: 1. A fordított irodalmi szöveg a célnyelvi olvasó számára egyrészt az eredeti szöveg szerepét tölti be, 2. másrészt a fordítás eredményeképpen létrejött célnyelvi szöveg a célnyelvi kultúra részévé is válik. Ez utóbbi értelmezés az újabb nyelvészeti és irodalomtudományi megközelítésű, a műfordítási folyamatot intertextualitásként, valamint az eredeti és a műfordításszöveget intertextusként értelmező felfogásoknak felel meg.¹³ Az 1. szerep a fordított szövegtől a forrásnyelv és kultúra iránti „hűséget” követeli meg, azaz a forrásnyelvi szöveg normaként, invariánsként való értelmezését. A 2. szerep pedig a célnyelv és kultúra normáinak és hagyományainak megfelelő irodalmi-művészi megfelelést, amely az irodalmi fordításról való gondolkodásban a meghonosító vagy másképpen domesztikáló fordítói elvnek feleltethető meg.¹⁴

Az irodalmi fordítás terminus technicus a műfordítás-fogalom szinonimájaként használatos a szakirodalomban. A különböző típusú szövegek fordításainak megkülönböztetésére Szegedy-Maszáék Mihály az irodalmi fordítások esetében a fordítást

⁹ Vö. KAZAKOVA, 2006.

¹⁰ Vö. KARDOS, 1966.; hivatkozik rá SZABOLCSI, 1998, 11.

¹¹ Vö. RÁBA 1969., BART–RÁKOS 1981.

¹² Vö. JÓZAN, 2005., KAZAKOVA, 2006.

¹³ Vö. SZEGEDY-MASZÁK, 1998., KULCSÁR SZABÓ, 1998., KAZAKOVA, 2006.

¹⁴ Vö. SZEGEDY-MASZÁK, 1998., KULCSÁR SZABÓ, 1998., KAZAKOVA, 2006.

tágabban értelmezhetőnek tartja, mint a nyelvészeti fordításelméleti szakirodalom. Szegedy-Maszák Mihály szerint a szakirodalomban az irodalmi fordítást kétféle előfeltevésekből közelítik meg: 1. A kultúrák nagyvonalakban hasonlítanak egymáshoz, így az egyetemesség, a hasonlóság vizsgálata lehet az elsődleges szempont. 2. A kultúrák különbözősége, sajátzerűsége a vizsgálat tárgya, így nem az azonosság, hanem a különbség kimutatása a fő szempont. Ezzel a műfordítói felfogással szembeállítható az ekvivalenciának a megközelítése, amit a nyelvészeti megközelítésű fordításelmélet követendőnek tart, hogy tudniillik a fordító a forrásnyelvi szöveg minden szintjét (grammatikai, szemantikai és pragmatikai) megpróbálja a forrásnyelven újraalkotni. Ez nem az eredeti szöveg kánoni rangjának megfelelő eljárás, bár új kánont is létrehozhat. Olyan új irodalmi szövegeket kell a műfordítónak létrehoznia a célnyelven, amelyek a célnyelvi kánonba illeszkednek be, függetlenül attól, hogy a forrásnyelvi szövegtől sok szempontból eltérnek. Ez tulajdonképpen az ún. domesztikáló „honosító” fordítói eljárás, amelynek napjaink fordítói gyakorlatában is tanúi lehetünk. Fontos tehát az irodalmi fordításszövegek esetében annak vizsgálata, hogy azok mennyire illeszkednek be a célnyelvi szövegalkotás hagyományaiba. Ha a befogadók elfogadják ezeket kanonikus szövegnek, akkor nem avulnak el olyan könnyen, mint azok a fordítások, amelyek ugyan mind tartalmi, mind pedig formai szempontból követik a forrásnyelvi szöveget, de idegennek hatnak a célnyelvi kultúrában.

Interpretációs dimenzióváltás az újrafordítások hátterében

Az eredeti és a fordítás közötti kapcsolatot akkor tartjuk egyértelműnek, ha a két szöveg nyelvi makrostruktúrái jelentős részben egybevágnak, fedésbe hozhatók. Ha a két szöveg ugyanazt a történetet meséli el, vagy ugyanazt a gondolatmenetet és érvrendszert követi, az nem feltétlenül fordítás, hanem lehet adaptáció, feldolgozás, vagy – a szöveg önmeghatározásától függően – akár rosszhiszemű plágium is (bár természetesen az önmagát eredetinek állító fordítás is plágium).¹⁵ A fordítást nevezik pragmatikai adaptációnak is, attól függően, milyen változások következtek be a forrásnyelvi szövegben a fordítási folyamat során, és mennyire van összhangban a célnyelvi szöveggel. Az irodalmi fordításokat, mivel a célnyelvi kultúra szövegalkotási kánonjába kell beilleszkedniük, Gideon Toury véleménye alapján a célnyelvi kultúra részeinek tekinthetjük, ha a célnyelvi befogadó elfogadja őket célnyelvi szöveggént. Toury azonban különbséget tesz a forrásnyelvi kultúrában irodalmi szövegnek elfogadott szövegek és a célnyelvi kultúra által irodalminak elfogadott szövegek fordításai között.¹⁶ „Utóbbi esetben természetesen a forrásszöveg kifejezőkészségének radikális újraalkotása sem kizárható, mivel a célkultúra irodalmának hagyományai és nyelvi lehetőségei felülírhatják az „eredeti” megnyilatkozás-formákat. Amennyiben az utóbbi csoportba sorolható fordításokat nem a forrásszöveggel, hanem a célnyelvi irodalom

¹⁵ KAPPANYOS, 2014, 130.

¹⁶ VÖ. KLAUDY, 2004.

kifejezésrepertoárjával vetjük össze, a célnyelvi referenciákat játékba hozó, tehát szükségképpen az eredetitől elszakadó fordítói megoldások tűnhetnek jelentősnek, az eredeti kifejezést megőrző, ám célnyelvi referenciával nem bíró elemek pedig idegenségérzetet eredményezhetnek, ami vélhetőleg a fordítás fogadtatásától sem független”.¹⁷

A műfordítások megítélésében, csakúgy, mint a forrásnyelvi irodalmi szövegekében, a recepciónak is fontos szerepe van.¹⁸ A pragmatikai adaptáció szöveg reprodukció, másodlagos szövegalkotás. Fordításelméleti megközelítésben a forrásnyelvi szövegnek a célnyelvi befogadó számára érthető, befogadható szöveg létrehozása, illetve az adaptív folyamat eredményeképpen létrejött fordításszöveg. A pragmatikai adaptáció során a fordító olyan átváltási műveleteket hajt végre, amelyek lehetővé teszik a forrásnyelvi szöveg megértését a célnyelvi befogadó számára. Különböző időszakokban különbözőképpen határozzák meg a fogalmat, de „...általában a más kulturális környezetben élő célnyelvi befogadó igényeinek figyelembevételét értik rajta”.¹⁹

A pragmatikai adaptáció a lefordíthatatlannak ítélt kultúrspecifikus fogalmak átültetésére gyakran használt módszer. Nevezik kulturális áthelyezésnek, szépirodalmi művek esetében pedig kulturális átültetésnek.²⁰ A pragmatikai adaptáció kifejezés azonban szélesebb körben elterjedt az irodalmi fordításról szóló szakirodalomban. Az irodalmi fordításelméletben különböző értelmezéseket találhatunk a fogalomra, például a fordíthatatlanság kváziszinonimájaként is értelmezhetjük.²¹ A pragmatikai adaptáció fogalomra az irodalomtudományi szakirodalomban használják a magyaráítás műszót. Különösen a XX. század előtt keletkezett fordításokban gyakran az idegen nyelvű irodalmi művek helyszínét, szereplőit áthelyezték más környezetbe, így tették befogadhatóvá a célnyelvi kultúra olvasói számára. Ismeretes, hogy az idegen szerzők neveit (reáliák) lefordították magyarra, vagy a magyar nevek sorrendjének megfelelően írták le. Például: Verne Gyula (Jules Verne), May Károly (Karl May), Puskin Sándor (Alekszandr Puskin) stb. A pragmatikai adaptáció segíti „az idegen kultúra hozzáférhetőségét.”²² De az irodalmi szövegek befogadása, különösen a költői szövegeké, koronként és befogadónként változik.

A műfordításról való gondolkodás szakirodalmában számtalan példát találunk arra, hogyan működik a régebbi korok világirodalmi műveinek befogadása, újraértelmezése. Ehhez a költő műfordítók, például a nyugatosok közül Kosztolányi, Szabó Lőrinc fordításaiban, de az ókori irodalmak különböző fordításait olvasva is találunk példát. Sokszor találkozunk a pragmatikai adaptációval, a posztmodern kor drámafordításainak egy része, például a posztmodern kor Shakespeare-fordításai szintén erről tanúskodnak. Az újraírás a posztmodern irodalomelmélet fogalma, amelyet az irodal-

¹⁷ VÉGH, 2009, 80.

¹⁸ Vö. még TOLDI, 2016.

¹⁹ KLAUDY, 2017, 5.

²⁰ BENŐ, 2011, 138.

²¹ Vö. KAPPANYOS, 2014.

²² SZEGEDY-MASZÁK, 2008, 242.

mi-fordításról szóló munkák átvettek.²³ Az irodalmi fordítások esetében a forrás- és célnyelvi szövegek megfeleltetési viszonyát vizsgálva a posztmodern elméletek elvetik az ekvivalencia fogalmát, a műfordítást a forrásnyelvi szöveg újraírásaként értelmezik, mivel a domesztikáló fordítói elvet követve a műfordító a célnyelvi szöveget a célkultúra irodalmi kánonjába illeszti be, a célnyelvi befogadókban kiváltott hatást szeretne elérni. Az ilyen fordítások hatással vannak a forrásnyelvi kultúrára. A műfordítások minden korszakban fontos szerepet töltöttek be, hatottak az irodalmi műfajok kialakulására, mintaként szolgáltak a nemzeti irodalomnak.

A műfordítások mindig valamilyen célnyelvi szociokulturális közegben jönnek létre. „A fordítás mindig felöleli azt a kort, azt a szociális-társadalmi környezetet, melyben a fordító dolgozott; a fordításnak gyakran ideológiai vonzatai is vannak. A fordítás nem pusztán cél, nem csupán egy lingvisztikai teljesítmény, hanem számos ideológiai, poétikai, sőt kanonizáló faktor hordozója is, amely hozzájárul a mű ismertetéséhez, irodalmi hírnevéhez. Ugyanakkor nagy szerepet tulajdonít a »pártfogás« (*patronage*) fogalmának, amely intézményesített formában vagy egyénekhez köthetően fordulhat elő, s az ideológia mellett az újraíróra ható gazdasági és társadalmi komponenseket is magában foglalja.”²⁴ Az újraírás során „... a fordító megteremti egy író stílusát, identitását, kulturális utalás- és hivatkozásrendszerét, és hozzárendeli azokat a nyelvi eszközöket, melyekkel egy új kulturális közegben új műként megmutatkozhat. Az átírás mindig választások elé állítja a fordítót, elhelyezi térben és időben az új szöveget, egy új nyelvi környezet írói között. Az újraírás műveletei eközben nem mellékesek, hiszen egy irodalmi művet csak akkor fogad be a célkultúra, ha annak értékrendje megegyezik a befogadó kultúra alapvető értékrendjével.”²⁵

Összegzés

Az irodalmi fordítás során a képi részletek leírásában a különböző korstílustól és egyéni nyelvhasználatától függően az igei és névszói morfoszemantikai szerkezetek, a fordítási realizációban érzékelhető nyelvi formák a nyelvi dinamizmus mozgásában figyelhetők meg. A dinamikus változás oka nem csupán a temporalitás. A perdöntő összetevők a következők:

1. Temporalitás – korstílus
2. Szociokulturális háttér – befogadói horizont, egyéni világlátás
3. A referencia fókuszsa – változik a jelentésképzés figyelemirányítása, a kor irodalmi kánonja
4. A közvetítés hatékonysága – romlik a közvetítés hatékonysága új verziók során, új nyelvhasználati keretek, kapcsolati pontok. Ezek jelennek meg a fordítás szöveg-szövevényében.

²³ Vö. TOLDI, 2016.

²⁴ Vö. TOLDI, 2016, 467–468.

²⁵ TOLDI, 2016, 468.

A műfordítás mindenkor kommunikációs aktus az eredeti szerző és a befogadó között. A közvetítő funkciója mellett a szövegek szemiotikai jelértéke a fordítóra mint társszerzőre és a kor kulturális, eszmerendszeri befogadói magatartására is reflektál. „Lehetünk hűek ahhoz, hogy mit mond (tartalom) vagy hogy hogyan mondja (forma), de ez hamis dilemma. Valójában azt kellene megértenünk, hogy az adott vers micsoda a forráskultúra kontextusában, milyen funkciót tölt be ott, és ehhez kellene hűnek lennünk, ezt kellene újra létrehoznunk.”²⁶

A dinamikus nyelvváltozások és a befogadói kulturális horizont szövevényében a jelentésképzés változása az újrafordítások mindenkori inspirációja. A kulturális fordítástudomány és a fordításszemiotika kutathatja ezeket a multipoláris közvetítő összetevőket. Rávilágításra vár, hogy milyen összefüggésben van egy-egy fordítói attitűd, eljárás mód, stratégia a nyelv lexikális szintjén túl a kulturális fordítástudomány kérdéskörével. Egy irodalmi alkotás fordítása sohasem csupán a kognitív adatok átkódolását jelenti, nem elegendő hozzá a szótár és a szintaxis. A szociokulturális és kultúra-szemiotikai beágyazottság a döntő komponensek közé tartozik.

A hermeneutika és a funkcionális stilisztika megközelítési lehetőségeinek kiterjesztése a fordítások folyamat- és produkciójellegű vizsgálatára indokoltnak és hasznosnak látszik a kulturális fordítástudományban. Különösen érvényes e tudományágak alkalmazása a szemiotikával együtt a műfordítások elemzésében. A kontrasztív szöveg-szemantikai vizsgálatokban érvényesülő dinamikus temporalitás állandó visszacsatolást jelent három konstans tényező között. Ezek 1. az eredeti mű szövegének szerzője, kora; 2. a fordító egyéni stílusjegyei és saját kora nyelvi-kulturális emlékezete, valamint 3. a célnyelvi olvasó befogadói horizontja, szövegértelmező potenciálja. E hármas normativitásban születik meg minden újrafordítás mint a világirodalmi szövegek továbbélésének folyamatos szükségszerűsége.²⁷

²⁶ Vö. KAPPANYOS, 2018, 111.

²⁷ Vö. Cs. JÓNÁS, 2001, 20–24.

Irodalom

- ALBERT 2003 = ALBERT SÁNDOR: Fordítás és filozófia. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XVII. Budapest, 2003. Tinta Könyvkiadó.
- BART 1981 = BART ISTVÁN – RÁKOS SÁNDOR (szerk.): A műfordítás ma. Budapest, 1981. Gondolat Kiadó.
- BENŐ 2011 = BENŐ ATTILA: Fordítás és pragmatikai adaptáció In: A dolgok másik neve. Kolozsvár, 2011. Komp-Press Kiadó.
- Cs. JÓNÁS 2001 = Cs. JÓNÁS ERZSÉBET: Kontrasztív szövegsemantikai vizsgálatok. Nyíregyháza, 2001. Bessenyei György Könyvkiadó.
- ECO 1998 = ECO, UMBERTO: A nyitott mű. Budapest, 1998. Európa Könyvkiadó.
- GADAMER 1994 = Gadamer, Hans-Georg: A szép aktualitása. Budapest, 1994. T-Twins Kiadó.
- JÓZAN 2005 = JÓZAN ILDIKÓ – SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY (szerk.): A „boldog” Babel. Tanulmányok az irodalmi fordításról. Budapest, 2005. Gondolat Kiadó.
- KAPPANYOS 2014. = KAPPANYOS ANDRÁS: Bajuszbögre, lefordíthatatlan. Akadémiai doktori értekezés. Budapest. MTA real-d.mtak.hu/655/7/dc_566_12_doktori_mu.pdf (Letöltés: 2024. 07. 02.)
- KAPPANYOS 2018 = KAPPANYOS ANDRÁS: Szép hűtlenek és tramplik. Jelenkor, 2018. 7–8. sz. 883–887.
- KARDOS 1966 = KARDOS LÁSZLÓ: A műfordítás kérdései. In: Közel és távol. Budapest, 1966. Magvető Kiadó, 295–343.
- KAZAKOVA 2006 = KAZAKOVA, T. A. – KAZAKOVA, T. A.: Художественный перевод: В поисках истины (A műfordítás: az igazság keresése). Санкт-Петербург, 2006, Изд. Санкт-Петербургского Университета.
- KLAUDY 1997 = KLAUDY KINGA: Fordítás I. Budapest, 1997. Scholastica.
- KLAUDY 1998 = KLAUDY KINGA: A magyar fordítástudományi terminológiáról In: Balaskó M. – Kohn J., (szerk.): A nyelv mint szellemi és gazdasági tőke. A VIII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai. Szombathely, 1998. BDTE, 149–155.
- KLAUDY 1999 = KLAUDY KINGA: Bevezetés a fordítás gyakorlatába. Budapest, 1999. Scholastica.
- KLAUDY 2004 = KLAUDY KINGA: Bevezetés a fordítás gyakorlatába. Budapest, 2004. Scholastica.
- KLAUDY 2007 = KLAUDY KINGA: Az explicitáció hipotéziséről In: Nyelv és fordítás. Budapest, 2007. Tinta könyvkiadó, 155–169.
- KULCSÁR SZABÓ 1998 = KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: A saját idegensége In: KABDEBÓ LÓRÁNT et al. (szerk.): A fordítás és intertextualitás alakzatai. Budapest, 1998. Anonymus Kiadó, 93–111.
- KULCSÁR SZABÓ 2000 = KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: Irodalom és hermeneutika. Budapest, 2000. Akadémiai Kiadó.

- LŐRINCZ 2004 = LŐRINCZ CSONGOR: A „kifejezés nélküli” hermeneutikája. In: Hermeneutika, esztétika, irodalomelmélet. Szerk. Fehér M., Kulcsár Szabó E. Budapest, 2004. Osiris Kiadó, 121–146.
- LŐRINCZ 2021 = LŐRINCZ JULIANNA: Kontrasztív nyelvészet – kontrasztív stilisztika. 2. jav. kiad. Komárom, 2021. Sellye János Egyetem.
- RÁBA 1969 = RÁBA GYÖRGY: A szép hűtlenek. Budapest. 1969. Akadémiai Kiadó.
- RÓKA 2002 = RÓKA JOLÁN: Kommunikációtan. Budapest, 2002. Századvég.
- SZABOLCSI 1998 = SZABOLCSI MIKLÓS: Antinómiák a magyar műfordítás történetében. In: KABDEBÓ LÓRÁNT et al. (szerk.): A fordítás és intertextualitás alakzatai. Budapest, 1998. Anonymus Kiadó, 11–16.
- SZABÓ 1998 = SZABÓ ZOLTÁN: A magyar szépirói stílustörténetének fő irányai. Budapest, 1998. Corvina Kiadó.
- SZATHMÁRI 2001 = SZATHMÁRI ISTVÁN: A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései. Székesfehérvár, 2001. Kodolányi János Főiskola.
- SZEGEDI-MASZÁK 1998 = SZEGEDI-MASZÁK MIHÁLY: Fordítás és kánon. In: KABDEBÓ LÓRÁNT et al. (szerk.): A fordítás és intertextualitás alakzatai. Budapest, 1998. Anonymus Kiadó, 66–92.
- TOLDI 2016 = TOLDI ÉVA: Műfordítás, újraírás, recepció. In: Annual Review of the Faculty of Philosophy, Novi Sad, Volume XLI-1 (2016). Újvidék, 2016. Újvidéki Egyetem, 467–480.
- VÉGH 2009 = VÉGH DÁNIEL. Apokrif magyar Don Quijoték a XIX. században. A spanyol nyelvű irodalmak és a fordítás. Lazarillo – Fiatal hispanisták tanulmányai. Budapest, 2009. Palimpszeszt, 79–88.

MÁRKUS BÉLA

„Minek jöttem hát, tanulni vagy tanúnak lenni?”

(Szabó Zoltán: Összeomlás)

„Az Andalúziában andalGott Jánosi Zoltánnak a hetvenedikre”

Mostoha sorsa volt a könyvnek, születni is mostoha körülmények között született. Első kiadását (Nyugat, 1940) csak nyolcvan évvel később, 2020-ban követte a második, a Kortárs Kiadó gondozásában. A külsejében is igen ízléses kötet A. Szabó Magda figyelmes szöveggondozásával és pontosan eligazító, nélkülözhetetlen jegyzeteivel, valamint Tokaji Nagy Erzsébet utószavával jelent meg. A könyvbemutatón Frédéric Rauser, a budapesti Francia Nagykövetség kulturális tanácsosa, a Francia Intézet igazgatója tartott róla előadást. Bizonyára a mű Járfás Ágnes készítette francia fordítására (Párizs, Exils Kiadó, 2002) is támaszkodva Szabó Zoltánnak „a francia életstílus mindennapjaihoz” való kötődését, illetve az elvesztésekor érzett fájdalmát emelte ki. A II. világháború előtti filmekre, René Clair, Jean Renoir alkotásaira is utalva eme életstílus jellemzői közé sorolta a „barangolás életmódot”, a „cél nélküli utazást, kószálást, a fölösleges dolgokkal való foglalkozást”, mint egy „létállapot” értékeit.¹ Kissé meglepő módon ezeket az értékeket vagy jellegzetességeket Michel Onfray filozófus úgy sorolja elő, mint az „utazó évezredes hajlandóságait”, „a mozgás szeretetét, a változtatás szenvedélyét, a változatosság szinte kényszeres hajszolását” – hozzájuk téve, mintegy anarchista módra, „a csordaközösség elleni ösztönös tiltakozást, a dühödt függetlenséget”²

Mindezek után az Összeomlás, alcíme, műfaji megjelölése miatt is – „Francia úti-napló” – úgy tűnhet fel, mint egy barangoló-kalandozó kedvű, a változatosságot különböző okokból, akár a más, idegen ország iránti kíváncsiságból, akár a műveltség gyarapítása céljából útra kelt szerző alkotása. Egyfelől mint a magyar irodalmi útirajzok évszázados hagyományának folytatója, Szenczi Molnár Albert, Szepsi Csombor Márton, Bethlen Miklós, Kazinczy Ferenc, Széchenyi István, Bölöni Farkas Sándor, Petőfi Sándor, a XX. században pedig Kosztolányi Dezső és Móricz Zsigmond, Szabó

¹ FRÉDÉRIC RAUSER: Összeomlás. Ford. A. Szabó Magda. Hítel, 2021. 6. sz. 76.

² MICHEL ONFRAY: Az utazás elmélete. Ford. Romhányi Török Gábor. Budapest, 2011. Orpheusz, 10. [ONFRAY, 2011.]

Lőrinc és Illyés Gyula, Németh László és Cs. Szabó László többféle műfaji mintázatú írásainak örököse.³ Másfelől viszont részese, alakítója annak az önéletrajzi háttérű memoár-irodalmunknak, amelynek vallomásos elbeszélői Franciaországra – Rauser képét használva – mint az európai szellem egyik világító tornyára tekintenek, Párizs Ady teremtette mítoszának bővületében is. Éppúgy ide sorolhatóak azok az alkotások, amelyek cselekménye, szereplőinek tapasztalati világa kevésbé kapcsolódik a fővároshoz, és ide, amelyeknek már a címe is a kötődést emeli ki. Az előbbihez tartozhat az *Egy ember élete* Kassák Lajostól, Márai Sándortól az *Egy polgár vallomásai*, Kuncz Aladár fogságregénye, *A fekete kolostor* – az utóbbihoz Szomory Dezső műve, a pályája indulásáról számot adó *A párizsi regény*, Földes Jolánnak nemzetközi regénypályázaton első díjat nyert bestsellere, *A Halászó macska uccája*, a Hevesi András ifjú diákéveit idéző *A Párizsi eső*, hasonlóképpen a *Hunok Párizsban* Illyés Gyulától. Föltétlenül említendő aztán az Összeomlással egy időben megjelent és méltatott két másik kötet, Balla Borisztól a *Brüsszeli napló, 1939–1940*, illetve a Pálmai Jenőé, a *Párisban más történt...*⁴ Mindezek: „franciaországi változatok”, Illyés Gyulával szólva, ide véve tőle a már a háború után írt az *Egy falu Dél-Franciaországban* című riportszociográfiáját is.⁵

A falurajz mintha annak a feladatnak az utólagos-pótlólagos elvégzése is volna, amit évekkel előtte Szabó Zoltán vállalt, ám nem tudott teljesíteni. Eredetileg ugyanis nem egy útinapló megírása szerepelt a tervei között, hanem egy olyan monográfia elkészítése, amelyre a francia államtól hivatalos felkérést kapott, azzal egy időben, hogy a Francia Köztársaság ösztöndíjban részesítette. Hogy *A tardi helyzet* mintájára egy falu vagy *Cifra nyomorúság* nyomán különböző, ám összefüggő tájegységek, régiók „földje és népe” életviszonyainak a bemutatása volt-e, lett volna-e a célja, sehol sem árulta el. Annyit tudni, hogy miután 1940 januárjától kapott ösztöndíjat, a téli és a tavaszi hónapokat Párizsban szándékozott tölteni, ez így is lett, nyelvtanulással, és csak nyáron akart elindulni vidékre valamerre tanulmányútra. Június közepén elindult, a falukutatás útja helyett azonban a háború elől való menekülés útját kellett választania, miután Párizst ostrom nélkül elfoglalták a német csapatok. Választás előtt állt, arra kényszerült. Az ösztöndíjas egyetemista, egyszersmind újságíró, a *Magyar Nemzet* külföldi tudósítója felteszi magának a kérdést: „Minek jöttem hát, tanulni vagy tanúnak lenni?”. Annyi biztos, bárhogya dönt, tanú csak úgy lehet, ha tán a fővárost elhagyja is, ám az országban marad. Ennek tudatában egy héttel a német megszállás előtt a Pestről érkezett üzenetre, hogy jobb lenne hazamennie, egy szóval válaszol: „Csigavér!” Úgy érzi, ez megfelel a város hangulatának, s csak akkor kezd elkomorodni, s mint írja, gépiesen, „minden épkézláb gondolat nélkül” járni a Szajna mellett, amikor már „a Montmartre legkisebb utcáiban is tudták, hogy az összes minisztériumok elköltöztek”. Hogy hova, az Információs Minisztériumnak, ahová tudósítóként naponta bejárt, eszébe sem jutott tudatni vele. „Valahová Franciaországba!” – a válasz

³ Lásd SZIRÁK PÉTER: Ki említ megérkezést? Budapest, 2016. Ráció. [SZIRÁK, 2016.]

⁴ Lásd MAKAY GUSZTÁV: A nyugati összeomlás magyar szemmel. Sorsunk, 1941. 4. sz. 295–300.

⁵ Válasz, 1948. 1. sz.

ugyan semmit sem ér, de miután a kormány hallgat Párizs kiürítéséről, úgy érzi, el kell mennie. Előbb nem tudja magamagának sem észszerűen megindokolni, hogy miért, utóbb célul tűzi ki: meg kell találnia valahol a minisztériumot, illetve a magyar követiséget. Filozofikusabb hangulatú szentenciája: „Aki marad, csak reménykedik, de aki elindul, az cselekszik. Aki marad, az várja a jószerencsét, aki elindul, az megpróbálja megkeresni...” A kereséssel nem kelet, hanem nyugat felé próbálkozik, vagyis egyre távolodik Magyarországtól, a maga számára egyre nehezebbé, valóságértelenebbé téve a hazatérést, a visszatat. A kereséshez használt segédeszköze, elszántságának tárgyi bizonyítéka: egy kerékpár, amit a Louvre áruházban vásárol. Ezzel vág neki annak a kétszáznegyven kilométernek, amely Toursba vezet. Megszűnik az a biztonság-, sőt otthonosságérzet, ami a párizsi téli és kora tavaszi hónapjaiban eltöltötte. Kezdődhet a „közöttiségnek” az az állapota, amit Onfray szerint „egy fogódzó nélküli világba érkezés” szorongása vált ki. A különös geográfiával, a sem itt, sem ott léttel, a nem állandó és nem is megragadhatatlan új térrel, a nem mérhető és nem is folytonos új idővel, nem tartós, alkalmi új közösségekkel.⁶ A kiszolgáltatottság és kiszámíthatatlanság jegyében.⁷

Az *Összeomlás* mint útinapló innen indul, műfaji, poétikai, szemléleti jellegzetességei innentől mutatkoznak meg, tárhatók fel. Noha először járt Franciaországban, a Párizsig eltelt időről s a megtett útról nincsenek feljegyzései, de arról sem, hogyan illeszkedett be az idegen környezetbe, milyen kapcsolatai alakultak ki, a hivatalosokon túl. Tapasztalatait, élményeit sem epizodikusan, sem az eseteket eseményszerűen összekapcsolva nem jeleníti meg, egyáltalán nem adja elő. Mindössze azt a benyomását közli, mint másutt is majd, természeti jelképpel, hogy a főváros „tavasza olyan volt, mint az ősök szoktak lenni, s májusban kezdődött a válság”. A naplójegyzetek – maga hívja fel a figyelmet – itt kezdődnek, pontosabban május tizedikén, de „nem magyarázni akarják, ami történt, hanem csupán érzékeltetni akarják, hogy miként”. A párizsi fejezet nyitánya: szirénák megszólalása. Fináléja pedig június közepén a német nehéztüzérség dörgése; „körös-körül tűz”, „körül folyja a várost”, Párizs „elbukott”. A közben eltelt, alig több mint egy hónap eseményeit, a front előre nyomulását, a kormány és a haderők élén történt váltásokat és napilapok és a rádió híradásaira támaszkodva követi nyomon a napló. A hivatalos közlemények, beszédek tényállításai s felhívásai olykor ellentmondásosak, a határozott hatalmi szándék és akarat hiányáról árulkodnak. A jegyzetelő szavait használva, a „francia pátosz állapotában” buzdítanak a lapok, a „Polgárok, katonák, emelkedjete a veszély magaslátára” lelkesültségével. A pár hónapja kinevezett miniszterelnök – Paul Reynaud – előbb gyászos hangon figyelmeztet, „La patrie en danger”, „A haza veszélyben”, a rádió „szinte liheg”, annyira idegesen közvetíti a „véstes” mondatokat – aztán, amikor már Belgium is kapitulált, ugyancsak „telve lírai pátosszal” biztat: „Franciaországba százszor is betörttek, de soha le nem verték!... A szerencsétlenség mindig nagyra tette Franciaországot...”

⁶ ONFRAY, 2011, 31.

⁷ SZIRÁK, 2016, 110.

Azt pedig, hogy a köznép hogy néz szembe a háborús fenyegetettséggel, az utcán, a kávéházi asztaloknál, a baráti és ismerősi körökben hallott vélemények rögzítik. Az alkalmi megszólalók zöme, persze, névtelen, de a barátok is legfeljebb vezetéknevük kezdőbetűjével jelölődnek.

Vélemények, fejtegetések sora következik. Egy katonáé, aki a kérdésre, milyen érzés a frontra menni, „semmilyen”, válaszolja, s jópofáskodik: „Eddig is harcban voltunk...!” Hogy kivel? „Az unalommal. Nyolc hónapig”. „Ez a legszörnyűbb ellenfél” – teszi hozzá –. Akár hiszik, akár nem”. A barakkban meghűl az ember, mondja tovább, és hogy „a nátha rosszabb, mint a sebesülés.” Hasonlóan vélekedik az író háziasszonyánál vendégeskedő lotaringiai asszony, aki közömbösen közli, ők már megszokták, hogy a háború közel van. „A bombatámadás nem veszedelmes, csak lármás”, szerinte, a halottak száma meg kevés, „a tavaszi influenzajárványnak lényegesen több áldozata volt”. Goebbels kijelentésén, hogy a német hadsereg június 15-én Párizsban lesz, egy ismeretlen francia csak nevetni tud. Egy másik, aki számba veszi a főváros elestét, egykedvűen jegyzi meg: „Nem döntő dolog”. Mint ahogy nem volt az a lengyel összeomlás, a norvég kudarc, a holland kapituláció sem. A katolikus filozófus, Maritain a könyvében úgy beszél a jövőről, a politikáról, Európáról, „mint a maga teréről a csillagász. Franciaországot valami megtámadhatatlan és megdönthetetlen fogalomnak hiszi, valahol Európa fölött, szomszédoktól nemcsak Maginot-vonallal, hanem világűrrel, áthághatatlan világűrrel elválasztva”. Egy akadémikus azt magyarázza, a háborút lehetetlenség elveszíteni. Chevalier azt énekli: „Páris mindig Páris lesz”. A fiatalság önfeledten szórakozik: a zeneboltokban az ifjú lányok és fiúk „elrévedő mosollyal hallgatnak egy finom chansont”. Személyes élmények, érzések, észleletek, pillanatnyi benyomások alapján szinte hétről hétre feljegyzi, milyen a polgárok hangulata, az utca emberének közérzete. Többször csak ismételni tudja önmagát. Valami „zavartalan elégedettség”, „csendes nyugalom” ömlik el a városon, így kezdődnek a jellemzések. Aztán, hogy nem hiszik el, olyan veszélyről van szó, amelyet Franciaország „teste és szíve megérezhet”. „Páris szuggesztív város, és most minden erejével és szépségével azt szuggerálja, hogy a háború őt nem érinti.” „Az ember elhiszi” – fűzi hozzá a naplóíró, nem vonva ki magát az erősen sugalmazottak köréből, meg – sőt talán egyetértően azt a magyarázatot adva, hogy „a város beleélte magát a biztonság tudatába, e megnyugtató hitéről nem akar lemondani”. Hetek múltán újabb hangulatjelentés, itt már azonosulás helyett inkább távolságtartóan, értetlenkedve: „A város még mindig nyugodt, példátlanul és észvesztően nyugodt”. És „csendes és nyugodt” a párizsi utca Duval tábornok panaszát olvasva is, hogy sokan, köztük jelentős személyiségek nagyon sokáig „gondosan megőrizték hitüket egy olyan háborúról, mely csata nélkül lehetséges”, olyan megoldást képzelve el, „melyet egyedül a diplomácia vív ki”. És miközben Flandriában „minden idők legnagyobb csatája” folyik, csendes és nyugodt az utca, „tele mosolygó emberekkel”, akik „olvassák, tudják, értik, de nem érzik és nem hiszik”, mi történik nem messze tőlük. A viselkedésnek, szellemi beállítottságnak erről a szinte szokássá vált módjáról kezdetben, a szirénák vészjel-

zésekor még úgy vélekedett, hogy a város – következetes az alany megnevezésekor, nem francia népet, nemzetet emleget – „a zord való világ helyett teremtett magának egy másikat, egy békés és boldogat”, eltakarva az előbbit. A háború tombolásakor már riasztja a „megtörhetetlen optimizmus”, a „magabiztos időtlenség” illúziója: „Az ember megáll e pillanat megdöbbenésében – írja –, mint egy szakadék szélén, és egy fának támaszkodik, hogy meg ne inogjon”.

Egyensúlyvesztésre, bizonytalanságra utaló igék, a természetből kölcsönzött képek jelzik a naplóiró szemléletének változását, az illúziókkal való leszámolás kezdetét. A nyitó kép a májusi faszor bali ruhaszín világoszöldjét láttatta, a fákat „kicsi szél” borzolta s franciául beszélgetett a levelekkel – meghitt, idilli volt a helyzet. Az utolsó jelenetben a Szajna szegélyéről fölszökő, karcsú és szeszélyes fain az ágak mintha búcsúznak, „zöld fátylakat lengetnek az ég felé” – derűs, bensőséges lehetne az elválás, ám „az éjszaka egészen-egészen sötét”. Hozzá még „baljóslatú” is, így ereszkedik a Louvre fölé, „beburkolva a füstbe” a várost. És ködbe, ami óriáskígyóként veszi körül ismét csak a Louvre-t, a művészetek emlékhelyét, jelképét. A Szajna-part „holt táj” már, „halott színek halvány árnyalataival”. Kilátástalan, biztató távlat nélküli jövőt jósolva, nyomasztó, komor gondolatok, érzések lírai kivetülései ezek. Még nyugtalanítóbbá téve a Nap szürreális képzetével: „úgy haladt felfelé az égen, mint egy diszkosz, melyet a Végzet hajított ki a kezéből”.

E „végzetes” látomás akkor gyötri, amikor már remélheti, amit két francia beszélgetése is megerősít – „Sauve, qui peut! Meneküljön, aki tud!” –, hogy a város végre „felébredt”. Hiheti, ez után Párizs nem idegenként tartja számon, s neki sem kell úgy tekintenie önmagára, mint akit a türelmetlenség és a gyávaság vádjával illethetnek, csak mert katasztrófát, végveszélyt emlegetett. Mint ahogy történt egy borkereskedésben, ahol éppen neki fejtegette egy kliens, „mennyre odavannak” „az idegenek” a háború rémétől. „Hiába, kérem, mi franciák mások vagyunk. Mi megszoktuk” – különbözteti meg magukat, s hogy mi alapján, ennek vizsgálatához érdemesnek látszik két kultúratudományi ágat is bevonni: az imagológiát és a xenológiát.⁸ Sem a borozóban, sem korábban, a különböző alkalmakkor hallottak nem rajzolták ki eléggé határozott, éles vonásokkal a franciák mentális önképét. De a másokról, az idegenekről alkotott másság-kép körvonalai is elég halványak.

Nincsenek olyan viselkedési formák, attitűdök, amelyekből az ún. „általános heterosztereotípiá”, a negatív tulajdonságok rendszere összeállhatna.⁹ A borbarát emlegette gyávaság lehetne az egyetlen elem, másutt az idegen újságírók elmarasztalása, miszerint „rontják a közmorált”. A gyávaság vádja az idegenek, köztük az író aggodásával, a háború kiterjesztésének s Párizs elestének veszélyérzetével összefüggésben hangsúlyozódik, társadalmi vonatkozásban a Harmadik Köztársaság „összeomlásától”, emberi lények-

⁸ Lásd TÁPODI ZSUZSANNA MÓNICA: Imagológia – egy ősi gyakorlat megújuló megközelítésben. Létünk, 2011. 4. sz. 42–46. [TÁPODI, 2011.]; S. VARGA PÁL: Az emberiség az interkulturális paradicsomba megy (Az idegenségtudomány vezérfogalmáról és témaköréről). In: S. Varga Pál: Az újraszótt háló. Budapest, 2014. Ráció, 203–227.

⁹ Lásd TÁPODI, 2011, 45.

gében a haláltól való félelmet fedheti. Mintha a helyzet felismerésének képessége, tudatosításának szándéka az élni akarás vágyával együtt nem erénynek, jóra irányuló törekvésnek számítana. Mintha az észszerű gondolkodás szerepe jelentéktelen volna, s a népközösség a kultikussá lett történelmi események érzelmi töltete, eszmei tartalma alapján vállalná s követné a maga (nem)cselekvési mintáját. Gyakorlati megnyilvánulása nélkül, a polgári erényekkel szembeállítva a legfőbb katonai erény, a bátorság látszott az emlegetett közmorál alapelemének. Mégpedig a bátorság halált megvető formája, furcsa mód az emlékezetes vesztes csatától, a waterlooitól eredeztetően. Ott, akkortól lett szállóigévé a Cambronne tábornoknak tulajdonított mondás: „a francia gárda meghal, de magát meg nem adja”. 1940-ben hasonlóan buzdít, bátorít a francia szárazföldi hadparancsnok kiáltványa: „Mint történelmünk nehéz óráiban, ma is ez a jelszavunk: győzni vagy meghalni”. A napló mindezekén túl mintegy a halál kultusza jegyében nemegyszer idézi az I. világháború legelején a harctéren elesett katolikus író, költő Péguyt, külön álló betétként *A halál* című versprózát, amelyet az alcím szerint a történelem műzsája, Klio beszél el. Mítoszi magasságba emel, vagy ahogy a napló jegyzi, roppant erővel fejez ki „valami kollektív, halálra szánt háborús áhítatot” – nyomatékot kapva Klio neve által is, hisz a jelentése, szerepe szerint „dicsőit”, „ünnepel”, „a hírnév prédikátora”. A naplóíró ehhez illően kultikus-misztikus környezetben, mint szinte szokásukká lett, D.-vel, azaz – a jegyzetek adta teljes névén – Dobossy Lászlóval Rodin Balzac-szobra alatt éjfélkor töpreng a „roppant halál, a katonahalál áhítatáról”. Társa felvetésére, hogy milyen erő van Péguy „misztikus és militarista” soraiban, „milyen erős és szaggatott lélegzetvétel, milyen hősiesség”, „fáradtan” azt gondolja magában, hogy „nagy nép”, „el lehet róla mondani az összes ellentéteket”. Szabó Zoltán tudomásul vevője s nem kiélezője az ellentéteknek. A hősiességgel, a halál áhítatával kapcsolatos ellenérzéseinek finom szemléltetője, hogy mielőtt elhagyná Párizst, még meg szeretné nézni a montparnesse-i temetőben Baudelaire síremlékét, a költő fekvő szoboralakját, ahogy az egyik kézfeje kissé fölemelkedik, „mintha egy utolsó mozdulattal tiltakozna a halál ellen”. Immár azonban nem csupán az ember pusztulása-pusztítása ellen, hanem egy társadalmi közösség, rend felbomlása, megszűnte miatt is. A szerző helyzetértékelése: történelmi pillanat tanúja, megélője, vége „másfél francia évszázadnak”, „valami meghal, és valami elkezdődik”, Párizs „elvesztette a szabad akarátát”. Muszáj tehát elmennie innen, ám nem külön utakon, haza, magyar földre, hanem a fővárosból menekülőkkel délre, nyugatra tartva, ha már úgy döntött hetekkel előtte, hogy bármi történik, „benne kell lenni”.

A „benne lét” szándéka nyilvánvalóvá teszi, hogy az útnak induló idegen – ismét a heterosztereotípiát fogalmát használva – nem ítélkezik elmarasztalóan a franciákkal, az otthoni „másokkal” szemben, nem érzi kiközösítettnek magát, meglepő, számára szokatlan felfogásukat, életvitelüket elfogadja. Úgy viselkedik, ahogy majd Gadamer hirdeti gyakorlatias módon a „valamiféle inkluzív toleranciát”: „tanuljunk meg ott-hon lenni olyan vidékeken, ahol eddig idegeneknek éreztük magunkat”.¹⁰ Ez, persze,

¹⁰ Lásd S. VARGA PÁL, 2014, 206.

korántsem meglepő, hiszen Párizs eleve a rajongása tárgya, „emlékhelye” volt, egyrészt az ízlés, az életöröm és az önmegtagadás fővárosa, „világfiaknak nagyváros, polgároknak kisváros, munkásoknak gyárváros, úton járóknak menedékhely, idegeneknek haza”. Lelkesülten jellemezte: „az emigráció fővárosa, város, amely mindent elvisel és mindent befogad, és minden idegenség fölött ön maga marad”.

A korábban említett regények közül a másság megismerésének vágyát és a leküzdhetetlen idegenségérzés összetett voltát talán Márai Sándor fogalmazta meg a legvilágosabban. Előbb a németországi benyomásait összegezte, miszerint ott mint „előkelő idegeneket” „kissé gyűlöltek, s mégis szívesen fogadtak, olyan szívesen, mint később soha, sehol külföldön”, minek utána azt emelte ki, „megrettenve” éltek Párizsban, valószínűtlennek tetszett, hogy „valaha” is megismerhetnek egy franciát, a fogadó tulajdonosa sem állt szóba velük.¹¹ Ellenséges, ideges hangulatban hagyják el a várost, hogy az Olaszországban töltött pár hónap után visszatérve „olyan primitív életvágy tört ki rajtam, mint egy négeren, aki büntetlenül és akadálytalanul közlekedhet egy fehér városban”. Olyan „hajrá”-érzéssel iramodott neki a városnak, „szinte kurjongatva, mint aki nem is tudja eléggé sebesen szedni a lábát”. Ehhez hasonló eufória tölti el Hevesi Andrást: „Reggeltől estig loholtam, hogy beszédjem a várost, mint az orvosságot”, ám „mérhetetlen egyedül” létéről is számot ad, „kínomban megkettőztem magamat – írja –: ketten lettünk a magányommal”.¹² Márai az „elvadult magány” és „számkivetés” éveiként jellemzi ugyan a Párizsban töltött éveket, a franciák szavával mondván „vacak idegen” maradt, ám – fordítja pályája alakulását tekintve előnyére „örökké idegen” voltát – talán éppen ezt szerette ott. „Közöttük voltam, de nem velük; különös személytelenségben éltem meg közöttük ez éveket” – summáz.¹³ Illyés Gyula, Máraival nagyjából egy időben hasonló tapasztalatokat szerzett, és Szabó Zoltánhoz hasonló következtetéseket vont le abból, hogy „a bennszülöttek, akik egymással elég ridegen és hirtelenkezőek voltak, európai mértéken felül tisztelték a vendégjogot”. A két világháború közötti francia politika fő rugóját abban vélte felfedezni, hogy „ez a különben hetyke, sőt vitéz nép rejtőzködni, bezárkózni, elfordulni akart, ahogyan örökké a »biztonságát« kereste”. „A bennszülöttek a lázalmok tobzódásával, de – latinok révén – humanista nyugalommal utálták az idegeneket” – állította, egy „helyes egyensúlyérzékű idegen”, Sz. Z. barátja (azaz nyilvánvalóan Szabó Zoltán) élményét tolmácsolva. Aki, mint mondta, már attól meghatódott, hogy „a bennszülöttek egyáltalán ember-számba vettek, s kezet nyújtottak”.¹⁴ Biztonságérzet, lázalmok kergetése, bezárkózás: Illyés mintha az *Összeomlás* első fejezetének jellegzetességeit ecsetelte volna. Mindazt, amit ő Párizsban tapasztalt, látott, a barátja a „résztvevő rokon fájdalmaival” nézte.¹⁵ A már fontosabb idézett Makay Gusztáv szavaival: azzal „az esztétikai magatartással és áhí-

¹¹ MÁRAI SÁNDOR: Egy polgár vallomásai. Budapest, 1990. Akadémiai – Helikon, 295.

¹² HEVESI ANDRÁS: Párizsi eső. Budapest, 1977. Szépirodalmi, 6.

¹³ MÁRAI, 1990, 344–345.

¹⁴ ILLYÉS GYULA: Hunok Párisban. Budapest, 1970. Szépirodalmi, 138, 141–143.

¹⁵ LÁSD SZABÓ ISTVÁN: Szabó Zoltán: Összeomlás. Magyar Nemzet, 1940. dec. 19.

tattal”, amelynek a világ szépségét és a francia szellem értékeit tekintve a főváros volt a szimbóluma. Párizs eleste után a szabad akarata, úgymond, elveszett, megmaradt viszont a döntés, a cselekvés szabadsága megmaradt: sem az ellenség, a hódító német hadsereg és adminisztráció, sem a saját, a székhelyéről már előbb távozott kormány, államhatalom nem kényszerítette a városlakókat vagy másokat, a frontvonalak mellett őket otthonuk elhagyására. A kényszerítő erő a félelem volt, végső esetben a halálfélelem. Ez irányította a cselekedeteket, immár az egyének összességét. Ahogy arctalan volt a bizakodó, az „észvesztően nyugodt” tömeg, ugyanígy arctalanná lett az otthonát elhagyó, a menekülő is. És útjukat illetően céltalan, mondhatni, kiúttalan, amit a köd és a homály érzékletes metaforája idézett fel. *Az országúton* – a második fejezet címe ez – összezsúfolódomottak helyzetét pedig a nyájé, a legkülönbébb állatok képzetét keltő járművekkel. Egymás farára mászó autók, „nyájja verődött járműfalka” megbolondult, kaotikus forgalma – voltaképp itt, így kezdődik az úti napló, a városból kiözönlő népet a kilyukadt zsákból kiömlő búzához hasonlítva, aztán a puli terelte birkákat idézve, azaz a látványt a gazdálkodó, falusi népre is kiterjesztve. Teherautók szürke elefántjai, luxusautók gazellái és antilopjai, biciklik, mint szúnyogok vagy szárazföldre verődött vízibolhák tűnnek fel. A járművek s az emberek tömege akár egy „megsebzett óriási állat” vonszolja előre magát. „Mennek, törtetnek némán, valami mélyfekete apátiában.” „Csak mennek. Miért mennek? Ki kérdezi ezt? Mennek” – mereng, a maguk, vagyis a biciklisek helyzetét a legjobbnak látva, hisz – ismét hasonlat – mint hegyi patakokban a pisztrángok, siklanak el a gépek között. Hogy aztán, araszolgatva olvadjanak bele a „veszett karavánba”. A hangulatjelentések, pillanatképek gyakorta villantják fel a nyomorúság, a kétségbe esettség helyzeteit. Az öttagú családot, a sánta vénemberrel; a gyerekkocsiban csomagot toló asszonyokét. A magányosokét, a házi kedvenceiket magukra nem hagyókét: a biciklis öregasszonyét, aki kalitkában viszi magával két kanáriját, másvalakiét, a koporsó-kocsikban ölebekkel.

Az állatvilágból vett képekkel, metaforákkal, hasonlatokkal együtt az úton lévőkhöz „örült és monoton menetét” többször művészet- és irodalomtörténeti párhuzamba állítja a szerző. Az „eszélős középkori festők képein” festhetne így a tömeg, jegyzi fel, amint „az utolsó ítéleten balfelé állítanak és kiűznek a paradicsomból”. Amikor, hogy ne fájzon, az egyik francia katona neki adja a pokrócát, azok a római örök jutnak az eszébe, akik elaludtak a feltámadáskor. Aztán a shakespeare-i kép idéződik fel benne a megindult erdőről. Majd Dante pokla, hogy az övéké ma „motorizált pokol”. „Nem tudunk se gondolkozni, se beszélni” – jelenti ki Toursba érve, ahol tehetetlenül és tanácstalanul veti fel, magára is vonatkoztatva, s anélkül, hogy bárkit is kérdőre vagy felelősségre vonna: „Micsoda örült népvándorlás ez? Micsoda esztelen és vad törtetés, melyben a résztvevőket nem is ész kormányozza, hanem csak valami vad és parancsoló ösztön, mennek, mennek, mindegy, akárhová! Pénz nélkül, cél nélkül. Mi értelme az egésznek, ennek a szédült rohanásnak Franciaországon keresztül?” És itt világörténelmi háttérrel vázolja emlékeztet a Balkánon a török elől, a Vezúv és az Etna alatt a földrengés elől, a „homályos Keleten” pedig a sáskajárás elől távozókra, oltalmat

keresőkre. Az az érzése, írja, hogy nem Európában van, vagy ha itt, akkor másfél évezreddel korábban. „Attila elől menekülhettek így a népek és családok valamikor” – céloz, merészen, az Isten ostorára, a hun uralkodóra, aki 451-ben Párizs ellen vonult a seregével, ám Szent Genovéa, a város védőszentje visszafordíttatta, ahogy erre a Pantheonban két festmény is emlékeztet. Párizs címerében a város jelmondata, „Fluctuat nec mergitur”, azaz „Hánykolódik, de nem süllyed el”, igaz állítás lehetne az útinapló Franciaországára vonatkozóan is.

Hasonlóképpen a biciklista élethelyzeteire. Ahogy ide-oda csapódik, gyanúba keveredik, kínos pillanatokat él át. Majd ahogy meghatódik ismeretlenek figyelmességét, segítő szándékát tapasztalván. Őt katona veszi körbe, revolvert szegeznek az oldalának, mert (német) ejtőernyősnek nézik, ennivalói között a szalámiban kézigránátot sejtene. Igazoltatás után furcsállják, hogy a „papírai túlságosan rendben vannak”. Egy tanya fészerében húzza meg magát éjszakára, egy suhanc kémnek nézi, s jelenti a rendőröknek. Újabb vizsgálat, undor és fáradtság fogja el. És kedves apróságok: szabad ég alatt éjszakázik, felkelve egy gyerek eperrel kínálja. Őt is, mint másokat is, mert ez a megszólítás járja az országban, „szegény uramnak” szólítják a háziak, meleg tejet s vajaskiflit kínálva.

A legkellemesebb élmények, amikor szinte „érzelmes szeretetet” érez. Összeszorulva, például egy padláson „valami” párizsi fémipari gyár munkásaival, akik hallottak Szent Istvánról, Petőfiről meg a Halászbástyáról és a „flamboyant gótikáról”, s megnyugtatják, noha ők szocialisták, „de ne higgye, hogy rossz patrióták”. Aztán az ismerős finn újságíró és műfordító barátokkal való együttlét, akikkel, miután az országúton felvették az autójukba, egy kis falu öreg parasztgazdájánál kapnak szállást, s a háziak annyira megilletődnek, hogy a polgármesterüket is magukhoz hívják, nézze meg, kik a vendégeik. Szabó Zoltán most jutna ahhoz, amiért jött, mármint szociográfiát írni egy francia faluról, jegyzi fel, ám sokra, természetesen, nem megy, nincs rá idő. Tanulságos azonban, hogy az öreg nem tudja, Párizst elfoglalták a németek – „érti a dolgot, de nem éri”, fűzi hozzá. Sarkigazságot fogalmaz: „A nemzet süllyed, de a falu áll”. Meghatódva, hogy a 14-es háborúban a család harminchét férfitagja közül öt kivételével mindenki elesett, Ady versének (*Ének a Visztulán*) egy sorát írja át, s mormolja magában: „Halat a Loire és gyermeket a parasz tasszony ád örökké”. Ennek szellemében írhatta évekkel később, 1947-ben Illyés Gyula – mintha csak barátja megbízatását teljesítette volna – Albi környékének parasztjairól, hogy ott maradtak, századok óta, ahol közvetlen dolguk volt, a határban, s házaik, pajtákik, fáik és marháik nem ismerték a háborút, ők pedig „nem tudják, mi az a »futás«”.¹⁶

Kellemetlen élményei alig akadtak, igazán bántóak, emberi mivoltában mélyen sérteők pedig egyáltalán nem. Minden bizonnyal azért lehetett így, mert a menekülő tömeggel együtt mozgó, abban benne lévő, s nem megfigyelőként kívülálló, külső szemlélő lett. A költővel szólva: elvegyült, s majd csak akkor vált ki, amikor Bordeaux-

¹⁶ ILLYÉS GYULA: Egy falu Dél-Franciaországban. In: Illyés Gyula: Szíves kalauz. Budapest, 1974. Szépirodalmi, 476.

ban elhatározta, hazatér. „E pillanatban már nem a francia összeomlás menekültje vagyok, nem »réfugié«. Hanem magyar” – jegyzi fel, roppant nyugalommal, majdnem derűsen. Feljegyezheti, hiszen idegen voltát senki sem kapcsolta a magyar nemzetiségéhez, az az öreg cseléd sem, aki bizalmatlanul kujtorgott körülötte, félve, bajt hoz a házra, de azok a vonatra várók sem, akik „becstelenül udvariatlan” módon beszéltek vele. Egy vendéglőben pedig nem rá kiabál egy „hájas” étkező, hogy „sale meteque”, azaz piszkos jöttment – az ő idegenségtapasztalatai nemhogy lesújtóak, szinte már felemelőek. Ami kiváltképp meglepi s többször is szóba hozza, a németekhez mint megszállókhoz való viszonyulás. Úgy véli, az „édes Franciaországot” maguk a franciák fogják megtagadni, és „megpróbálnak majd idomulni „a győző egyenesebb, keményebb világához, ködöktől látogatott klímában alakult gondolkodásához és szelleméhez”. Az idomulás példájaként hozza fel a bordeaux-i példát, ahol a francia rendőr rászólt a honfitársára, semmi sietség, „előbb a németek”. S egyáltalán, a megszállók fogadtatása, legalább délen, „nem volt éppen zárkózott”, a csapatok „teljesen korrekt, méltóságteljes és udvarias magatartása megtette a hatását, a szélsőséges gyanakvásból a gátlástalan bizalomba estek” a lakosok. A fegyverszünet híre egyrészt csalódás számukra, másrészt öröm. Mert hogy hiába tették meg a több száz kilométeres utat, ugyanabban lesz részük, mintha otthon maradtak volna. Vissza tehát Párizsba, elvégre „mit tesz az”, „ha minden francia városban német helyőrség” lesz. „Legyőztek, hát legyőztek”, mondja valaki, keserűség nélkül, hogy „most vége mindennek”, már-mint a háborúnak. Pétain, a székhelyül Vichyt választó kormány új miniszterelnöke, egyszersmind köztársasági elnök sem szégyenkezve, hanem szinte büszkén válaszolt a fegyverszünetet támadó Churchill beszédére. „Zászlónk folt nélkül maradt. Hadseregünk derekasan és lojálisan harcolt. Számban és fegyverben gyengébb lévén, kellett, hogy kérje a harc megszüntetését. Ezt függetlenül és méltósággal tette” – adott számot a kormányfő a „furcsa háborúról”.

Még ezelőtt a helyzetértékelés előtt Szabó Zoltán is megtartotta a magáét. Hirtelen egész világosan érzi – írja –, hogy az Óceánhoz közel is „egészen és tökéletesen hazám sorsának vagyok részese”. Otthon félt attól az élménytől, hogy „a magyar nem lesz eléggé magyar”, most meg azt kell tán látnia, hogy „a nehéz órák elviselésében a francia nem lesz eléggé francia”. Mintha előszót szánna a *Szerelmes földrajz* elé, emelkedetten vall „a távoli és kisded és megszomorított Magyarországról”, amely „úgy tűnik, mintha bástya lenne, és valószínűtlenül biztosan magasodna még a süllyedő európai népek fölött”. Azt is világosan érzi, hogy az utat – a menekülését – azért tudta végigcsinálni „ilyen magabiztosan és csüggedés nélkül”, mert „otthon van az Ország, nem méltatlanul önmagához”. A múltra s nem a jelenre – amikor „Keleten még csend van” – utalva írja: „kicsit furcsán és boldogan észlelem, hogy a magunk fájdalmát és csapását, a nemzeti veszteségét mi méltóságosabban és szomorúbban, több és igazabb fájdalommal fogadtuk, mint a Marseillaise és Gambetta népe most a magáét”. S a végszó: „A fájdalomban mi nagyobbak voltunk. Több is a gyakorlatunk benne. Sajnos.”

Gyakorlatunk a fájdalomban: rejtett utalás lehet arra is, amit a franciák okoztak nekünk. Megnevezetlenül: Trianonban. Megnevezetten szerepelteti viszont, még az első fejezet, Noirmoutier-t, ahol az író egyik ismerőse családja él, s amely – ez nem kerül szóba – a magyar irodalomnak Ady párizsi Szent Mihály útja mellett talán legnevezetesebb francia emlékhelye, Kuncz Aladár fekete kolostoráé. Az *Erdélyi Helikon* szerkesztőjének regényes emlékirata, *A fekete kolostor*, alcíme szerint a *Feljegyzések a francia internáltságból* valóban kínálja, ahogy erre Hajnal Géza elemzése ösztönöz¹⁷ az összevetést az útinaplóval. Az alaphelyzet nagyjából azonos: Kuncz az első, Szabó a második világháború kitörésétől kezdi elbeszélni személyes és „kollektív” élményeit. Az előbbi egy bretagne-i kisfaluból (Carantec) Párizsba siet, hogy onnan hazautazhasson. A francia kormány azonban visszautasítja a konzul vonatokra vonatkozó kérését. Az „osztrák-magyar alattvalók” tömege francia hatóságok kezébe kerül; néhány nap múlva mégis van vonat, állatszállító kocsikkal, amely azonban Budapest helyett Périgueux-ba tart, ahol az állomáson azonnal letartóztatják őket. Utazó ládájuk láttán egy katona gúnyosan nevet: „a disznók, úgy látszik, koporsójukat is magukkal hozták”. A helyiek botokkal, esernyőkkel vágnak feléjük, köveket dobálnak. Jellemző jelenet: egy fiatal lány kérdésére, hogy hová viszik őket s csak nem adnak tán enni nekik, a kísérő katona válasza: „Nom d’un chien! Hogy is gondolja, hogy majd még etetjük. Mind lepuffantjuk őket”. Lehetne részletezni, hogy zsúfolták be a százötven „indésirable” (nem kívánatos) elemet két raktárhelyiségbe, s hogy éltek itt hat héten át, s hogy majd évekig a kolostorban, aztán Ile d’Yeu kazamatáiban. Megalázva, rabságban.

Az *Összeomlás* harmadik fejezete szintén a szabadságától megfosztott személy (a naplóíró) beszámolója lehet. Legalábbis a címe alapján, melyet a szerzőtől szokatlan játékos ötlet diktálhatott: *Fogság a Riviérán*. Csatlakozás az irodalmi hagyományhoz? Különös börtönmemoár, a *Fogságom naplója* korszerű köntösben? Fogság, önként vállalt, nemhogy megnyomorító, de egyenesen kedvkeltő körülmények között. Hatalmi erőszak helyett belső szellemi kényszer. Kirándulni, csodálni Provence „napfénytől átjárt Zöld” tájait, álmélkodni a falvak görbe sikátoraiban, boltíves román templomaiban, olvasni Marcus Aureliust, nézni Antibes-ot, Saint-Paul várba foglalt házait. Közben „viszonylag még jól is”, „könnyedén” élni, a Herceghez címzett vendéglőben s másutt ismeretlenekkel kvaterkázni, frázisokat hallgatni, találgatni az összeomlás okait, hogy a legfőbb esetleg az lehetett, ami már a kód lepte Párizsban is felmerült: az illúzió, a hit, a bizalom a biztonságban. „A gazda, a kertész hite volt. A kerítésben” – véli, eltöprengve azon is, hogy „a nemzethalálról, élet-halál harcról nincs olyan veszedelmesen tiszta fogalmuk, mint nekünk”. Mindennek latolgatására van idő, míg meg nem jön a svájci konzulátustól a vízumra az engedély, és aztán Genf, Lausanne és Bern érintésével irány haza.

Az epilógusban még párbeszéd, talán egy útitárssal, de inkább tán önmagával, arról, csalódott-e a franciákban. Szeretetet a francia szellem, a katedrálisok, a vers, a latin

¹⁷ Lásd Szabó Zoltánról két könyvben. Tiszatájonline. 2022. máj. 4.

világosság iránt érzett, nyugtatja meg partnerét-önmagát, mondván, „az csalódjon, aki a francia erőre spekulált, a francia politikára, a francia fegyverekre”. Kuncz Aladár hasonlóképpen válaszolt, mikor egy francia megkérdezte tőle, ugye, a sok szenvedés miatt „nagyon meggyűlöltek bennünket”. „A francia műveltséget, a francia népet továbbra is szeretem – jelentette ki. ... De mindig érthetetlen marad előttem az a szokatlan gyűlölség, amellyel a hivatalos Franciaország az ártatlan magyar néppel szemben viseltetett az egész háború alatt”. Mindketten elmondhatták volna – s a műveik egyedül ezt tekintve hasonlóak, a párhuzamok itt találkoznak –, hogy a maguk fajta ember Franciaországgal szemben „sohasem homo politicus volt. Hanem homo aestheticus”. A gyűlölség, az idegenség ellenében ez a „homo” tesz hitet, ez bizakodik abban, egész Európát megszólítva, hogy a jövő fiai rá fognak jönni, „egy ország vagy, ha ők több haza fiai is. Egységedben lelnéd meg erődet, de változatosság őrzi értékedet. Német véglest és francia arány, orosz végtelenség és olasz lendület mind kell, hogy megmaradhass a világ mesterének. Mi magyarok, mi tudjuk ezt, tudhatjuk értékét annak, amit védtünk százötven évig”. S legvégül, az „összeomlás”. Nem egy országé, hanem egy korszaké. Hogy esett el, erre a válasz: „Nagyhatalom, hegemonia, Európáét osztó politika”. Ám legesleg végül óvó figyelmeztetés, mégis: tudnunk kell, „ha Franciaország nem adna többé oltóágot, Európa fája keserűbb gyümölcsöt teremnének”...

MERCS ISTVÁN

A búcsúénektől a búcsúztatóig

Vázlatrajz a bujdosóének összetett textúrájáról

„Megjelent egyszer tőlem egy vers a *Vasárnapi Újság*ban, *Bujdosó kuruc éneke*. Ady, aki minden verset falt, ezt is elolvasta, s szólott róla gúnyosan nevetve: nem értette, minek írtam meg. Nem találta benne a ma szimbolikus esetét. »Minek írtad meg, ezt akkor kellett volna megírni – mondta. – Most csak azt kellett volna megírnod, hogy ma is bujdosó kuruc ebben az országban minden igaz ember és űzött vad.« Ez akkor nagyon hatott rám, s tudtam, hogy ő a történelmi színeket csak arra használta, hogy formát adjon a mai problémáknak.”¹

Messzire vezetne, ha most Ady és Móricz történelemszemléletét kezdenénk fejtegetni. A kuruc kort követő időszakok helyett fordítsuk inkább tekintetünk a kuruc korig terjedő periódus, illetve a bujdosóének műfaja felé. A bujdosás, a bujdosó lét, miként a Móricz-citátumban is, első hallomásra a kuruc kort idézi. Ám a fogalom XV–XVII. századi értelemben *’ismeretlen helyre való távozást’, ’idegenbe kényszerülést’, ’bolyongás megkezdését’* jelentetett. Tágabb konnotációjába tehát beletartozik a tanulmányi, avagy valamilyen feladat elvégzése (pl. diplomáciai küldetés, katonai ok) miatti vándorlás. Előfordult, hogy a latin *peregrinatio* szó magyarosításaként használják. A *Biblia* egykori tulajdonosáról Nagyvátyi-glosszáknak nevezett nyelvtörténeti forrás ismeretlen szerzője 1490 körül lapszéli jegyzeteket tett. Ezek a *Genesis* 33. fejezet 4. versét értelmezik. Az Ézsau haragja elől menekülő Jákob követeket küld elsőszülött testvéréhez, s megmondja, mit kell mondaniuk. „Ez a Vulgata szerint így hangzik: *Apud Laban peregrinatus sum*; Káldi György fordításában: *Lábánnál zarándokul laktam*.”² Jelentése, hogy a szülőföldjét elhagyni kényszerülő Jákob idegenben Lábán házában húzta meg magát. Ehhez fűzte magyarázatként a glosszáíró, hogy *’budosso zarándok’*. Szenci Molnár Albert 1604-es latin-magyar szótárában a *’peregre’* többször származó kifejezések közül a *’peregrinabundus’* fordításaként *’budoso, szarándok’*, míg

¹ MÓRICZ VIRÁG: Apám regénye. Budapest, 1979. Szépirodalmi Könyvkiadó, 453.

² Vö. HOLL BÉLA: „Budosso zarándok”. In: Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II. Régi és új peregrináció. Szerk. BÉKÉSI IMRE, JANKOVICS JÓZSEF, KÓSA LÁSZLÓ, NYERGES JUDIT. Budapest–Szeged, 1993. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Kft., 534.

’*peregrinor*’ magyarosításaként az ’*idegen földön jaroc, budosom, szarandoc vagyoc*’ formulát adta meg.³

Ebben az értelemben kapcsolódik a bujdosás fogalomköréhez a krakkói egyetemre tanulni induló, peregrináló Bornemisza Péter *Cantio optima*, ismertebb megjelöléssel *Siralmas énnököm* című szerzeménye, melyet 1550-es évekre datálhatunk. A költemény nótajelzése a 127. zsoltár kezdő sora: *Mindenek meghallják és jól megtanulják*. A reformáció hazai elterjedése után, a XVI. század során szárba szökő magyar nyelvű énekszerzés egyik fő sajátossága: a költemények döntő többsége énekvers, azaz dallamra íródott. Ez ugyanúgy igaz a zsoltáros hangvételi egyéni és/vagy közösségi énekekre, a protestantizmus tanait hirdetni, népszerűsíteni kívánó versbe szedett biblia históriákra, s kialakuló világi témájú magyar költészetre, mint erre eklatáns példát adnak Balassi Bálint szerelmi és vitézi témájú szerzeményei. Balassi mentorának, Bornemisza Péternek *Cantio optimája* hamar, s mélyen beivódhatott a korszak énekhagyományába. Egy 1566-os váradi énekeskönyv, a Bornemisza által felhasznált psalmus előtt, a következő nótamegjelölést adta: „CXXVII. PSALM. NISI DOMINVS AEDI – ficauerit Domum. Siralmas énnökem Notaiara”, tehát alig egy évtizeddel a vers keletkezése után a *Cantio optima* kezdő szófordulata jelenti a dallamra vonatkozó utasítást.⁴

A nótajelzés által felidézett zsoltár és a költemény szövege sajátos párbeszédet folytat. Az ószövetségi éneke egyik nagy tematikai csoportját könyörgések vagy a szenvedés zsoltáiraiként emlegetjük. A himnuszokkal ellentétben ezek nem éneklék Isten dicsőségét, hanem hozzáfordulnak. E típus jellegzetessége, hogy a zsoltárszerző részletesen kibontja kilátástalan helyzetét, hogy ezzel indítsa az Istent könyörületességre maga iránt.

Bornemissza szerzeménye – az országa iránt érzett féltő, gondterhelt szeretetet megfogalmazó első, és a záró hatodik strófában szereplő kolofont leszámítva – ezt a vészterhes környezetet írja le. A második strófában az ország részekre szakadását foglalja össze fájdalmas hangon. A harmadikban a „két pogány közt” állapota fejeződik ki, hisz a keresztény „nímötökben” és a mohamedán törökökben közös, hogy istentelen viselkednek a magyarokkal. A negyedikben a magyarok közt dülő vallási ellentét okozta megosztottságot teszi szóvá protestáns szemszögből. A „Kiízték közölök az egy igaz Istent”-sor mögött határozottan kitapintható a katolikus hitében maradó magyar nemesek korholása. Az ötödikben azt teszi szóvá, hogy az országban nincs „semmi nagy uraság”. Nemeskürty István ezt lendületes érveléssel úgy értelmezi, hogy Bornemisza az ország hanyatlásának okaként azt adja meg: nincs olyan erősekező uralkodó, „megszűntél nagyhatalom lenni, nincs már szervezett közigazgatás, nincs rend, nincs hol, kinek szolgálni. Nem is ország ez már.”⁵

³ SZENCI MOLNÁR ALBERT: *Dictionarium latinoungaricum*, Nürnberg, 1604, https://real-eod.mtak.hu/17670/1/508_376.pdf (Letöltés: 2024. 08. 09.)

⁴ Vö. RMKT XVI század VII. kötet, közzé teszi SZILÁDY ÁRON, Budapest, 1912. M. T. Akadémia Könyvkiadó-hiv, 405.

⁵ NEMESKÜRTY ISTVÁN: Bornemisza Péter *Cantio optima*. In: Régi magyar vers. Szerk. KOMLOVSZKY TIBOR. Budapest, 1979. Akadémiai Kiadó, 97.

Ám a világi tematika eltereli figyelmét a vallásos, zsoltáros értelemről. Autográf kézirat híján felmerülhet a kérdés, hogy eredetileg nem nagybetűsen szerepelt-e az Uraság, s így a megállapítás Istenre utal. Avagy – meglátásom szerint – invenciózus játéknak is értelmezhetjük e kifejezést, ami megengedi e két jelentés együttes érvényességét. S az „uraság” akár kisbetűs is maradhat, amennyiben nem magát Istent nevesíti, hanem az isteni rend hiányára vonatkoztatjuk. Az ötödik strófa a vallásos értelmezéssel szorosabb kapcsolatba kerül a megelőzővel, amely az istentelenség bűnét olvassa szülőhazájára. Szerkezetileg is zártabbá válik ez által a költemény. A nyitó és záró versszakok között a második és harmadik az Istentől ránk mért büntetés, a negyedik és ötödikben az ezt előidéző bűn, az igaz hittől való elhajlás, az istentelenség vádja fogalmazódik meg.

Míg a könyörgések és szenvedések zsoltáira jellemző panaszló rész alaposan megfogalmazódott, a másik fontos szakasz, melyben az Úrhoz fordul, segítséget kér, elmarad. Ehelyett az egész költeményt egyetlen, refrén formájában megfogalmazott, fájdalmas felkiáltásba fojtott megválaszolatlan és megválaszolhatatlan kérdés teszi nyitottá: „Vajjon s mikor leszön jó Budában lakásom!”⁶

Az országban uralkodó istentelenségre és a refrén kínzó felvetésére egyaránt válasznak tekinthetjük a nótajelzésben citált zsoltárt. Ez a válasz pedig a következő a zsoltárszerző szavaiban: „Ha az Úr nem építi a házat, hiába dolgoznak azon annak építői. Ha az Úr nem őrzi a várost, hiába vigyáz az őriző”.

Bornemisza verse búcsúdál, idehaza írta, de benne már a más honban, bujdosásban átélendő bánat, szomorúság, vigasztalanság mélabús hangulata borong. Tanítványa, Balassi Bálint viszont már idegenben írta *Könyörög Istennek, hogy bujdosásában viselje kegyelmesen gondját* című szerzeményét. E mű kolofonjában szerepel a keletkezés ideje, 1591, s egy máig talányos helymegjelölés: „Ezeket írák a tenger partján, Oceanum mellett”. Az erősen konszenzusos álláspont szerint a költő lengyelországi száműzetése idején a Balti-tenger közelében írhatta e verset, de van olyan felvetés is, amely szerint a katolizált Balassi elzarándokolt volna egész Compostelláig. Mindenesetre a keletkezés helyére tett utalás egyértelműnek tűnő magyarázatot ad a cikornyás címléírásban szereplő *'bujdosás'* kifejezésre. Ám a befelé tekintő, saját lelkét vizsgáló költő felviláglantja egy másik, ugyanilyen súlyú, s így egyaránt érvényes megfejtését a fogalomnak. Balassinál más költeményében is megfigyelhető, hogy a bujdosás a saját bűne miatt szégyenkező lírikus lelkiállapotának metaforájaként is értelmezendő.

⁶ Pap Balázs felhívja a figyelmet a Bornemisza-vers refrénjében „vajjon-s” kérdőszó eredeti jelentésére és jelentőségére. A kérdés „nem a mikorra, hanem az egyáltalánra vonatkozik (»Mikor fogok, ha fogok egyáltalán jó Budában lakni?«)”. Erre alapozva elutasítja Nemeskürty István által hangoztatott nézetet, mely szerint Tinóditól kölcsönözte volna Bornemisza. PAP BALÁZS: *Másképpen bujdosók*. In: Balázs 75: Tanulmányok Balázs Mihály 75. születésnapjára. Szerk. BÉLA BÁLINT, LATZKOVITS MIKLÓS, MAJOROS VIKTÓRIA. Budapest, 2024, reciti, 375–377. A Tinódihoz kapcsolódó felvetést egyébként Nemeskürty maga is kölcsönözte. Vö. VÉGH FERENC: Bornemisza Péter ifjúága. Irodalomtörténet, 1952. 3–4. sz. 520–521.

Az én búsult lelkem én nyavalyás testemben
Tétova bujdosik, mint madár a szélvészben,
Tőled eljeddett, tudván, hogy vétkezett, akar esni kétségben.
(*Kiben büne bocsánatáért könyörgett...*)

Avagy:

Adj már csendességet, lelki békességet, mennybéli Úr,
Bujdosó elmémet, ódd bútul szívemet, kit sok kín fúr.
(*Adj már csendességet...*)

A bujdosóénekek mintájának mégsem Bornemisza, illetve Balassi idézett verseit tartjuk, hanem a reneszánsz költőfejedelem két másik szövegére kell utalnunk. Az Ó, én édes hazám, te jó Magyarország kezdetű *Valedicit patriae* az egyik, a *Szarándoknak vagy bujdosónak való ének* című, Pusztában zsidókat vezérlő jó Isten kezdetű szerzemények gazdag szöveghagyományozódást mutatnak. Zsoltáros hangvételüknek köszönhetően a XVII. század elején bekerült az istenes énekek gyűjteményébe, s így széles körben elterjedt, közkincs lett.⁷ Sőt arra is van példa, hogy a közkézből visszaszívargott a műköltészet körébe. *A falusi nótáriusnak elmélkedései, betegsége, halála, és testamentoma* című Gvadányi-műben a „Budára utazó nótárius útra indító fohászkodásából Balassi Bálint *Pusztában zsidókat vezérlő jó Isten* kezdetű bujdosóénekének rímei és frázisai hallhatók ki.”⁸

A XVII. század első kétharmadában egyre markánsabbá válik a búcsúdalok jellege. Körmendi Lukács, a sok helyen, többek között Isztambulban is raboskodó Wattay Ferenc és a Zrínyi Miklós csáktornyai udvarában versét író Balogh Zsigmond szerzeményei jelzik ezt.⁹ A búcsúzás gesztusa mellett hangsúlyosabbá válik az idegenben tartózkodás okozta félelmet keltő bizonytalanság, a veszélyeztettség érzésének kifejezése.

A bujdosóének a XVII. század utolsó harmadára nyerte el önálló karakterét, arra az időszakra, amikor megjelent egy sajátos, de kényszerű életformát élő társadalmi csoport, akiket bujdosókként emlegetünk. Ez a korszak a kuruc mozgalmak kora, amely a Thököly Imre, később II. Rákóczi Ferenc vezette felkelésekbe torkollott. A Habsburgok által elengedett egykori végvári vitézek, kóborló diákok, szökött jobbágyok, birtokukat veszített és/vagy a bécsi udvarral elégedetlen nemesek csoportja nem találta „honját a hazában”. Ez az az időszak, amelyre a felsejtető idézetben Ady az „akkorral” utal, s amit röviden csak kuruc kornak hívunk. S ez az az időszak, amikor a búcsúének, önmagában a kényszerű élethelyzet megfogalmazása, a panasz átpolitizálódik, a Habsburg-ellenesség kifejezőjévé válik.

⁷ CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN: „Bujdosom szoros utakon”: A régi magyar bujdosóénekek poétikája I. In: Doromb 3: Közköltészeti tanulmányok. Szerk. CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN. Budapest, 2014. reciti, 139. [CSÖRSZ, 2014.]

⁸ CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN: A kesergő nimfától A fonóházi dalokig: Közköltészeti hatások a magyar irodalomban (1700–1800). Budapest, 2016. Universitas Könyvkiadó, 138.

⁹ Vö. CSÖRSZ, 2014. 147–149.

A közköltészet alkotásai kéziratos versgyűjteményekben maradtak fenn. Ebből az értékes forrástípusból a mi szempontunkból mindenképp érdemes megemlíteni Szentsei György antológiáját,¹⁰ amely a XVII. század közepétől 1704-ig tartalmaz költeményeket. A korszak meghatározó búcsúénekeinek szerzője ismeretlen. Ezen versek szerzőiként – bizonyos tartalmi elemek alapján – jobb híján egy-egy társadalmi csoport képviselőit feltételezzük. Így köti a *Néprajzi lexikon* szócikke¹¹ pl. a *Szegénylegény dolga* címűt vagabundus diákhhoz, kuruc katonához az *Egy bujdosó szegény-legényt*, és szélnek eresztett végvári vitézhez a híres *Mit búsulsz, kenyeres, midőn semmid nincsen?* kezdősorú *Buga Jakab énekét*.¹² A kézzel jegyzet versfüzéreik szerzeményeihez nem ritkán kapcsolódnak nevek. A vers címében megidézett megszólalóról és/vagy a versfőkből összeálló akrosztichonokból nem feltétlen derül ki, hogy tényleges szerző vagy létező személy alteregója, vagy kitalált figura, esetleg a költemény megrendelőjének a nevét olvashatjuk-e. Hogy ki volt Buga Jakab akkoriban, arról vajmi kevés információ van, talán tényleg napjait tengető elbocsátott vitéz, csak azt tudjuk, hogy Örsi Ferenc jóvoltából ki lett nevének XX. századi viselője.¹³

A versgyűjtemények és a szájhagyomány szoros kölcsönhatásban állnak egymással. Sok esetben több szövegvariánssal állunk szemben, melyek különböző értelmezéseket engednek meg, egyszerre több, vagy időben és térben változva különböző műfaj jegyeit képesek magukba olvasztani. Hogy műfaji átfedések, szerzőség, időbeli behatárolás s más szempontból milyen szerteágazó problémakörrel állunk szemben, tekintsük meg egy konkrét szerzemény példáján.

Az egyik legismertebb és legszebb kuruc bujdosóénekként tartjuk számon az *Őszi harmat után* című verset. Ez is több variánsban maradt fenn. Thaly nyomán a XIX. század végén ezzel a felütéssel vált ismertté:

Őszi harmat után
Nagy hegyeknek ormán
Fújdogál a hideg szél,
Fújdogál a hideg szél.
Zöld erdő harmatát,
Piros csizmám nyomát
Hóval lepi be a tél,
Hóval lepi be a tél.

¹⁰ Faksimile kiadása: Szentsei György daloskönyve I–II. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY, KLANICZAY TIBOR, ZOLNAY LÁSZLÓ, előszó: VARGA IMRE. Budapest, 1977. Magyar Helikon.

¹¹ *Néprajzi lexikon* A–E. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Budapest, 1977. Akadémiai Kiadó, 381. A szócikk szerzője: Katona Imre.

¹² A költeményre ld. BALÁZS Mihály értelmezését. Magyar Művelődéstörténeti Lexikon LX.: A főszerkesztő, Kószeghy Péter harvanadik születésnapjára. Szerk. BARTÓK ISTVÁN, CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN, JANKOVICS JÓZSEF, SZENTMÁRTONI SZABÓ GÉZA. Budapest, 2011. rec.iti, 154–162.

¹³ A Tenkes kapitánya 13 részes, kuruc témájú televíziós sorozat, amit Örsi Ferenc forgatókönyve alapján 1963-ban forgattak, 1964-ben került adásba. A sikeres televíziós vetítést követően regény formában is megjelent. Első kiadása: ÖRSI FERENC: A Tenkes kapitánya. Budapest, 1967, Móra Kiadó. A főszereplő Eke Máté segítője a szegénylegény Buga Jakab.

A 9 soros elrendezésű Balassi-strófában írt költemény szerzőjeként a XIX–XX. század végén magát Balassi Bálintot tartották. A fiatal Kosztolányi Dezső is így gondolta, mint az 1906-os esszéjéből kiderül. „Harci kedve, garázda és isteni szabadságvágya, fájó és zokogásos hangulata rokon húrokat ütnek meg szívünkön, s őszi harmat után, mikor a nagy hegyeknek ormán fújdogál a hideg szél, ugyanattól a bútól sajdul meg a mi elhalványodott, beteg szívünk, mint az övé. A magyar poézis ligeteiben még mindig él Balassi Bálint, lábnyma, az ő piros csizmás lábnyma mélyen besüppedt a honi humuszba s a szívünkbe is, hol édes és sajgó taposásán régi koroknak új érzései vonaglanak át.”¹⁴ Balassi szerzőségét kritikai kiadásában Eckhardt Sándor zárta ki egyértelműen, s utalta vissza a szép metaforikájú költeményt a közköltészet kincsei közé.¹⁵ Stoll Béla pedig a *RMKT* XVII. századi sorozatában a *Szerelmi és lakodalmi versek* közé veszi fel a szerzeményt. Szerelmi búcsúénekként sorolja be, amelynek „1. és 4. versszaka a XVIII. század folyamán önállósult, és egy olyan búcsúénekké lett, melyből teljesen hiányzik a szerelmi motívum.”¹⁶

Bár adatolhatóan csak a XVIII. század második felétől énekelhették, terjedhetett kuruc bujdosóénekként, de közköltészeti alkotásként már a század első felében átértelmeződhetett, s számos változatban terjedt. Az 1824-es sárospataki töredékes lejegyzésében *Mikor Rákóczi Erdélyből ki jött* címmel szerepel. Bekerült a költemény Thaly Kálmán kiadásaiba is. 1864-es könyvének toldalékában ő érvel amellett, hogy a vers szerzője „bujdosó Balassa Bálint”.¹⁷ A vélekedés – mint láthattuk – sokáig tartotta magát annak ellenére, hogy 1872-es kiadás jegyzetében Thaly már csak lehetőségként említi Balassi szerzőségét, s igyekszik áthangolni saját kora olvasatát. A Balassi-vonalat nem ejti, de kuruc kori átdolgozásként kezeli a költeményt.¹⁸ Filológiaiailag különösebb alap nélküli gondolatkonstrukciót vázol a keletkezés körülményeire és idejére. Az általa ismert legteljesebb változat lelőhelyére hivatkozva a fejedelem leghűségesebb társához, Bercsényi Miklóshoz köti a verset, s a külföldre távozásához igazítva, az őszi harmat utánra, 1710. november végére, december elejére datálja.¹⁹ A közlő személye iránti gyanú, illetve az általa használt elveszett vagy eleddig kallódó kézirat e szerzemény valódiságát is megkérdőjelezte. Esze Tamás a költeményt kétségkívül kuruc korból valónak tartja, de némely részletekben Thaly átköltését feltételezi.²⁰ Egy újabb felbukkant, hiteles XVIII. századi variáns felbukkanása viszont apró eltérésektől eltekintve megegyezik Thaly szöveggel.²¹

¹⁴ KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: Balassi Bálint. Magyar Szemle, 1906. aug. 30. Kötetben: KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, Látjátok, feleim. Gyűjt., szöveg. gond., jegyz. RÉZ PÁL. Budapest, 1976. Szépirodalmi Könyvkiadó, 22–23.

¹⁵ Balassi Bálint összes művei I. Összeáll. ECKHARDT SÁNDOR, Budapest, 1951, Akadémiai Kiadó, 278.

¹⁶ RMKT XVII/3, s. a. r. STOLL BÉLA. Budapest, 1961, Akadémiai Kiadó, 276. számú jegyzet.

¹⁷ THALY KÁLMÁN: Régi magyar vitézi énekek és elegyes dalok II, Pest. Kiadja LAUFFER VILMOS, 1864, 410.

¹⁸ „Lehet, hogy Balassa maga írta; – de valószínűbb a más által, később, tán a múlt század elején, bizonyos dallamra való átdolgozás”. THALY KÁLMÁN, Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez II, Pest, Ráth Mór kiadása, 1872, 311. [THALY, 1872.]

¹⁹ THALY KÁLMÁN: Adalékok a Thököly- és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez II, 313. THALY, 1872. 311.

²⁰ ESZE TAMÁS: Őszi harmat után. Irodalomtörténet, 1950, 2. sz. 64–70.

²¹ CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN: Nyelvemlék, közköltészet, hamisítás. In: Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István

A bujdosóének és a vele érintkező szövegtípusok közti műfaji határok egymásba való áttünését tárgyaló vázlatos áttekintésünk zárásaként álljon itt egy utolsó példa. A *Fordulj, kedves lovam, Lengyelország felé* kezdetű bujdosódal megtalálható a XX. század elején a hargitai Lövértől Vikár Béla (1902),²² a bukovinai Istensegítség Koldály Zoltán (1914),²³ a század második feléből pedig a Bereg megyei Gergelyugornya településéről Ferenczi Imre és Molnár Mátyás²⁴ gyűjtésében. Ez utóbbi gyűjtés egy strófát tartalmaz csupán.

Fordulj kedves lovam, Lengyelország felé,
Úgysem jövök én már többet hazafelé.
Szegény hazámat már sohasem látom,
Nincs olyan bánat, mint az én bánatom.

A szerzemény századfordulót megelőző előfordulására nincs adatunk, de a gyűjtések változatos helyszínei azt sejtetik, hogy korábbi keletkezésű; a lengyelországi száműzetés képe pedig egyértelműen bekapcsolja a kuruc hagyományokba. A dal többversszakos variánsát a Kolozs megyei Válaszúton Kallós Zoltán gyűjtötte (1943).²⁵ Első strófája ekként hangzik:

Fordulj, kedves lovam, napszentület felé,
Úgysem jövünk többet soha visszafelé.
Messze fődre megyek, elbujdosom innet,
Szép szülőhazámat nem látom meg többet.

A legjelentősebb eltérés a két változat között, hogy Lengyelország helyett az első sor végén napszentület szerepel. „Régi bujdosóének töredékének látszik” – szerepel a közlés alatt. Kallós Zoltánt különösen mély és szoros kapcsolat fűzte ehhez a dalhoz, kedvenc éneke lett. Mutatja ezt az is, hogy számos előtte tisztelgő műsorban, többször a balladagyűjtő előadásában elhangzott, s több hanglemez választotta ezt címének. A szokatlan hangzású napszentület kifejezés székely-csángó szó, jelentése napnyugat.²⁶ S ez egy olyan mozzanat, amikor a száműzetésbe induló bujdosóének az élet végére vonatkoztatható szimbolikus tartalmat nyer, búcsúztatóvá válik. Sírtak a hegedűk Válaszúton 2018. február 17-én, amikor a dal felhangzott Kallós Zoltán végső búcsúztatásakor.²⁷

60. születésnapjára. Szerk. JANKOVICS JÓZSEF, JANKOVITS LÁSZLÓ, SZILÁGYI EMŐKE RITA, ZÁSZKALICZKY MÁRTON, Budapest, 2015. reciti, 377–378.

²² BARTÓK BÉLA: *Magyar népdalok: Egyetemes Gyűjtemény* – digitális közreadás, <http://systems.zti.hu/br/hu/browse/13/274> (Letöltés: 2024. 08. 09.)

²³ Uo.

²⁴ FERENCZI IMRE, MOLNÁR MÁTYÁS: *Fordulj kedves lovam...: Rákóczi- és kuruc néphagyományok Szabolcs-Szatmárban. Vaja, 1972, 63.*

²⁵ Digitális balladatar, <http://www.kjnt.ro/balladatar/ballada/messze-foldre-megyek>. (Letöltés: 2024. 08. 09.)

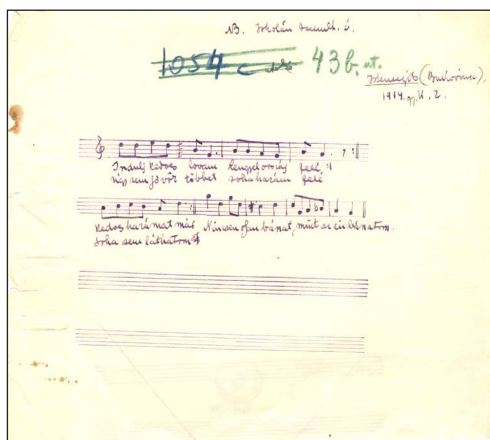
²⁶ Lehetséges etimológiájára ld. GÖBL LÁSZLÓ: *Napszentület*. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1931. 1. sz. 87.

²⁷ Kedvenc dalával búcsúztak Kallós Zoltántól, https://index.hu/mindekozben/poszt/2018/02/17/kedvenc_dal-aval_bucsuztak_kallos_zoltantol/ (Letöltés: 2024. 08. 09.)

MELLÉKELETEK

Buga Jakab (Szabó Gyula), Eke Máté (Zenthe Ferenc) és Rózsa (Pécsi Ildikó) *A Tenkes kapitánya* című televíziós sorozat egyik jelenetében

*Indulj, kedves lovam,
Lengyelország felé kezdetű
bujdosóének Kodály Zoltán
gyűjtésében*

Népzenészek játsszák a
búcsúztatót Kallós Zoltán
temetésén

MINYA KÁROLY

Erkölc, hatalomvágy és hősiesség Jánosi Zoltán novelláiban

Jánosi Zoltán irodalomtörténész, azonban először szépirodalmi művekkel jelentkezett, különböző folyóiratokban és antológiákban publikálta költeményeit. 1982-ben a *Magyar Nemzet* novellapályázatán első díjat nyert az *Életveszély* című novellája; ugyanazzal a címmel adta közre novelláskötetét 1984-ben Nyíregyházán a *Tiszta szívvel* füzetek sorában, annak 5. darabjaként.¹ Verseskötete, *A zuhanás káprázata* 1995-ben jelent meg.

Az *Életveszély* tenyérbe simuló, egyszerű kivitelezésű könyvecskéjében öt novella kapott helyet, a címadón kívül *A nagy sztori*, *A tükör és a diktátor*, *A jeruzsálemi tűzvész* és az *Újév*. A sorrend tudatos: egyrészt keretes szerkezetet ad, mivel az első és az utolsó elbeszélés a legkiemelkedőbb, melyek erős kontrasztban állnak egymással. Napjainknak egy antihőse nyitja, valamint egy hőse zárja a sort. Az első két novella a bűn és bűnhődés motívumát hordozza magában, a főszereplői erkölcstelenek, gátlástalanok, a második és a harmadik meseszerű parabola. Az utolsó realiztikus, felemelő történet. Tudomásom szerint a művekről még sehol nem jelent meg elemzés, az alábbiakban erre teszek kísérletet.

Víziszörny

Az *Életveszély* cím kettős értelmű: a főhős fizikailag és morális értelemben életveszélyben van, volt. Jósmai, aki magabiztos és önző, akinek a horgászkalandja egyúttal figyelmeztetés is arra, hogy az élete a teljes kisiklás felé halad, konkrét értelemben egy ártatlannak tűnő esemény miatt. Horgászni ment, és egy óriási kapást, illetve halat nem akart elengedni, így a vízbe esett, jó kis olasz horgászbtojáért meztelenül és gu-

¹ Előtte a következő könyvek láttak napvilágot: Mester Attila: *Hangulatjelentés* (1982), Nagy István Attila: *Társadul szegődöm* (1983), Bodnár István: *A számadás évszaka* (1983), Madár János: *Szóljatok nám* (1984). A *Tiszta szívvel* füzetek alapító szerkesztője Katona Béla volt, kiadója pedig a Mórícz Zsigmond Megyei Könyvtár. Mester Attila a *Kelet-Magyarország* 1983. április 1-jei számában így írt: „A megyei írócsoport kezdeményezését a megyei tanács anyagilag támogatva az elmúlt évben indulhatott útjára ez a rendkívül fontos sorozat, mely az itt élő alkotóknak és költőknek, íróknak teremt lehetőséget, hogy önálló kötettel bemutatkozhatnak.” Az új folyam legutóbbi darabjai Nagy Zsuka: *Tornácipók a stégen* című könyve (2019), Béres Tamás *Zöldségeskönyv* című novelláskötete (2021), illetve a Kamasz Terasz fiatal alkotóit bemutató gyűjtemény, a 2024-es kiadású *Szívburkosztayor*.

micsizmában bemegy utána. „Kövérkés felsőtestével, szőrös lábaival rövidesen úgy állt ott, mint valami víziszörny.” Mivel a tó mély volt, be kellett úsznia, mi több, lemerülnie a víz alá, hogy a horgot kiszabadítsa. Azonban a karjára tekeredett damil és a hínár fogságába került, a moccanni sem tudott. Halálközeli állapotba jutott.

Az egyszerű, egyenes vonalú cselekmény természetesen csupán a felszíne a novellának, a mélysége, az átvitt értelmű életveszély a főhős belső monológjaiból derül ki. Többek között az, hogy emberként eddigi élete csúfos cselekedetekkel van tele. Az csak egy kis stiklinek tekinthető, ahogy a gumicsizmát „kerítette” a gyárból: „Kicsit beégette a két sarkát, hogy le lehessen selejtezni, s volt egy pár remek, új horgászcsizmája.” Ezenkívül sikerült átvennie a vámőröket a bolgár tanulmányúton. Ennél nagyobb bűne volt az, hogy „a decemberi üzemhálon végre elcsábította az elvált Irénkét, akit aztán a válogatóban hajnalig ölelgetett.” Pökhendiségét, túlzott magabiztosságát jól jelzi, hogy gyakran megdicséri önnönmagát: „Jól van, Jósmai, öregfiú, így kell ezt csinálni. – Ez kedvenc szavajárása volt.”

Amikor már úgy érezte, hogy nem tud szabadulni a hetvenes damil szorításából, hogy odavész, akkor (a novella tetőpontján) megtisztulási szándék tört fel benne, s a tó közepén, kívül és belül lucskosan és piszkosan meggyónt: „...soha többé nem zaklatja ajánlataival a műhely asszonyait, leszámol Irénkével, akit hónapok óta pénzel, és feleségét viszi el hétvégeken a kis vállalati faházba...” Az életveszélyben mindent megbánt, mindent vissza akart csinálni. Joggal érezhette, hogy bűneiért bünhődnie kell, de aztán mégis kegyelmet kapott az égietől, megmenekült. Életben maradt, kiszabadította magát, és hazatért.

Otthon viszont rádöbbsent, hiába döntötte el, hogy megjavul, jó férj és igazi családapapa lesz, a felesége, Margó – teljesen nyilvánvaló reakcióként – azt sem hitte el, hogy életveszélyes helyzetbe került nem hites, hanem hiteltelen ura. A szája szélén lévő piros sebre, amit a zsinór lerágásakor szerzett, csak ez volt a rideg válasza: „Összekarmolt az a kis bestia.” Az asszony már belefásult ebbe a házasságba, helyrehozhatatlannak tartotta. Jósmai azt hitte, egy csapásra minden bűne megbocsáttatik. Családapaként és családfőként megbukott. A kamasz fiai észre sem vették, amikor bement hozzájuk. Hiába mesélte „nagy kalandját”, rá sem hederítettek. A mű zárása Jósmai Pál álma: „Azt álmodta, hogy ott kínlódik a tó közepén, vastag zsinórok gubancolódnak testére, s hiába marcangolja őket fogaival, egyre szorosabbra fonódnak körülötte.” Az álom lett a valóság. Összességében fizikailag megmenekült, de morálisan, erkölcsileg már menthetetlen volt. Hiába döbbsentette rá az életveszélyes helyzet az életének és viselkedésének a tarthatatlanságára, hiába próbálna új életet kezdeni a családjával, ez már nem történhet meg. Visszafordíthatatlan. Szánni nem tudjuk, csak elítélni.

Jánosi novellájának leírásai plasztikusak, a jellemzések életszerűek. A hiány minden téren való megjelenését kitűnően ábrázolja. A főhős fizikailag életben maradt ugyan, de erkölcsileg már régen megsemmisült.

A sarlatanság bosszúja

A nagy sztoriban nem a sztori áll a középpontban, hanem a jellemábrázolás. A novellának megfelelően csaknem egy napnyi időtartamú cselekmény a szegénység és az emberi hiszékenység kizsákmányolóját és megalázóját mutatja be. A főszereplő, Harangos az utolsó egyetemi vizsgája után hazautazik, már a jogi doktorátus biztos tudatával, és tervezi Kingával, a barátnőjével az eljegyzését. A nagy tervezés közben nagyokat hörpint a Hubertusból, majd megérkezve arra az állomásra, ahol csaknem két órát kell várakoznia, némi ital után néz, azonban kiderül, hogy semmi nincs nyitva ezen az Isten háta mögötti településen. Egy vasutas invitálja meg otthonába bort vásárolni. Ott azonban dr. Harangosként mutatkozik be, és mivel orvosnak hiszik, így a házigazda megkéri egy vizsgálatra. „Később se tudta magának megmagyarázni, hogyan tolt szájára az előke.” „...már a nyelven volt, hogy ő nem orvos, hanem jogi doktor, de az időközben félmeztelenre vetkezett Repka olyan várakozással nézett rá, hogy egészen megszánta.” „Legalább lesz egy jó sztorim a koliban...” Ezután már nincs megállás, az egész családot megvizsgálja, magában gúnyosan kinevetve a szegény tudatlanokat. Tulajdonképpen a főhős által az emberi nem megalázása történik. Mindenki a legnagyobb bizalommal és tisztelettel, kiszolgáltatva mondja, mutatja a bajait, ezekre Harangos komolykodva mindenféle sarlatán gyógy módot javasol.

Jánosi jellemábrázolása tökéletes. A végeken élő megnyomorított kisemberek ennek a hazug értelmiséginek hisznek, annak, aki szégyenfoltja lehet az emberiségnek. Repka májának kivizsgálása után következik a fia, Berti a torokfájásával, akinek recept gyanánt egy papírra két latin közmondást ír fel. A gátlástalanság és a kisemberek hiszékenységének vámszedője a főhős, aki a nagy sztorióért mindent elkövet. Ha ezt elmeséli Kingának, ő lesz a „one man show”! A Harangos által országos barmoknak tartott egyszerű, falusi emberek tisztességesen élnek, szemben a csaló, felfuvalkodottan orvost játszó főhőssel. Nem sok gyalázatosabb cselekedet van morális, erkölcsi szempontból, mint a hiszékeny emberek becsapása. A továbbiakban még megvizsgálja a házigazda feleségét, majd annak az édesanyját.

A jómódú Harangos bolondot csinál az igen szegény, egyszerű emberekből. Cselekedete antihumánus, a „jó” poénért és sztorióért mindent megtesz. Hülyének, ökörnek, a föld marháinak, országos baromnak, tökfilkónak titulálja gondolatban a házigazdákat. Az első novella főhőiséhez hasonlóan önző, öntelt pojáca. A receptre felírt latin közmondások a megalázás, a gúny eszközeiként jelennek meg a novellában.

Az is nyilvánvaló, hogy Repka Jani, a vasutas részeges családfő, aki bizony még veri is a feleségét, „Gyűrött arcú fickó volt, szája körül koravén rancok harmonikáztak, de a harmincat még nemigen lépte túl, alig lehetett idősebb nála [ti. a főszereplőnél].” Ahogy halad előre az orvosi vizsgálat, úgy nő a sztori, már nemcsak a koliban adható elő, hanem az eljegyzésen is! A főszereplő folyamatosan ellentétbe állítja a saját helyzetét a háziakéval. Amikor Repkánét vizsgálja, a pállott testszagáról Kinga friss fesszes bőre jut az eszébe. A társadalomkritika egyértelmű: a nyomorúság és szegénység.

Mindkét novella szerkezetileg formailag is elkülönített két részből áll. Az *Életveszély*-ben a két helyszín is alapja az elkülönítésnek: a horgásztó, majd Jósvai otthona. A *nagy sztoriban* a cselekedet, a bűn (az álorvos cselekedete) és a bűnhődés között van a választóvonal. A sors igazságot szolgáltat. A nagy sztori után a hazafelé tartó vonaton a jócskán ittas Harangos elalszik, ellopják tőle a szatyrát, a gáztáskáját. Kifosztják. Odalesz a török csempészárú, az aranygyűrű, amit a Kingával való eljegyzésére szán, ellopják. Markecolók martalékvá válik.

Ez nem mese!

Az önző teljhatalomról szóló novella *A tükör és a diktátor* címet viseli. A főhőse szintén antihős, diktátor. A parabolaszerű történet tulajdonképpen a *Hófehérke és a hét törpe* foltyatása, azonban ez már korántsem mese.

A Gonosz Mostoha már rég a sírban van a sárga irigység miatt, az öreg királyt eltemették, a fővadász is halott, immár csak Hófehérke és a hét törpe kivégzése várta magára. Az altiszt azonban csupán azt a bányát tudja berobbantani, amelyről azt feltételezik, hogy ott húzódnak meg az ádáz ellenségek, a mesehősök. Kétség nincs afelől, hogy a bányát már senki nem hagyhatja el, azonban tetemek nincsenek. Ennek ellenére azt jelenti a tábornoknak az altiszt, hogy biztosan odavesztek. A tábornok ezután hozzálát teljes diktatúrája kiépítéséhez, az „...ellenzéket feloszlatta, emberek százait végeztette ki, ezeket vetetett börtönbe...” Az erődítménnyé átalakított öreg várban a legnagyobb meglepetésére a Mostoha tükre a „társalkodópartnere”, aki mindig csak az igazat tudja mondani. Valójában a „besúgója” lett, tehát a tábornok mindenről tud, ami az országában történik, így az emberek teljes megfélemlítésben élnek. Később márványszobrot készített magának, a saját maga megünneplésére meg kívánja rendezni a nagy karnevált. Már-már olajozottan megy minden, amikor a tükör a tábornok azon kijelentésére: „[m]ost már halhatatlan leszek”, azt válaszolja, hogy téved, ugyanis csak Hófehérke halhatatlan. Nem halt meg. Ez azért szörnyű hír a diktátor tábornoknak, mivel az öreg király egyetlen lánya Hófehérke, így ő a vér szerinti trónörökös. A felbőszült diktátor csupán annyit tud kiszedni az igazmondó tükörből, hogy másnap a Nagy Karneválon ott lesz Hófehérke. Így is lett. „A téren és a csatlakozó utcákban is végestelen-végig ezernyi, százezernyi Hófehérke állt felszegett fejfel...” A vezért pedig a elnyelte tükör.

A parabolaszerű, metaforagazdag novella a tévhitben élő hatalmasoknak intő példa, hogy korántsem legyőzhetetlenek. A Hófehérke-nép mindig többségben lesz. Ezt a novellát is gyönyörű költői képi elemekkel színesíti a szerző: „Odakinn már izmosodott a hajnal, sötét szárnyak kapcsolódtak le az éjszaka törzséről, helyükre szürke páratömegek hömpölyögte.”

Abszurd macska-egér harc

A jeruzsálemi tűzvész című novella ugyancsak parabolyszerű történet a hivatali packázásról, a hatalomról és a narcizmusról. Franz Kaffka világát idézi fel az olvasóban. A főhősnek, Virág Józsefnek tűzvédelmi tanfolyamon kell részt vennie. Minden egyszerű és egyértelmű lenne, azonban tudomása szerint nincs elmaradt továbbképzése. Az első intő jel a levél keltezése, ami másfél évvel korábbi. A főnöke javaslatára elmegy. Ettől kezdve indul be az abszurd világ gépezete. Bízik abban, hogy mindaz, ami történik vele, félreértés, azonban korántsem! Mi több, nem továbbképzésen kell részt vennie, vizsgáznia szükséges a Kisebb Tűzforrások Osztályán. Egyre fokozottabban válnak nonszensz az események. Útközben a folyosón a volt kollégáitól három bélyeget kap, egy galambot, egy fecskét és egy verebet ábrázolót. Szerintük az apróbb madarak a tűz legveszélyesebb terjesztői. Az olvasó joggal gondolhat arra, hogy a bolondok házába került. Az elkövetkezőkben már alig lepődünk meg azon, hogy Tar mérnök úr valójában egy szürke öltönyös egér, fehér ingben, sárga nyakkendővel. Szobája középső szekrényének a tetején egy zsemlesárga, kitömött macska van. Mindenekelőtt megroja Virágot a késésért. Ettől fogva beindul az örületes hatalmi gépezet. A kihúzott vizsgatétel a macska emésztőrendszere. Tar egér úr kiigazításából azonban kiderült, hogy a macskák csak tejet isznak, sajtot, fűvet, magot, kukoricát esznek, ellenben egyéb káros kisebb állatokat semmiképpen. (Virág kénytelen eufemizmussal élni az egér megnevezésekor.) Póttételt húz, a téma ugyanaz! Aztán eljutnak oda az ideges, kis diktatórikus állat segítségével, hogy a macskának begye van, és rágszáló. A végső konklúzió: a macska tulajdonképpen az egér. Virág még megkockáztat egy kérdést: ha a macskának begye van, akkor hogyan lehet egér?! Miért nem madár? Erre ugyan nem kap választ, arra azonban igen, hogy a jeruzsálemi tűzvészt is a macskák okozták.

A novellában így lesz a bolhából elefánt, az egérből az óriási hatalom képviselője. A világ abszurditása és minden igazságtalansága bennfoglaltatik a műben. Nagyszerű példázat az emberi gyarlóságról, a kielégíthetetlen hatalomvágyáról. A kiszolgáltatott kisember ennek a játékszere. Bolondnak nézik őket a bolondok. Jánosi nagyszerű jellemábrázolással mutatja be a pökhendi, felfuvalkodott kis egeret mint a helyi kis királyt, aki meg szeretné változtatni a természet rendjét, és a macska-egér harcból az utóbbit hozza kigyőztesnek. A lényeg: a mindent meghatározó hatalmi pozíció állandó érvényesítése. És ne feledjük! A legkisebb állatnak van a legnagyobb hatalma.

Szilveszteri hőstett

Egyetlen igazi hőse van a novellasorozatnak, az utolsónak. Szilveszterkor, egy hamisítatlan szeles, téli, havas estén a mentőket egy vajúdó nőhöz hívják a járás legtávolabbi helységébe, Bérckútra. Donner, a sofőr azon bosszankodik, hogy a szilveszterének már lőttek, mert ez az út oda-vissza, éjfélnél hamarabb nem ér véget. Sebestyén János, a fiatal ápoló viszont nem gondol erre. Nem vették fel az orvosira, két hónapja szegődött

a mentőökhöz. Bizonyítási és az életből való tanulás vágya hajtotta. Vas Júliához, a 17 éves lányanyához hívták őket. A messzi tanyán az apa és az anya fogadja a megmentőket, és bizony a megesett lánya miatt nagy székenben maradt férfi már-már ütni akar egyet a lányán érkezésükkor. Igazi lírai betét, ahogy Jánosi ábrázolja: „Csak most látta meg [ti. Sebestyén], hogy szemében tüzes, részeg ágak izzanak.” A falu előtt micsoda széken, nyilván ezt a bosszúságát temette az italba. A helyzet és az igen szegényes környezet sokkolóan hat a segítőkre. Mivel elindul a magzatvíz, azonnal indulniuk kell a szülőotthonba. Donner továbbra is peches helyzetén bosszankodva idegesen vezeti az autót, ugyanakkor gyorsabban, mint ahogy azt az útviszonyok megengedik. Az a célja, hogy mire a szülés beindul, megérkezzenek a szülőotthonba. Sebestyén együttérzéssel próbál szóba elegyedni a lánnyal a kocsiiban, nyugtatgatja, megkérdezi a születendő gyerek nevét. A metaforikus leírás itt sem marad el: „A kocsi belső világa csak halvány derengést adott az éjszakának, feneketlen sötétség tátongott rájuk, s az autó arcába prüszkölte a havat.” Aminek a veszélye fennállt, az bekövetkezik: az autó a nagy sietségben a csúszós úton az egyik kanyarban megcsúszik, és az árokba zuhan, egy lucfenyő állítja meg. „Lobogott, villogott a tél. Az autót a szél szagztatott üvöltése vette körbe, mintha farkascorda lesne az áldozatára.” Sebestyén kis idő elteltével tér magához, a sofőr viszont az agyrázkódás miatt eszméletlen állapotban van. A fiúban tudatosodik a felismerés: itt és most neki kell levezetnie a szülést, neki, akit nem vettek fel az orvosi egyetemre. Segítséget nem tud kérni a rádión. „Most emlékezett csak, hogy a hegyvidéknek e meredek sziklával határolt részén még tiszta időben is érthetetlen volt a vétel, máskor sem sikerült kapcsolatot teremteni a központtal.” Jánosi nagy erejű képekkel ábrázolja a környezetet, ez érzékletes háttérét adja az eseménynek. A fiú „látta, de inkább csak sejtette, hogy a hegyoldalak fenyőfái hétrét görnyednek, az úton leszagztatott gallyakat rángat a szél, és sívalkodva cibálja a havat, mintha önnön haját rángatná a világ vajúdásában.” Sebestyén Jánosnak cselekednie kellett. A hihetetlenül plasztikus képek az olvasót teljesen magával ragadják, szinte ők is együtt szenvednek a fiúval és a lánnyal, hogy együtt örüljenek a kisgyermek világra jövetelének, a világ legnagyobb csodájának. Végül megérkezik a segítség, közben beköszön az újév.

Csodálatos mű, az érzelmek fokozott kiváltására képes, a főhős emberségből és odaadásból mindenkinek a példaképe lehet.

A szépen felépített novellafűzér katartikusan zárul. Úgy vélem, kevesen ússzák meg az olvasást könnyek nélkül.

NAGY BALÁZS

Tanító szakos hallgatók összefüggő komplex tanítási gyakorlatának sajátosságai

Előszó

Mielőtt a címben ígért terület taglalására térnék, tanulmányomat előzze meg néhány személyes gondolat, részben a témaválasztás indoklásként, részben visszaemlékezésként, s talán leginkább a Jánosi Zoltán előtti tisztelgés jeléül. Bár a két szerep nehezen választható el, de a vele kapcsolatos első találkozásom nem a kutatót, az irodalomtörténészt, sokkal inkább az oktatót, az elhivatott pedagógust idézi. A Bessenyei György Tanárképző Főiskola magyar szakos hallgatójaként nagy hatást gyakorolt rám az irodalom legkülönbözőbb területein való jártasságával, lelkesedésével és előadókészségével. Főiskolai tanulmányaim végeztével sem szakadt meg a kapcsolatunk, különböző irodalmi rendezvényeken is sokszor találkoztunk, a főiskolához s jogutódjaihoz való kapcsolatom pedig mindenkor szoros maradt, büszke voltam az alma materre, de leginkább arra a „nyíregyházi iskolaként” emlegetett műhelyre, amelynek Jánosi Zoltán meghatározó alakja, mondhatni mentora volt, s amelyből a 2000-es évek elején több későbbi irodalomtörténész, illetve irodalmár eredt útnak. Beszélgetéseinkből mindig megőriztem azokat a gondolatait, amiket a saját pályakezdéséről mondott. Jó volt felfedezni a párhuzamokat, amiken keresztül a saját törekvéseimet igazolni láttam. Keresetlenül is példára leltem az általános iskolai tanári indulásban, az egyetemi tanulmányoknak a munka melletti folytatásában, néhány év múltán pedig egy újabb „egybeesést” tapasztalhattam meg, amikor az oktató munka létrafokait végigjárva a felsőoktatásban kezddhettem tanítani, de nem az Irodalom Tanszékre, hanem a Tanítóképző Intézetbe vezetett az utam. Ez már Jánosi Zoltán rektorsága idején történt, aki nagyra értékelte a tanítói hivatást, elismeréssel szólt a tanító szakos hallgatókról, s nem pusztán biztató szándékkal vagy intézményvezetői kötelességgel tette mindezt, hanem a legnagyobb hitelességgel, hiszen a felsőoktatási pályáját 1985-ben ő maga is a Tanítóképző Intézetben kezdte.¹ Az említett év augusztus 1-jétől lett főiskolai

¹ KARÁDI ZSOLT: „Föl a szárnyakat, Ikarosz!” Laudáció Jánosi Zoltán tiszteletére. Hítel, 2015. 7. sz. 38–41.

tanársegéd a már akkor önálló szervezeti egységben, s még ha nem is nyúlt hosszúra itteni munkássága, az intézethez való kötődése a későbbiekben szintén megmaradt. Tisztában volt a tanítói munka jelentőségével, a tanítók által teremtetett értékek fontosságával és maradandóságával. Mindig kiemelte a tanítói pálya szépségét és felelősségteljeségét. Mivel ő később a magyar nyelvészeti, majd a magyar irodalmi tanszék-re került, én pedig mai napig a Tanító – azóta már Óvó- és Tanítóképző – Intézet oktatója vagyok, a párhuzamokat nem folytathatom, de a véleményét még inkább megerősíthetem, hiszen a tanító szakos hallgatók gyakorlati képzésének felelőseként még közelebbről láthatom ennek a pályának a sajátos vonásait. Örülök annak, hogy közvetve része lehetek a jövő tanítói által végzett személyiségformáló munkának, annak az értékteremtő tevékenységnek, aminél kevés szebb adatik az ember számára. Hiszem, hogy nemcsak tudást, hanem szemléletet és értékrendet is közvetíthetek a hallgatóimnak, s bízom benne, hogy lesznek közöttük olyanok, akiket hasonlóképpen lelkesíthetek majd, mint engem Jánosi Zoltán példája.

Bevezetés

Tanulmányomban a tanító szakos hallgatók összefüggő komplex tanítási gyakorlatának tapasztalatait szeretném összegezni a Nyíregyházi Egyetemen 2022-ben végzett tanító szakos hallgatók adatai alapján. A gyakorlati képzés kontextusának ismertetését követően bemutatom a vizsgálatomat, ami részben kérdőíves adatgyűjtésen, részben dokumentumelemzésen alapult. Bízom benne, hogy a megfelelő következtetések levonása segíthet hatékonyabbá tenni az időközben átalakuló, gyakorlatorientált pedagógusképzést, és a tapasztalatok már beépülhetnek a tanulmányaikat 2024 szeptemberében új képzési és kimeneti követelmények szerint kezdő hallgatók oktatásába. A leendő pedagógusok gyakorlati képzése tudatos pedagógiai gyakorlatot jelent, a nevelési-oktatási tapasztalatszerzést, a pedagógiai képességek fejlesztését célozza, ezenkívül nagy szerepe van a pályaszocializációban, a pályakövetelmények megismerésében. A gyakorlati képzés a tanítóképzés kezdeteitől jelen van, fontossága a fenntartótól, a képzés fokától és a képzési időtől függetlenül elvitathatatlan. A gyakorlóiskolai és az azon kívüli formái egyaránt lényegesek. Már akkor kiemelten kezelték, amikor még a tanítóképzés Magyarországon középfokú tanintézményekben zajlott. Az 1928-ban megnyílt nyíregyházi leánykálvineum történetét tanulmányozva szembetűnik, hogy már száz évvel ezelőtt milyen fontos szerepet tulajdonítottak a tanítóképzés gyakorlati részének. Valójában minden tanév hozott valami újat erre vonatkozóan.² Az indulást követő harmadik tanévben az igazgatótanács kimondta a gyakorlóiskola felállításának szükségességét, néhány év múlva pedig Arany Irma, tanítóképző-intézeti tanár megfogalmazta, hogy a gyakorlati képzés sokrétűbbé tétele szempontjából egy olyan iskola

² HADHÁZY LAJOS: „Volt egyszer egy iskola”. A Kálvineum Nyíregyházi Református Tanítónőképző-Intézete 1928–1948. A Nyíregyházi Állami Kiss Ferenc Tanítónőképző-intézet és Leányliceum 1948–1949. Nyíregyháza, 2019. „Leánykálvineum Református Tanítóképző Emlékére A Nyíregyházi Tanítóképzésért” Alapítvány, 24–112.

életével is meg kell ismerkedniük a növendékeknek, amelyik nem gyakorlóiskola.³ Ahogy a képzés szintje emelkedett, és időtartama nőtt, a gyakorlati képzés jelentősége és ideje tovább növekedett, valamint tartalmában differenciálódott. Az 1960-as évektől a képzési idő három évéből a hallgatók egy félévet külső szakmai gyakorlaton töltöttek egy általános iskolában. Az egységes pedagógusképzés (tanárképzés és tanítóképzés fúziója Nyíregyházán) által jellemzett '70-es években – különösen, miután a tanítóképzés is a Sóstói úti épületcsoportba került – a hospitálások és a tanítási gyakorlatok fizikailag közelebb kerültek az oktatás színhelyéhez.⁴ 1995-től, a négyéves tanítóképzés elindulásától a gyakorlati képzésre még több időt lehetett fordítani, a teljes gyakorlat az alapképzés idejének 1/5-e lett, és több feladatkörre kiterjedhetett. A gyakorlati képzés évszázados hagyományát megőrizve az európai normákhoz is illeszkedik, hiszen párhuzamos képzési modellt követ és szisztematikusan építkezik, azaz a jelölt tevékenységében, időtartamában, társas jellegében és a hallgatói önállóság mértékében is egymásra épülő szintek különíthetők el.⁵ A gyakorlati képzési formák struktúrája intézményektől függetlenül a következőképpen épül fel:

- egyéni komplex pedagógiai gyakorlat
- egyéni tanítási gyakorlat
- csoportos tanítási gyakorlat
- összefüggő komplex szakmai gyakorlat.

A gyakorlati képzéshez szervesen kapcsolódnak a blokkszemináriumok, valamint ahol műveltségterületi képzés is folyik, nem hiányozhatnak a műveltségterületi tanítási gyakorlatok sem. Mivel jelen vizsgálat csak az összefüggő komplex tanítási gyakorlat néhány sajátosságának a feltárására irányul, az ezen kívül említett gyakorlat típusok eloszlásának, időbeli tagozódásának és más jellemzőinek az ismertetésétől most eltekintek.

Az összefüggő komplex tanítási gyakorlat

Az összefüggő komplex tanítási gyakorlat (külső gyakorlat) célja a teljes tanítói szerepkör gyakorlása, és az ehhez szükséges kompetenciák intenzív fejlesztése. A hallgató tapasztalatokat szerez az egész alsó tagozaton (a műveltségterületi tárgyak kapcsán rálátást szerez a felső tagozat sajátosságaira), különböző évfolyamokon tanít, a szakvezetőkkel, mentorokkal együtt értékeli tanítói-pedagógusi munkáját.⁶ A tanító szak képzési és kimeneti követelményei rögzítik az intézményen kívüli összefüggő gyakor-

³ Uo. 102.

⁴ BREZSNYÁNSZKY LÁSZLÓ – KISSNÉ RUSVAI JULIANNA: A pedagógusképzés változásai a főiskolán. In: Ötvenéves a pedagógusképzés a Nyíregyházi Főiskolán. Szerk. Brezsnýánszky László – Vincze Tamás. Nyíregyháza, 2013. Bessenyei Könyvkiadó, 145–165.

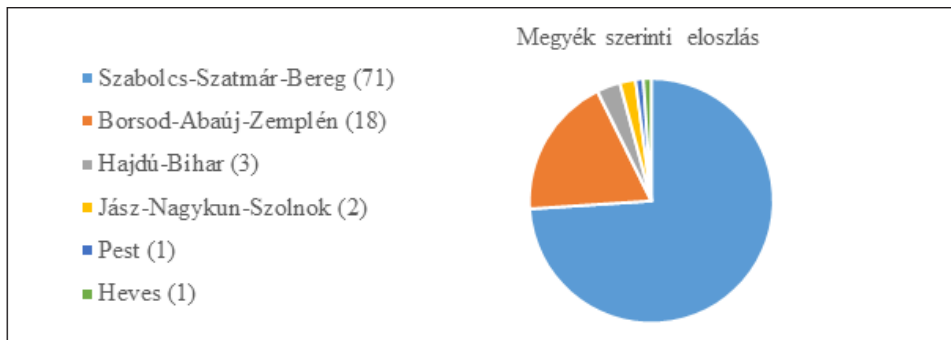
⁵ HUNYADY GYÖRGYNÉ: Stabilitás és megújulás a tanítóképzésben. In: A tanítóképzés múltja és jelene. Szerk. Jenei Teréz – Nagy Éva. Nyíregyháza, 2005. Krúdy Könyvkiadó, 9.

⁶ HORVÁTH BÉLA: A tanítóképzés jelene és jövője. In: A tanítóképzés múltja és jelene. Szerk. Jenei Teréz–Nagy Éva. Nyíregyháza, 2005. Krúdy Könyvkiadó, 27.

lat szükségességét, előírják annak időtartamát és kreditértékét.⁷ A Nyíregyházi Egyetemen a tanítási gyakorlatok teljesítését a hallgatók egy papíralapú gyakorlati képzési napló kitöltésével igazolják, amit a képzésük kezdetén vesznek át az Óvó- és Tanítóképző Intézetben. A napló tartalmazza a gyakorlati képzés összességével kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat, az egyes gyakorlati kurzusok tartalmát a kialakítandó kompetenciákkal, a gyakorlati képzés tantervi hálóját, valamint a foglalkozások teljesítését igazoló űrlapokat (igazolólap). Az összefüggő komplex tanítási gyakorlat időtartama eszerint 8 hét, amit hagyományosan február–március hónapokban, az utolsó szemeszter első részében kell elvégezni, mialatt a hallgatóknak más egyetemi tanulmányi kötelezettségük nincs. Ez a gyakorlattípus nemcsak tanulmányi foglalkozások szervezésére, azaz óratartásra terjed ki, hanem szabadidős foglalkozások vezetésére és egyéb pedagógiai tevékenységekben való részvételre is. Az igazolólap részletesen meghatározza ezek arányát, miszerint 15 óra hospitálást 50 óra tanítás követ (ebből 10 óra a műveltségterületi tárgy), majd két óra hospitálás után öt órát kell tölteni tanításon kívüli egyéb gyakorlattal (napközi otthonos tevékenység), illetve szintén ugyanennyi időtartamban ír elő a napló egyéb pedagógiai tevékenységben való részvételt. Az igazolólapon minden foglalkozást a mentor (műveltségterületi tantárgy esetén a konzulens) hitelesít az aláírásával, majd a teljes gyakorlat végeztével szintén ez a két kolléga végzi a hallgató munkájának értékelését szöveges értékelés és minősített aláírás (nem felelt meg – megfelelt – kiválóan megfelelt) formájában. A konkrét követelményekre vonatkozóan az említett kollégák iránymutatásai a meghatározóak, a hallgatóknak mindenben az ő elvárásaikhoz kell igazodni. Bár a végzést megelőző szemeszterek tanítási gyakorlatait illetően előfordulnak különbségek a nappali és a levelező tagozatos hallgatókkal szemben állított követelményekben (óraszámbeli eltérések), az összefüggő komplex tanítási gyakorlat lebonyolítása és tartalma, valamint értékelése teljes mértékben azonos a nappali és a levelező tagozatos hallgatók esetében.

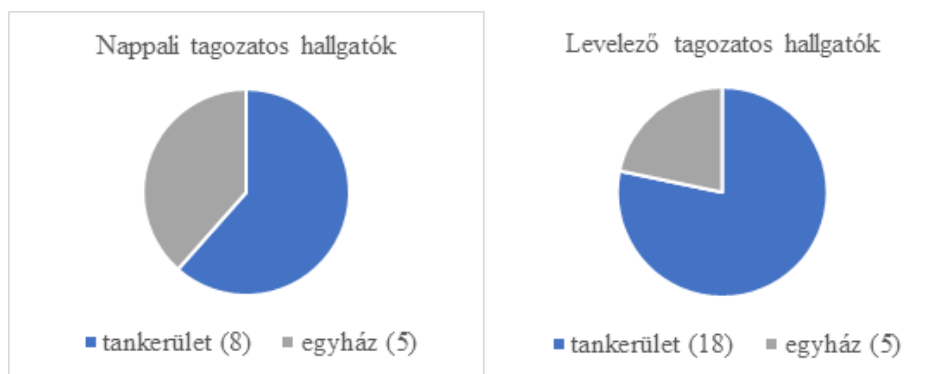
Az összefüggő gyakorlat helyszíne olyan oktatási intézmény lehet, amellyel a Nyíregyházi Egyetem a gyakorlatra vonatkozó együttműködési megállapodást kötött. A vizsgálat idején a külső gyakorlóhelyek száma 96 volt, az évek előrehaladtával ez a szám néhány százalékkal nő, hiszen minden évben vannak olyan hallgatók, akik a választható intézmények listájában addig nem szereplő iskolában szeretnék teljesíteni a gyakorlatukat.

⁷ A tanulmány megjelenésének idejére (2024 szeptemberétől) már módosított képzési és kimeneti követelmények vannak érvényben, mint a kutatás időpontjában, de a módosítások a komplex gyakorlat alapvető jellemzőit nem befolyásolják, annak főként a kreditértéke képezi a változás tárgyát, mindenesetre a fentebb leírtak a 2022-es állapotot tükrözik.

1. ábra - Külső gyakorlóhelyek földrajzi eloszlása (2022)

Az összefüggő komplex gyakorlattal kapcsolatos szervezési és adminisztrációs feladatokat az egyetemen belül a Bessenyei György Pedagógusképző Központ végzi. A hallgatók egy GVP nevű online alkalmazás (Gyakorlati hely Választó Program) segítségével még novemberben választják ki a gyakorlati helyet, s a választás ismeretében már a Pedagógusképző Központ munkatársa veszi fel a kapcsolatot az adott intézménnyel, hogy meggyőződjön róla, tudják-e fogadni az adott időszakban a hallgatót. Az intézményekkel szemben praktikus okokból nincsenek részletes kritériumok (pl. fenntartóra, tanulólétszámra, településre stb. vonatkozóan), a mentorral kapcsolatban viszont elvárás, hogy pedagógus-szakvizsgával és min. öt év szakmai gyakorlattal rendelkezzen. A konzulens tanár esetében szintén elvárt az ötéves gyakorlat és az adott szakon szerzett diploma, a szakvizsga megléte ebben az esetben nem kötelező. Nyilván lényeges, hogy a hallgató szakmai vezetése a munkahelyi vezető engedélyével és vele egyetértésben történjen. Etikai okokból arra nincs lehetőség, hogy a hallgató a saját munkahelyén teljesítse az összefüggő komplex gyakorlatát. Egy hallgatókkal végzett kikérdezés során a gyakorlóhely választását meghatározó leggyakoribb okok a következők voltak: „közel van a lakóhelyemhez; én is oda jártam iskolába; ott dolgozik az ismerősöm; azon a településen lakik a barátom; magas az oktatás színvonala; jó képességű gyerekek járnak oda; jól felszerelt az iskola.” Tény, hogy a szoros időbeosztás és az egyéb kötelezettségek, valamint a magánélet szervezhetősége miatt kiemelt helyre kerül a logisztikai szempont, azaz a gyakorlóhely könnyű megközelíthetősége, amit igazol a nappali és a levelező tagozatos hallgatók települések szerinti eloszlása is. Amíg a nappali tagozatos hallgatók – akik között nagyobb a nyíregyházi aránya – 59%-a teljesítette az összefüggő gyakorlatát a megyeszékhelyen, a levelező tagozatos hallgatóknak csak 18%-a választott nyíregyházi intézményt, a többiek részben nagyobb megyei (Kisvárdai, Mátészalkai, Vásárosnaményi, Fehérgyarmati) vagy megyén kívüli (Miskolci, Hajdúnánási) városokban teljesítették a gyakorlatukat, 39%-uk pedig egyéb vidéki település iskoláját jelölte meg. A nappali tagozatos hallgatók esetében ez utóbbi kategória csupán 6%-os részesedést ért el.

2. ábra - Külső gyakorlóhelyek fenntartó szerinti eloszlása (2022)

2022-ben 49 tanító szakos hallgató teljesített összefüggő komplex tanítási gyakorlatot, közülük 18 nappali, 31 levelező tagozatos volt. A nappali tagozatos hallgatók összesen 13 különböző intézmény között oszlottak szét, a levelező tagozatosok gyakorlatát pedig 23 iskolában látták el. Mivel voltak olyan intézmények is (nyolc iskola), ahol egyszerre teljesítettek gyakorlatot nappali és levelező tagozatos hallgatók, összesen 28 külső gyakorlóhelyen zajlott egyidejűleg tanítási gyakorlat. Érdekes az intézmények fenntartó szerinti megoszlása is, a nappali tagozatos hallgatók 38%-a, a levelező tagozatos hallgatók 22%-a töltötte gyakorlatát egyházi fenntartású intézményben. Az egyházi iskolák iránti vonzalom gyakran azzal magyarázható, hogy ezekben az intézményekben kevesebb a hátrányos helyzetű és a tanulási nehézségekkel küzdő gyermek, ilyen módon a hallgató némileg hasonló környezetben szerezhet munkatapasztalatokat, mint azt az egyetem gyakorlóiskolájában tette. A tapasztalatok viszont azt mutatják, hogy a pedagóguspályára való felkészítésben fontos szerepet játszanak azok az iskolák is, ahová zömében hátrányos helyzetű, illetve sajátos nevelési igényű gyermekek járnak. A velük való találkozás nemcsak tágabb perspektívát nyit az oktatás vertikumára, de a hallgatóktól is elvárja olyan készségeiknek – pl. szociális készségek – a fejlesztését, amik a szakmai kompetenciák mellett gyakran háttérbe szorulnak a felsőoktatásban. A hallgatók választásait tekintve Nyíregyháza legnépszerűbb külső gyakorlóhelyei az Apáczai Csere János Általános Iskola (ebben valószínűleg szerepet játszik az intézmény egykori gyakorlóiskolai múltja), a Móra Ferenc Általános Iskola és tagintézményei, a Móricz Zsigmond Általános Iskola és tagintézményei, valamint a Bem József Általános Iskola és tagintézményei.

A hallgatók teljesítménye az összefüggő komplex tanítási gyakorlaton

A vizsgált évben (2022) a 18 nappali tagozatos hallgató munkáját 33 pedagógus (mentor, illetve konzulens) irányította a 13 külső gyakorlóhelyen, a 31 levelező tagozatos hallgató szakvezetését pedig 53 pedagógus végezte a 23 intézményben. Az

említett arányok azért alakulhatnak így, mert előfordul, hogy ugyanazon a külső gyakorlólhelyen egy kolléga egyszerre több (köztük nappali és levelező tagozatos) hallgató munkáját irányítja, az említett évben hat ilyen eset volt. Ugyanakkor arra is adódik példa, hogy ugyanaz a pedagógus egyszerre tölti be a mentor és a konzulens szerepét, azaz az általános és a műveltségterületi gyakorlatot is ő koordinálja. Az összefüggő komplex gyakorlat eredményéről részben a jeggyel történt szummatív értékeléseket áttekintve kaphatunk képet, de mivel ez az értékelés háromfokozatú, másrészt erősen ösztönző jellegű a pályáját kezdő hallgató számára, sokkal árnyaltabb a hallgatók munkájának kb. 1/2 oldalnyi szöveges értékelése, amit a mentor és a konzulens pedagógus közösen készít el, s amelyet aláírásával az intézmény vezetője is hitelesít. Csak a minősített aláírásokat tekintve azt láthatjuk, hogy a nappali tagozatos hallgatók 100%-ban a legmagasabb értékelést (kiválóan megfelelt) kapták, a levelező tagozatos hallgatóknál 94%-os volt ez az arány, közülük két hallgató „megfelelt” értékeléssel zárta az összefüggő gyakorlatot. Ha a szöveges értékeléseket megnézzük, ezek szintén visszatükrözik a hallgatók munkájáról kialakult pozitív képet. A véleményekben leggyakrabban a következő jellemzők fordultak elő: „jó módszertani felkészültség; tanulókkal való kapcsolatteremtő képesség; befogadó légkör teremtése; megfelelő motiváló tevékenység; reális önértékelés; a mentorok, konzulensek tanácsainak figyelembe vétele.” Informatív lehet megvizsgálni azokat az értékeléseket is, amelyekkel a „megfelelő (3)” minősítést kapott hallgatók tevékenységét jellemezték. Az ő munkájukat leíró véleményekben a következő kritikák jelentek meg: „módszerei, eszközei nem voltak elég változatosak; az életkori sajátosságokat nem tartotta szem előtt; gondok voltak az időbeosztásával; kérdezőskultúrája fejlesztésre szorul; a szemléltetőeszközöket és az IKT-eszközöket kevésbé használta.” Előremutató viszont, hogy az említett negatívumok ellenére ezek a bírálatok is pozitív kicsengésűek, a fejlődést előlegezik az alábbi gondolatok következtében: „a gyakorlat alatt sokat fejlődött, a kapott javaslatokat elfogadta, a hibákat igyekezett javítani.”

A vizsgálatot kiegészítette egy kérdőíves felmérés 2022 május elején, az összefüggő komplex gyakorlatokat követően, melynek során a mentor- és konzulens pedagógusoknak egy 17 kérdésből álló online kérdőívet kellett kitölteniük anonim módon. A gyakorlatot vezető mentor és konzulens pedagógusok azonos kérdéseket kaptak, de külön kellett válaszolniuk a nappali tagozatos és külön a levelező tagozatos hallgatókra vonatkozóan. Az eredményeket 48 db kitöltött kérdőív ismeretében tudom megfogalmazni, a nappali tagozatos hallgatók vonatkozásában 74%-os volt a kitöltöttség, a levelező tagozatosok vonatkozásában 52%-os. A kérdések két blokkra oszlottak, az elsőben szerepeltek a hallgatóra vonatkozó kérdések, a másodikban a gyakorlati képzésre, annak szervezésére, hatékonyságára vonatkozó kérdések voltak. 11 kérdés volt a hallgatókkal kapcsolatos, az itt vizsgált területek az összefüggő komplex tanítási gyakorlat ismeretében az alábbiak:

- együttműködőképesség
- elméleti tudás
- gyakorlati tudás
- órákra való felkészülés
- innovativitás
- fegyelmezés
- légkörteremtés
- konzulensi segítség igénylése
- iránymutatás figyelembe vétele
- fejlődőképesség
- pálya iránti elkötelezettség.

A válaszadás 5 fokozatú Likert-skálán történt. A kérdőív az anonimitás miatt még őszintébb véleményformálást tett lehetővé, nem beszélve arról, hogy ezek az eredmények a hallgatók előtt sem váltak ismertté, és ennek tényét a kitöltők is tudták. Nem céloim minden kérdésre adott válasz részletes kiértékelése, a következőkben vázolt értékek által csupán a tendenciát szeretném érzékeltetni, illetve azt bizonyítani, hogy a válaszok nagyrészt visszaigazolták az igazolólapokon szereplő szöveges értékelések tartalmát. A válaszadók 95%-a szerint a hallgatók maximálisan együttműködők voltak. 90%-uk gondolta úgy, hogy a hallgatók maximálisan figyelembe vették a mentor/konzulens iránymutatását, és nyitottak voltak az új tapasztalatokra. A hallgatók elméleti tudását a megkérdezett pedagógusok több mint 90%-a középtértnél magasabbra értékelte. Összességében a gyakorlati felkészültséget vizsgáló kérdés is hasonló eredményeket hozott, bár itt jelentősebb eltérés mutatkozott a nappali tagozatos hallgatók javára. A 2021–22-es tanévig a levelező tagozatos hallgatók az alapképzés tanítási gyakorlatait (Tanítási gyakorlat I–IV., Műveltségterületi tanítási gyakorlat I–II.) nem az egyetem gyakorlóiskolájában, hanem szintén egy külső, általuk választott gyakorlólhelyen végezték. Bár általánosítani nem lehet, de valószínűsíthető, hogy ezeken a gyakorlólhelyeken nem mindenki szerzett egyformán magas szintű tapasztalatot és módszertani kulturáltságot. A következő tanévtől az egyetem vezetésének döntése értelmében már a levelező tagozatos hallgatók is az Eötvös József Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium kötelékében teljesítik az összefüggő komplex tanítási gyakorlatot megelőző minden gyakorlati kurzusukat. A kérdőíves felmérés a további szempontokat illetően sem mutat szignifikáns eltérést, a mentorok/konzulensek a hallgatóknak mind az órára való felkészülését, mind az innovativitását, a pálya iránti elkötelezettségét és fejlődőképességét is 4-es vagy 5-ös minősítéssel értékelték a nappali és a levelező tagozatos hallgatóknál egyaránt, ami bizakodásra ad okot.

A kérdőívnek a hallgatók gyakorlati képzésére, illetve az összefüggő komplex gyakorlat szervezésére vonatkozó második blokkja hat, többségében nyílt kérdést tartalmazott. Az itt vizsgált területek a következők voltak:

- az összefüggő gyakorlat hatékonysága
- nehézségek az összefüggő gyakorlat kivitelezésében
- a hallgatók még jobb felkészítése az összefüggő gyakorlatra
- a gyakorlati képzés erősítésének lehetőségei
- az együttműködés lehetősége az egyetem és a fogadó intézmény között.

A válaszadók 95%-a szerint maximálisan hatékony volt az összefüggő gyakorlatok szervezése a Nyíregyházi Egyetem részéről. Elvértve említettek meg olyan nehézséget, ami a gyakorlatok kivitelezésével függött össze. Levelező tagozatos hallgatók esetében ilyen a gyakorlatnak és a munkahelyi kötelezettségeknek az összeegyeztethetősége. Arra a kérdésre, hogyan lehetne még jobban felkészíteni a hallgatókat a külső gyakorlatra, többen megemlítették a valós életből, változatos iskolatípusokból származó tapasztalatszerzés fontosságát: „Egy külső iskolában nem válogatott gyerekek vannak. A hallgatókat fel kell készíteni az eltérő szociokulturális, neveltségi szintű gyerekek tanítására is.” „Ha lehetőségük lenne minél sokrétebb iskolákban tanítani (pl. hátrányos helyzetű).” „A gyakorlat során olyan iskolákkal is kellene kapcsolatot tartani és hospitálást szervezni, ahol felülreprezentált a hátrányos helyzetű gyerekek száma.” Ugyanez a vélemény visszaköszönt annak a kérdésnek a kapcsán is, hogy mit kellene erősíteni a hallgatók gyakorlati képzésében: „Ne csak jó képességű, gyakorló iskolai tanulók munkájával találkozzanak.” „A gyengébb képességű hallgatóknak legyen lehetőségük a részletesebb, több ideig tartó tanításra.” A fentiek ismeretében érdemes lenne átgondolni annak a módját, hogyan tudnának a hallgatók még az összefüggő komplex tanítási gyakorlatot megelőzően ilyen tapasztalatokat szerezni. Jelenleg vannak arra vonatkozó törekvések, hogy egyes kurzusokhoz kapcsolódóan a hallgatók eljussanak például sajátos pedagógiai program alapján működő intézményekbe, de ezek a kezdeményezések főként egy-egy tantárgyhoz vagy egy-egy oktatóhoz kötődnek. Jó lenne megtalálni a módját, hogy az említettek a tanítási gyakorlat rendszerébe következetesen beépülhessenek. Leginkább sokat mondóak voltak a mentoroknak/konzulenseknek azok az összefoglaló jellegű, szabad válasz formájában megfogalmazott tanácsai, amelyeket a jövőben összefüggő komplex gyakorlatra készülő hallgatóknak címeztek. Ezek közül egyet szeretnék kiemelni, ami jól kifejezi, miben rejlik a külső gyakorlat sikeres teljesítésének a záloga: „Ne kötelező feladatnak érezzék a gyakorlat teljesítését, hanem a jövőbeli hivatásuk «főpróbájának» tekintsék azt. Ismerjék meg a befogadó iskola szerkezetét, diákéletét, programjait stb. a közösségi oldalak és a honlapjuk alapján, így a gyakorlatot személyesebb légkörben tölthetik. Bátran forduljanak a mentor vagy konzulens pedagógushoz, fogalmazzák meg céljaikat. Merjenek segítséget kérni.”

Az igazolólapokon megfogalmazott értékeléseket és a kérdőíves kutatás eredményeit alátámasztják az összefüggő komplex gyakorlatokon történt óralátogatásaim tapasztalatai is. Az óralátogatásokat igyekeztem úgy alakítani, hogy általuk egyaránt reprezentálva legyen nappali és levelező tagozatos hallgató, valamint városi és vidéki iskola.

Az említett látogatások alkalmával mindig sor került a hallgatók gyakorlatvezetőivel (mentor vagy konzulens) való egyeztetésre, illetve az intézményvezetővel vagy a helyettesével történt beszélgetésre. Ők a hallgatókkal kapcsolatban kivétel nélkül pozitív véleményt fogalmaztak meg, a munkájukkal, hozzáállásukkal elégedettek voltak.

Összefoglalás

A tanítóképzés s benne a gyakorlati képzés jól szervezettsége és tudatossága azért is kulcskérdés, mert a tanítói (és az óvodapedagógusi) „tevékenység közvetlenül és meghatározó módon kihat a társadalom alpműveltségének minőségére.”⁸ Az alacsonyabb iskolafokon dolgozó pedagógus tevékenysége rendkívüli felelősséggel jár, hiszen nemcsak hosszú időre hagy nyomot a növendékeiben, de az általa közvetített értékek horizontális kiterjedése is jelentős, hiszen egyidejűleg számtalan tudományterület eredményeibe enged betekintést. A képzésnek a napjainkban történő átalakulása azt célozza, hogy a szakmai felkészítés mellett még nagyobb szerepet kapjanak az iskolai gyakorlatok, valamint a képzési és kimeneti követelményekben megfogalmazottak legyenek összhangban a Nemzeti alaptantervvel és a kerettantervekkel. A tanítóképzés abból a szempontból eddig is szerencsés helyzetben volt, hogy a legtöbb szaktárgyban megjelent a módszertan, valamint a gyakorlati képzéshez szorosan kötődő *Blokk-szeminárium* című kurzus még az összefüggő komplex tanítási gyakorlat ideje alatt lehetőséget adott diszciplináris és interdiszciplináris tantárgy-pedagógiai ismeretek átadására, a külső gyakorlaton szerzett tapasztalatokra való reflektálásra, az esetleges tanítási problémák egyéni, valamint csoportos megvitatására. Bár az összefüggő komplex tanítási gyakorlat külső helyszíneken zajlik, az arra való felkészítésben, a hallgatók kompetenciáinak kialakításában nagyon fontos szerep jut az egyetem gyakorlóiskolájában dolgozó szakvezetőknek, akik gyakran lehetőségeiket meghaladva mindent megtesznek azért, hogy a hallgatók megfelelő módszertani kultúrával rendelkezzenek, az összefüggő gyakorlatra felkészülten érkezzenek, és ott sikerélményekben tovább gazdagodva megmaradjanak a pedagóguspályán. Az alkalmazható tudás megszerzése és az önállóság kialakulása egy többszereplős, kognitív és mentális hatásokkal együtt járó folyamat, melyben az egyetemi oktatóknak, a gyakorlóiskolai és a külső iskolai mentoroknak és konzulenseknek megosztott a felelőssége.

⁸ KELEMEN ELEMÉR: Gondolatok a magyar tanítóképzés kettős évfordulóján. In: Óvó- és tanítóképzés az ezredfordulón. Szerk. Kovátsné Németh Mária. Kaposvár, 2000. Tanító- és Óvóképző Főiskolák, Főiskolai Karok Kollégiuma, Óvó- és Tanítóképzők Egyesülete, 7–14.

PETHŐ JÓZSEF

A szabad függő beszéd a Krúdy-művek stílusszerkezetében

1. Bevezetés

A szabad függő beszéd (SZFB) Krúdy műveinek stilisztikai szempontú általános jellemzéseiben, elemzéseiben ritkán kerül szóba, ha mégis, többnyire akkor is csak mellékesen, nem lényegi sajátossággént tárgyalva.¹ Valójában csupán két kivételt említhetünk, az első Murvai Olga *Szöveg és jelentés. A szabad függő beszéd szövegnyelvészeti vizsgálata* című könyve,² amelyben a szerző azt állapítja meg, hogy „aligha találunk még magyar íróat, akinek regényszerkesztő módszerében a SZFB hangsúlyozottabb helyet kapna”.³ A másik Jenei Teréz⁴ alapos tanulmánya, ebben Jenei Krúdy Gyula *Napraforgó* című regényét analizálva jut arra a következtetésre, hogy az írónál a SZFB „gyakran a szubjektivizálás, a lebegtetett narráció eszköze. Mindezek alapján megállapítható, hogy a SZFB a regényben a kompozíciót, narrációt és stílust jelentősen meghatározó tényező”.⁵

A szabad függő beszéd Krúdy-életműbeli szerepének vizsgálatával jelen esetben három fő célt kívánok megvalósítani:

- legelőször: e dolgozattal szeretném köszönteni 70. születésnapján Jánosi Zoltánt, Krúdy egyik legjobb értőjét, ismerőjét,⁶ szellemi örökségének egyik legkiválóbb továbbvivőjét, régióink tudományos és kulturális életének meghatározó személyiségét,

¹ Vö. pl. KEMÉNY GÁBOR: Szindbád nyomában. Krúdy Gyula a kortársak között. Budapest, 1991. MTA Nyelv-
tudományi Intézet.; PETHŐ JÓZSEF: Krúdy-tanulmányok. Budapest, 2005. Tinta Könyvkiadó.; KEMÉNY GÁBOR:
Krúdy körül. Stilisztikai tanulmányok és elemzések a 20. századi magyar irodalomról. Budapest, 2016. Tinta
Könyvkiadó. [KEMÉNY, 2016.]

² MURVAI OLGA: Szöveg és jelentés. A szabad függő beszéd szövegnyelvészeti vizsgálata. Bukarest, 1980. Kriterion
Könyvkiadó. [MURVAI, 1980.] Murvai a szabad függő beszéd stílustörténeti és szövegszerkezeti funkcióit Babits
Mihály, Kaffka Margit és Kosztolányi Dezső munkái mellett Krúdy Gyula művei alapján mutatja be könyvében.

³ MURVAI, 1980, 138.

⁴ JENEI TERÉZ: A szabad függő beszéd mint stílusalakító tényező Krúdy Gyula Napraforgó című regényében. In: Stí-
lus és jelentés. Tanulmányok Krúdy stílusáról. Szerk. JENEI TERÉZ, PETHŐ JÓZSEF. Budapest, 2004. Tinta Könyv-
kiadó, 37–43. [JENEI, 2004.]

⁵ JENEI, 2004, 43.

⁶ Lásd pl. JÁNOSI ZOLTÁN: Krúdy Gyula tündöklő lázadása. Szabolcs-szatmár-beregi Szemle, 2003. 4. sz., 372–378.;
JÁNOSI ZOLTÁN: Szindbád tükörképei. Találkozások Krúdy Gyulával. Sátoraljaújhely, 2004. Kazinczy Ferenc Társ-
aság.; JÁNOSI ZOLTÁN: Szindbád repülőgépe. Szabolcs-szatmár-beregi Szemle, 2018. 4. sz., 3–14.

- szűkebb érvényű szakmai célként azt a hipotézisemet akarom vizsgálat tárgyává tenni, azt igyekszem demonstrálni a vizsgált kötetek analízisével, hogy a SZFB a Krúdy-próza stílusstruktúrájában a leginkább meghatározó stílus- és szövegértelmező tényezők közé tartozik,
- mivel a fent említett két, szempontunkból releváns előzménynek tekinthető SZFB-vizsgálat a regényekre fókuszál (Jenei Terézé teljes egészében, Murvai Olgáé dominánsan), magam jelen tanulmányban a szabad függő beszéd vizsgálatának egy újabb aspektusát kívánom megvalósítani azzal, hogy Krúdy novelláiban veszem szemügyre ezt a stílussajátosságot.

A dolgozat felépítése a következő: először az elméleti-módszertani keretet és a korpuszt mutatom be (2), ezután a SZFB fogalmával, illetve a SZFB azonosításával összefüggő kérdésekkel foglalkozom (3), az elemző részben a *Szindbád ifjúsága* és az *Aranykéz utcai szép napok* című novellásköteteket analízálom a SZFB fő stilisztikai funkcióira fókuszálva (4), végül rövid összegzés zárja a tanulmányt (5).

2. Az elméleti-módszertani keretről és a korpuszról

Jelen dolgozat nyelvelméleti háttérét és módszertani alapjait tekintve a kognitív stilisztika tágabb keretébe tartozik. Az idetartozó háttérfeltevések, alapelvek és kategóriák részletesebb tárgyalására most nincs mód, de ezek közül a legfontosabbak kiemelése mégis szükséges az alább kifejtendők kontextualizálása érdekében.

A funkcionális nyelvészet irányzatán belül a XX–XI. század fordulóján kialakult és napjainkban dinamikusan fejlődő, vizsgálati területeit és módszereit számos irányba kiterjesztő kognitív stilisztika nyelvelméleti alaptételei⁷ a következők: a nyelv a megismerés közege és része, a nyelvi rendszer és a nem nyelvi kognitív rendszerek között kölcsönviszony van; a nyelvi rendszernek a produkció és a megértés is integrált része; a jelentés a meghatározó tényező, ugyanakkor a leírásnak egyszerre kell szerkezet- és jelentésközpontúnak lennie.

Nyelvelméleti és egyben módszertani alapelv az, hogy a kategorizációban a prototípuselv érvényesül. Módszertani szempontból továbbá különösen fontos, ezért itt is következetesen alkalmazni próbált követelmény az elmélet és az empiria kölcsönviszonyának érvényesítése, ami azt jelenti, hogy az elméleti előfeltevések és a nyelvi adatok gyűjtése és leírása kölcsönösen hat egymásra, azaz nem deduktív és axiomatikus jellegű a leírás. A kognitív stilisztika stílusértelmezésének sarokpontja az is, hogy a nyelvi szerkezetek megformáltsága nem pusztán díszként funkcionál, hanem döntő mér-

⁷ Vö. TOLCSVAI NAGY GÁBOR: A magyar nyelv stilisztikája. Budapest, 1996. Nemzeti Tankönyvkiadó. [TOLCSVAI NAGY, 1996.]; GEERAERTS, DIRK ed.: Cognitive Linguistics: Basic Readings. Berlin, New York., 2006. Mouton de Gruyter.; LANGACKER, RONALD W.: Cognitive grammar. A basic introduction. Oxford, 2008. University Press.; TOLCSVAI NAGY GÁBOR: Bevezetés a kognitív nyelvészetbe. Budapest, 2013. Osiris Kiadó.

tékben hozzájárul a szövegek jelentéséhez.⁸ A stílus eszerint a szöveg megformáltsága által létrehozott értelem-összetevő, mely a befogadó szempontjából attributív (azaz „tulajdonított”) módon valósítja meg a szövegben a beszélő szándékolt vagy akár nem szándékolt, nem fogalmi és nem denotatív közléselemit.⁹

Az általam itt vizsgált két kötet a *Szindbád ifjúsága* (1911) és az *Aranykéz utcai szép napok* (1916). E kötetek kiválasztásának oka röviden a következőkben jelölhető meg: az 1911-ben megjelent¹⁰ *Szindbád ifjúsága* a Krúdy-szakirodalom egyöntetű véleménye szerint az életpálya egyik meghatározó, korszaknyitó jelentőségű műve, ti. ebben bontakozik ki a jellegzetes Krúdy-stílus, az *Aranykéz utcai szép napok* (1916) különleges jelentőségét pedig az adja, hogy az impresszionizmus és a szecesszió, a líraiság és az ironia, a stilizálás és a realista elemek sajátos, leginkább krúdysnak tartott szintézise hozza létre a kötetegészben a holisztikus stílushatást, a „prototipikus” Krúdy-stílust.¹¹

3. A szabad függő beszéd: fogalomértelmezés és kategorizálás

A szabad függő beszéd a stilisztikai fogalomértelmezés¹² szerint azért „szabad”, mert a megnyilatkozás függetlenül az idézést bevezető igétől, illetve a közlés előtt elhelyezkedő főmondatról, tehát elmarad az idézést bevezető szokásos *hogy* kötőszó, „függőnek” pedig azért tartják, mert az igei és a birtokos személyragok, a névmások az írói közlés síkjához igazodva többnyire egyes szám 3. személyűek, mint ahogyan a függő beszédben. Mindennek következtésben a szabad függő beszéd kétarcú közlésforma. Erre mutat rá Murvai Olga is, amikor az egyenes és a függő idézéstől így határolja el a SZFB-et: az előző két idézési formára az jellemző, hogy az idézet teljes terjedelemben csak az egyik közlési síkkal azonosítható, illetve csak az egyik közlési síkhoz köthető, ám a SZFB-nél a közlési síkok szabad mozgása és érvényesülése figyelhető meg.¹³

⁸ Vö. pl. TOLCSVAI NAGY, 1996.

⁹ TOLCSVAI NAGY, 1996.; TOLCSVAI NAGY GÁBOR: A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok. Szerk.: TOLCSVAI NAGY GÁBOR. Budapest, 2006. Tinta Könyvkiadó.

¹⁰ Lásd például: KEMÉNY GÁBOR: Krúdy képkalkotása. Budapest, 1974. Akadémiai Kiadó.; BEZECZKY GÁBOR Siker és népszerűség: a legenda kezdete. In: A magyar irodalom története. II. Szerk.: SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY – VERES ANDRÁS. Budapest, 2007. Gondolat Kiadó. 791–806.; a kötet megjelenési körülményeiről, szerkezetéről, műfaji kérdéseiről részletesebben l. még PETHŐ JÓZSEF: A halmozás alakzata. A halmozás fogalmának, típusainak és funkcióinak vizsgálata (Krúdy Gyula Szindbád ifjúsága című kötete alapján). Budapest. 2004. Akadémiai Kiadó. [PETHŐ, 2004.]

¹¹ Vö. pl. KEMÉNY GÁBOR: A „szecessziós” Krúdy. Egy Aranykéz utcai éj emléke. Magyar Nyelvőr 2001. 319–329., PETHŐ JÓZSEF: Szecesszió és biedermeier. A stilizált biedermeier Krúdy novelláiban. In: Születésnap kalandok. Szerk.: FRÁTER ZOLTÁN – GINTLI TIBOR. Budapest, 2014. Magyar Irodalomtörténeti Társaság. 41–49. [PETHŐ, 2014.]

¹² L. pl.: MURVAI, 1980.; SZIKSZAINÉ NAGY IRMA: Magyar stilisztika. Budapest, 2007. Osiris Kiadó. 152–153. [SZIKSZAINÉ NAGY, 2007.]; A magyar szakirodalomban a szabad függő beszéd jelenségét több terminussal nevezik meg, például indirekt stílus, átért beszéd, átképzéles előadás, belső monológ stb. Erről l.: CSONTOS NÓRA: Az idézés működése a magyar nyelvben. Budapest, 2023. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, 7. [CSONTOS, 2023.]

¹³ MURVAI, 1980. 86–87. Vö. még: CSONTOS, 2023. 12.

Benyovszky Krisztián is erre hívja fel a figyelmet, de már narratológiai szempontból, a SZFB-et a narrátor szólama és a neki alárendelt szereplő belső magánbeszéde közötti olyan átmenetként határozva meg, melynek „megkülönböztető vonása [...] a szólamváltásban és a szólamkeveredésben ragadható meg, abban, hogy kiváló lehetőséget teremt az elbeszélő és a hős tudata, illetve hangja közötti határok elbizonytalanítására”.¹⁴

A SZFB elkülönítése – éppen a fent vázolt sajátosságok, az átmenetiség következtében – nem mindig egyértelmű. Melyek azok a jegyek, amelyek alapján általában SZFB-ként kategorizálható a szöveg valamely egysége? A szakirodalom szerint főképp a következők adnak támpontot: a beszélt nyelvi sajátosságok megőrzése, például kevésbé szabályos szerkezet: csonka, hiányos, illetve befejezetlen mondatok, rövidmondatosság, a beszélt nyelvre jellemző expresszív szavak, indulatszók beillesztése, sajátos (például nyelvjárási) fonetikai formák; a modalitás: kérdés, esetleg felkiáltás; a lírizálódás, a szubjektív mozzanatok.¹⁵ A besorolás azonban e támpontok meglelte ellenére sem mindig egyértelmű, hanem „egyéni interpretáció kérdése”.¹⁶ Nézzünk erre most egy Krúdy-példát!

(1) Éjjel – alvó, panoráma-képű, holdas, népmese-szomorúságú magyar falvak mentén mendegélt a vonat; álmos, halottas-kocsi mögött bólongató vasutasok lépkedtek el az állomások előtt, mint a néma, utcai járókelők a színpad háttérében; a városkák neveit úgy kiáltotta a vonat elején a kondoktor, mint félálomban halljuk az imént leejtett regénykönyv végső szavait, – a reménytelen boldogtalanság teregette a megholt menyasszonyok csaláningét a rétekre, – az erdőben a bűvös vadász kopói hangtalan ugatással űzik a szarvasgímét, egy nagy tó fehérlik balról, mint a másvilág és a parton a vízbefulladtak lelkei kis fekete szárcsák, alvó vadkacsák módjára a szárnyuk alá dugják fejüket, – magányos parkban romba dőlt kapubálvány mellett fehér asszonyárnyék, valaki, egy csuklyás fiatal férfi titokzatosan leszáll a vonatról, a túlsó oldalon, hogy majd a hajnali vonattal ismét tovább utazzon: mond, szeret, sír és esküszik, szavak jönnek ajkára, amelyeket azelőtt nem ismert, képzetek szívében, amelyekről fogalma sem volt, holdvilágtánc, délibáb, almavirág-lepkék a szeme előtt, amíg a csendes kert mögött vásáros-kocsi ponyvája alól kidugja lábát a hajnal, – és ekkor, az éjjeli vonaton, mélázó szüneteket tartva beszélgettünk az elmúlt nyárról, szerelemről, költőkről, szarvaslesről, lóról, asszonyról, játékról, háborúról, Zita hercegnő cipőjéről, harisnyákról, amelyek a bécsi Kärtnerstrasszén árusíttatnak, tréfákról, bolondságokról és a Balaton-mentén ferdőző asszonyokról.¹⁷

¹⁴ BENYOVSZKY KRISZTIÁN: Olvassunk és tanítsunk Móriczot – másképpen. Irodalmi Szemle, 2011. 9. sz., 86.

¹⁵ VÖ. MURVAI, 1980. 48, 51, 84.; KOCSÁNY PIROSKA: A szabad függő beszéd a belső monológig. In: Hol tart ma a stilisztika? Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Budapest, 1996. Nemzeti Tankönyvkiadó. 333. [KOCSÁNY, 1996.]; SZIKSZAINÉ NAGY, 2007. 153.

¹⁶ KOCSÁNY, 1996. 346.

¹⁷ KRÚDY GYULA: Pest a világháborúban. Budapest, 1915, Dick Manó könyvesboltja. 96–7.

Herczeg Gyula az (1)-et SZFB-nek minősíti, a következő indoklással: „Krúdynál előfordul, hogy a révület ködfátyolán keresztül csodálatos dolgok merülnek fel a közlő képzeletében, s ezek mitikus, meseszerű légkörrel vonják be az író előadását. A [...] példa éjjeli utazással kapcsolatos. Érdekessége a titokzatos hangvételen kívül az, hogy a közlő személy nem ismeretes. Mindnyájan, a vonatban ülők valamennyien érzik, észlelik az éjszaka leple alatt, a kerekék egyhangú kattogása, a kalauzok monoton állomáskiáltása közben a közös tudatuk mélyéről felszálló, palackba zárt kísértetekhez hasonló vízióképeket”.¹⁸ Kemény Gábor viszont – el kell ismerni, plauzibilis érveléssel – vitatja, sőt, mondhatni, cáfolja ezt: „sokkal valószínűbb, hogy az elbeszélő osztja itt meg velünk a vonatból látott éjjeli tájkép keltette asszociációit. Miért kellene az összes utas »kollektív tudatalattiját« mozgósítani? Nincs nézőpontváltás, következőképp szabad függő beszéd sincs.”¹⁹ A két elemző eltérő véleménye is alátámasztja azt az általános érvényű megfigyelést, miszerint „a szabad függő idézés funkcionális értelmezésébe [...] beleférnek azok az esetek is, amelyekben a tudatosság szubjektumának jelölése hiányzik. Ekkor bizonytalanná válhat, hogy ki felelős az idézett részért”.²⁰ Ennek a helyzetnek a kezelésére alkalmas a prototípus-elmélet, amely szerint nincsenek éles határok a nyelvi jelenségek esetében (sem), azaz a kategóriák között nincsenek éles határok, a kategóriába való tartozás centralitás és fokozatosság kérdése.²¹ Az alábbiakban magam is ezeknek a tényeknek a figyelembevételével kívánok eljárni a SZFB-ként való kategorizálásban, illetve az elemzésekben.

3. A SZFB stilisztikai szerepe a *Szindbád ifjúsága* és az *Aranykéz utcai szép napok* című kötetekben

A dolgozat e fejezetében néhány releváns példa alapján azt kívánom bemutatni, hogy konkrétan milyen főbb funkciói vannak a SZFB-nek a vizsgált Krúdy-kötetek stílus- és értelemszerkezetében.

Az első idetartozó példa, a (2), a *Szindbád ifjúságából* való. Az idézetben belül a szabad SZFB-et a kurziválás jelöli. (A továbbiakban ezt a jelölést fogom alkalmazni.)

(2) A szeles, jéghideg levegőben Szindbád pokrócok és bundák között arra az időkre gondolt, midőn kis diák korában erre legelőször utazott, és a főerdész tüzes lovait maga hajtotta, és az útra jól beborozott a késmárki vendégfogadóban. Mintha most is látná maga előtt a bakon a főerdész piros

¹⁸ HERCZEG GYULA: A modern magyar próza stílusformái. Budapest, 1975. Tankönyvkiadó, 97. [HERCZEG, 1975.]

¹⁹ KEMÉNY, 2016. 126.

²⁰ A tudatosság szubjektuma kiindulópontként azt a szubjektumot jelöli ki, akihez a közölt információk tekintetében az aktív tudat működése, például az érzékelés, az akarat, a gondolkodás vagy a mondas kötődik. Vö. és bővebben I. TÁTRAI SZILÁRD: Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés. Budapest. 2011. Tinta Könyvkiadó. 34.; CSONTOS, 2023. 56.

²¹ Vö. pl. TOLCSVAI NAGY, 2013. 114–129.

fülét és arcát, valamint zúzmarás bajszának a hegyét. Hirtelen a pörkölt dió szaga, valamint a friss kalács illata ütötte meg az orrát... *Persze, persze, akkor, huszonöt esztendő előtt karácsony volt, amikor ezen a tájon utazott, és a szüleihez igyekezett az ünnepi napokra. [Új bek.] A főerdész úrnak olyan piros volt a bekecse, mint a forrázott rák színe, akkoriban ez volt a legszebb bekecs a Kárpátok alatt... És íme, a pohos toronynak dereka, amint a völgyből amott kibontakozik, éppen olyan piros színű, mint a régi bekecs volt. Piros a torony hasa, mint a jezsuita generálisnak a köntöse, akinek képét ugyan hol is látta valaha, valamikor?... Ah, megvan. A kis városkában, az algimnáziumhoz tartozó régi kolostorban, a hosszú, félhomályos folyosón, ahol annyi tömördek régi papnak az arcképe (derékig, olajban) függ egymás mellett. A fekete köntösű szerzetesek között szinte kivirít a jezsuita generális piros kabátja. Vagy talán valami régi pápa képe volt az? Incéé vagy Benedeké?... A lovak várost szimatolván, a kocsis az utazás végcélját tudván gyorsan viszik a szánt a piros derekú torony felé, amíg Szindbád régen látott képeken gondolkodik. Huszonöt esztendő! Mintha tegnap lett volna.*²²

Ha kognitív stilisztikai megközelítéssel, azaz a jelentésképzés (szövegértelmezés-képzés) szempontjából vizsgáljuk a (2)-ben megjelenő SZFB-et, akkor mindenekelőtt arra szükséges fókuszálnunk, hogy a SZFB hogyan kapcsolódik össze az emlékezés-motívummal, a Krúdy-művekben szövegszervező szerepet betöltő emlékezési folyamattal.²³ Az első SZFB-ként értelmezhető mondat a SZFB egyik tipikus grammatikai-szemantikai jellemzőjével indul, a beszélt nyelvre jellemző szóismétléssel, amely redundánsnak is tűnhetne, ugyanakkor nagyon motivált, hiszen – a ráismerés ismétléssel való nyomatékosítása mellett – az emlékezés akadozó, egy-egy emlékkép-nél rövidebben-hosszabban elidőző, ahhoz vissza-visszatérő folyamatát képezi le ikonikusan. A továbbiakban is az emlékezéssel összefüggő, annak kognitív folyamataiból levezethető, illetve az e folyamatokat ikonikusan megjelenítő grammatikai-szemantikai formákkal találkozunk, amelyek ugyanakkor az élőbeszéd bizonyos sajátosságait mutatják. Például az elmerengéssel, az emlékezésben gyakran szükségszerűen jelentkező bizonytalansággal összefüggő mondat szerkezeti befejezetlenség, megszakítottság: *akkoriban ez volt a legszebb bekecs a Kárpátok alatt...; ugyan hol is látta valaha, valamikor?...; idetartoznak a sajátos modalitási formák: a tűnődő kérdések, a felkiáltások (pragmatikai értelemben az Ah, megvan. is felkiáltás), továbbá az ezekkel mondat típusokkal szorosan összefüggő, a kognitív rátalálást kifejező indulatszó: ugyan hol is látta valaha, valamikor?... Ah, megvan.; Vagy talán valami régi pápa képe volt az? Incéé vagy Benedeké?... Huszonöt esztendő!*

²² KRÚDY GYULA 1911. Szindbád ifúsága. Budapest, 1911. Nyugat Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 8. [KRÚDY, 1911.]

²³ Vö. pl. PERKÁTAI LÁSZLÓ 1938. Krúdy Gyula. Szeged: Délmagyarország, 9 és passim.

(3) Ott volt tehát Szindbád azon a helyen, ahol életének egyik legkedvesebb kalandja történt, és próbált visszavarázsolni valamit a múlt képeiből, érzéseiből, hangjaiból. Nehezen ment az emlékezés, mert egy nagy csók a leány húsos, tapadó, forró, nedves ajkairól útjába állott mindenféle más emléknek. Még a selymes felső ajakra emlékezett, remegő kezekre és a kendő puha kelméjére. És még arra, hogy nagyon sokáig, szinte órákig tartott, amíg kellő ereje és bátorsága támadt ahhoz, hogy a leányt a karjába vegye... És akkor és gyakran eszébe jutott a halott kertész ott a távoli kerti lakban, amint mozdulatlanul és hidegen fekszik az ágyon.

Boldog volt-e? Büszke volt-e?

Semmire sem tudott visszaemlékezni másra, mint csupán arra, hogy sietve menekült a kertek alatt.²⁴

A (3)-ban az előző példához hasonlóan az emlékezéssel összefüggésben jelenik meg a SZFB. Itt mindösszesen két mondat minősíthető meglehetősen határozottsággal SZFB-nek a (tágabban értett) mezoszerkezeti egységben, ugyanakkor e mondatok fontosságát jelzi az, hogy külön, önálló bekezdésbe kerültek, ezáltal hangsúlyt kapnak. Szemantikai szempontból pedig azért szaliens ez a két mondat a szöveg stílusstruktúrájában, mert összegzésszerűen minősíti a múltat, pontosabban összegzően kérdez rá a múlt értékelésére a főhős nézőpontjából. A kérdést nyilván nem köthetjük a mindentudó narrátorhoz, ezért is tekinthető a tudatosság szubjektumának Szindbád.

A kiemelt két mondat mellett vannak még további olyan részek a (3)-ban, amelyekkel kapcsolatban, ugyan már kevesebb bizonyossággal, de felmerülhet a SZFB-nak minősítés. Ennek alapja mindenekelőtt a sajátos grammatikai-szemantikai szerkezetekben van, ilyen például a többszörös halmozás:²⁵ egy nagy csók a leány *húsos, tapadó, forró, nedves* ajkairól útjába állott mindenféle más emléknek; vagy az ismétlődő, a beszélt nyelvre jellemző – és az emlékezés folyamatával is analógiát mutató – mellérendelő kapcsolás: *Még a selymes felső ajakra emlékezett, remegő kezekre és a kendő puha kelméjére. És még arra, hogy nagyon sokáig, szinte órákig tartott, amíg kellő ereje és bátorsága támadt ahhoz, hogy a leányt a karjába vegye... És akkor és gyakran eszébe jutott a halott kertész ott a távoli kerti lakban, amint mozdulatlanul és hidegen fekszik az ágyon.*

(4) Már akkoriban eltűnődött ezeken a halott ablakokon, amelyeket sohasem nyit fel senki és a por vastagon rakódik a zsalukra. *Vajjon mi lehet az ilyen ablakok mögött? Talán egy halott fekszik ott ravatalán és sárga viaszgyertyák bágyadt, kékes párák közepette lobognak a koporsó körül. Vagy egy asszony alszik odabenn csendesen, és valakiről hosszasan és édesdeden álmodik. Vagy talán egy*

²⁴ KRÚDY, 1911. 30.

²⁵ A halmozás alakzatáról általában, illetve Krúdy halmozásairól l. PETHŐ, 2004.

*kép függ a falon, a bezárt ablak mögött, valakinek a képe, akinek kedvéért örökös homályba borult a szoba...*²⁶

A (4) esetében szintén az emlékezés, a múltidézés kognitív folyamatából, szemantikájából kiindulva értelmezhetők a nyelvi-szerkezeti sajátosságok, ideértve a SZFB megjelenését és szerepét is. Sajátos, az előző példaktól eltérő viszont itt a SZFB az időkezelés szempontjából, hiszen ugyan az emlékezés tágabb keretében jelenik meg, ám ezek a kérdések, tünődések a múltbeli, ifjú Szindbád egykori kérdései, gondolatai, amelyek most már ismételve, egy másik idősíkból (az elbeszélés idősíkjában) jelennek meg.

A SZFB Krúdy másik itt vizsgálandó novelláskötetében, az *Aranykéz utcai szép napokban* is gyakori és szaliens stíluselem, de – ahogyan ezt látni fogjuk – más jellegzetes stílusfunkciókkal.

(5) ...Idem a kápolna lépcsőjére hajtotta a fejét.

– Most az jut eszébe, hogy a szerelem minden a világon, – *szerelem nélkül egy lyukas pénzt nem ér az élet. Sírni, szeretni, valakire erősen rágondolni, a szívvel húzni, mint a mágnes és órák hosszáig csókolózni. Kertekben sétálni, dalokat hallgatni messziről és a hársfa leveleit megolvasni a boldogságtól... Megbolondulni az öleléstől, és soha ki nem jőzanodni! Neveket adni az élettelen tárgyaknak. A kötőtűket elkeresztelni és a ruhásszekrényt Stölcze bácsinak nevezni. És jó szagát érezni a kéznek, a hajnak, a nyaknak és a lehelletnek. Vajon tudja-e még a leckét a hölgy?*²⁷

Az (5)-ben az írásjelhasználat is jelöli, hogy váltás következik a közlésmódban, a *szerelem nélkül egy lyukas pénzt nem ér az élet.* tagmondat utána következő mezo-szintű szövegegység már SZFB. Ennek számos egyértelmű stilisztikai jele van, ezek közül most csak néhányat hadd említsek: a beszélt nyelvet felidéző *lyukas pénzt nem ér* frazéma, a hiányos, befejezetlen mondat szerkezetek, a mellérendelő szerkezetek dominanciája, a felkiáltó és kérdő modalitás. A leginkább domináns stilisztikai jellemzőként azonban a poétizáltság (poétikusság) jelölhető meg, amely szorosan összefügg a stilizálással. Konkrétabban szólva: a szecessziós jellegű *Aranykéz utcai szép napok* meghatározó stílusjellemzője a biedermeier-romantikus prózastílus imitálása, azaz szövegszervező elvvé lesz a szecesszió legáltalánosabb, legjellegzetesebb stílustechnikája a stilizáció.²⁸ Ennek fontos tényezőiként funkcionálnak különböző, főképpen adjekciós alakzatok, bonyolult grammatikai formák, a nyelvi képek gyakorisága stb. Ezekre látunk példát az (5)-ben is. Különösen kiemelkedő a halmozások szerepe, ez az alakzat koherens módon illeszkedik a SZFB erős szubjektívizáltságához és élőbeszédszerűségéhez is: *Sírni, szeretni, valakire erősen rágondolni, a szívvel húzni, mint a*

²⁶ KRÚDY, 1911. 48.

²⁷ KRÚDY GYULA: *Aranykéz utcai szép napok*. Békéscsaba, 1916. Tevan Adolf könyvnyomdája. 48. [Krúdy, 1916.]

²⁸ VÖ. SZABÓ ZOLTÁN: *A magyar szépirodai stílus történetének fő irányai*. Budapest, 1998. Corvina. 179; PETHŐ, 2014.

mágnes és órák hosszágig csókolózni. Kertekben sétálni, dalokat hallgatni messziről és a hársfa leveleit megolvasni a boldogságtól.

(6) Melléki Ida asszony néhány dalt énekelt, amelyre mindnyájan emlékeztek a társaságban. *A Suhanc, a Denevér... Sűrűn havazik a vidéki kisváros felett és narancs-illata van a színházi öltözőnek. Furcsa fésűk, eldobált fehéreneműk, vaksi tükrök és kegyetlen léghuzam valamerről... A karnagy boros állapotban átalussza a felvonásközöket, és a lámpások bágyadtan fénylenek a színpad előtt, mintha félálomban történné minden . . . A dobos fehér mellényben ül a zenekarban és ünnepélyes riadót ver, midőn Melléki asszony a színpadra lép.*

– Elmegyek, és megölöm magam, ha ez lesz az én sorsom is – szólalt meg Melléki Ida lánya a járásbíró elbeszélése közben.²⁹

A (6) Herczeg Gyula találó megfigyelése szerint azért különösen érdekes, figyelemre méltó példája a SZFB-nek, mert az utaló mondat nem a SZFB előtt, hanem utána áll: „Az író a tárgyilagos, múltban álló közlés után minden előzetes jelzés nélkül csupa jelen idejű állítmányt szerepeltet. A megkezdett cselekménysortól független, régés-rég történt események meglepik az olvasót, nem tudja, mihez kapcsolja őket. Néhány sorral lejjebb értesülünk csak arról, hogy ez a cselekménysor feltehetően a járásbíró elbeszélése. A járásbíró Melléki Ida asszony éneke alatt és az ének hatására felelevenítette ifjúkori emlékeit: a színházat és az akkor még fiatal Melléki kisasszonyt, a színházi öltözőt és az egykori színházi légkört.”³⁰ Szempontunkból azonban még fontosabbnak tűnnek most a Krúdy-stílus olyan állandónak minősíthető jegyeinek szaliens jelenléte, mint az emlékezés, az álomszerűség motívuma és a halmozás (*Furcsa fésűk, eldobált fehéreneműk, vaksi tükrök és kegyetlen léghuzam valamerről...*).

(7) Még egyszer és utoljára szeretett Rozáli, holott minden alkalommal azt hitte, hogy először és utoljára szeret. Igazi nő volt, imakönyvi fejezetekkel és temetői sírkövek felirataival volt tele a szíve. A szív halottait boldogan, búsán számon tartotta, mintha az időben eltávolodva, valamennyi kedvese egyben gyermeke lett volna, halott, mosolygós arccal kísértős, inges kis gyermeke.

*Az utolsó szerelem természetesen boldogabb az elsőnél. Boldogabb, bolondabb, fájdalmasabb, kétségbeejtő, és ő a levegő, a tükör, a rugalmassága a lábaknak, vállaknak, hangulatoknak. Ő a könnyű, lenge járás, ő az egyetlen, jól álló kalap. Az utolsó szerelem az álom, amelyet az átkarolt párnán remegve, félve álmodnak a nők. Lepke, amely rizsporos szárnyait a homlokon pihenteti. Ah, ne ketyegjen hangosan az óra sem. Maradj, kedves lepke.*³¹

²⁹ KRÚDY, 1916. 133.

³⁰ HERCEG, 1975. 94.

³¹ KRÚDY, 1916. 187.

A (7) utolsó két mondatáról teljes határozottsággal állítható, hogy azokban SZFB valósul meg, de nem alaptalanul tekinthetnénk az egész második bekezdést SZFB-nek. Az utolsó két mondat esetében egyértelműen nézőpontváltás történik, ezek Rozáli szubjektív vágyát fejezik ki, az idő (irreális) megállításáról, a szerelem maradásáról. A SZFB fontos grammatikai jelölője itt az indulatszó és a modalitás megváltozása is.

Stilisztikai szempontból különösen érdekes a (7)-ben felsejlő ironia.³² Az egyik nézőpontból, az egyik értékelési centrum alapján ugyanis az utolsó szerelem maga az életboldogság, az élet, *ő a levegő*, míg egy másik nézőpontból egy olyan jelentéktelen dologgal azonosítható, mint egy *jól álló kalap*. Mindenképp meg kell említeni továbbá a poétikusságnak olyan, a kötetből származó korábbi idézetekben látható összetevőit, mint amilyenek a halmozások, az ezzel összefüggő prózaritmus és a képiség, metaforizáltság.

4. Összegzés

A fentiekben bemutatott példák alapján, illetve e példák elemzéseinek tanulságait összegezve leginkább a következőket lehet és érdemes kiemelni: a két itt vizsgált, az életmű szempontjából kitüntetett jelentőségű kötetben a SZFB különböző típusokban és funkciókban jelenik meg. Az egyébként nyilván célszerű kvantitatív vizsgálat ugyan most még nem valósult meg, de így is kijelenthető, hogy a SZFB relatíve nagy arányban fordul elő mindkét novellagyűjteményben. Ennél fontosabb azonban, hogy minden esetben releváns stíluselemként, a szövegértelmet nagymértékben formáló tényezőként van jelen a SZFB.

Az első Szindbád-kötetben, a *Szindbád ifjúságában* leginkább az emlékezés kognitív folyamatával összefüggésben kap szerepet a SZFB, az *Aranykéz utcai szép napokban* inkább a stilizálás egyéb eszközei között, azokkal szinergikus egységben.

Jelen esetben az ironikus jelentésképzésben betöltött szerepre csak röviden tértem ki, de úgy vélem, ezen a téren igen ígéretesnek tűnnek a további kutatások. Ezentúl pedig általánosságban is: vagyis jelen dolgozat tanulságai és a korábbi szakirodalmi eredmények alapján bátran kijelenthető, hogy a SZFB további analízise érdemi hozzájárulás lehet a Krúdy-próza stílusstruktúrájának jobb, teljesebb megismeréséhez.

³² Az ironia fogalmát itt a következő, pragmatikai alapoottságú értelemben használom: az ironia lényegi jegye az implicit értékelés, azaz a megnyilatkozó kétségbe vonja az ironikusan mondottak eredeti kiindulópontjának, azaz értékelési centrumának megfelelőségét, helyénvalóságát, és egyúttal az általa ajánlott értékelési centrum adekvátabb voltát implikálja, amelyhez általában kritikai attitűd kapcsolódik. Vö. és bővebben I. TÁTRAI SZILÁRD 2008. Ironia. In: Alakzatlexikon. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. Budapest, 2008. Tinta Könyvkiadó. 311–320.; NEMESI ARTILÁ LÁSZLÓ: Az ironia lényegi jegyének keresése az elméleti pragmatikában. Magyar Nyelv, 2019. 2. sz., 145–163.

CS. VARGA ISTVÁN

Szakralitás a *Himnusz*ban

Himnuszunk textusa és szent korálokra emlékeztető dallama kongeniális, egymáshoz méltó, egységes, harmonikus szimbiózis. Nemzeti imádságunk a tehetség kegyelmének ajándéka: hitünk, kultúránk, nyelvünk, emberi és nemzeti létünk, önazonosságunk, szuverenitásunk, összetartozásunk meghatározó mesterműve: *magnum opus*. A magyar államiság és szabadság felségjelvényei közül – Szent Korona, országzászló, országcímer – a *Himnusz* fejezi ki leginkább nemzetünk egységét, múltját, jelenét: Istenbe vetett jövőhitét. Tőkés László szerint: „a *Himnusz* textusát olyanképpen érdemes olvasnunk, miként a *Szentírást*.” A *Himnusz* interpretációja és szakirodalma: kimeríthetetlen.

Szakralitás: átragyogás

Kölcsey istenadta tehetséggel, bölcsességgel, hatalmas műveltséggel, történelmi, világ-irodalmi, filozófiai, jogászai, esztétikai, idegennyelvi tudással – a nemzeti himnuszok fénykorában – csodálatosan újította meg a vallásos költészet egyik legrégebbi, szakrális műfaját. Költeménye a hithűség, a magyar szabadságvágy ragyogó, áldáskérő példája: az egyéni, emberi, közösségi és nemzeti teljesség ígérete. Szakralitásának jelentőségét sokáig tagadták, palástolták, sokan ma is homályban tartják.

Kölcsey országgyűlési küldötként, nagyhatású szónokként, írástudóként a végsőig küzdött az élet legmagasabb értelméért, az üdvösségért, szabadságért, igazságért, a nemzeti haladásért. Élete példájából, műveiből a keresztény szellemiség és erkölcsiség fénye sugárzik. A *Himnusz* világképe, történelemszemlélete, nemzetfogalma sorsértelmezése a létformálás relevanciája: emberségünk, önismeretünk forrása.

Jelenkorunk szekuláris, érdek- és profitorientált „korszelleme” deszakralizálja keresztény örökségünket. Az embert és világot megfosztja hitbeli, vallási, spirituális lételemétől. Vannak, akik a *Bibliát* tudománytalan mesebeszédnek tartják, a *János vitéz*ben, *Az ember tragédiájában*, a *Himnuszban* jelenlévő Istent csupán *irodalmi jelenségnek* tekintik. Pedig Kölcsey hithű, istenfélő ember volt, a valláshoz ragaszkodó férfiú, aki lélek szerint kötődött a *Bibliához*. Felnevelő szellemi otthona a magyar „Oxford”, a Debreceni Református Kollégium: „Egész Magyarországnak és Erdély-ségnek... világosító lámpása”.

Lelkisége, jellemszilárdsága révén az Isten- és emberszeretet magaslataira jutott. Költői, jellepi világába integrálta a magyarság sorsának szakrális-spirituális értelmezését. Minden magyar megújulásnak volt *hitbeli alapja*. A reformkor kiválóságai nemcsak nemzedéket alkottak, hanem egy új, modern, magyar nemzetet is teremtettek. 1848/49-ben és 1956-ban is a hit adta azt a lelki erőt, amely talpra/lábra állította nemzetünket.

Témakörünk legfőbb jellegzetessége a *szakralitás* (*sacrum*). Különös fogalompárja a *profán*, a *profanum*. A „szent” és „(e)világi” ősidők óta szerepel az emberiség szókincsében. A köznap nyelvhasználatban ezeknek a szavaknak az alkalmazása nem szokott komolyabb problémát okozni. Igaz, nem mindig könnyű egymástól elkülöníteni a *szent* és *profán* jelleget, ezért a két alapfogalom tisztázása szükséges.

Az *ars sacra* jelzős szószerkezetben az *ars* görög megfelelője, a *techné* igen gazdag jelentéstartalmú. Legtágabb értelemben jelenti mindazt az emberi, testi és szellemi készséget, jártasságot, képességet, alkotások összességét, mely az emberi tevékenység eredményeképpen létrejött. Aki ebben az értelemben alkot, létrehoz valamit, azt *artifex*nek, művészeknek, alkotónak, kézművesnek, tudósnek stb. nevezzük.

Rendkívül sokrétű a *sacer* melléknév jelentéstartalma is. Nehezíti a fogalomtisztázást, hogy a latin *sacert*, a héber *kadost*, a magyar *szent* szóhoz hasonlóan, nemcsak személyekre, hanem tárgyakra is vonatkoztatjuk. A bizánci görög nyelv a *hagios*t, a latin pedig a *sanctus*t személyekre alkalmazza, a *hieros* és a *sacer* melléknevet pedig tárgyakra, intézményekre, berendezésekre is. Eredetileg első jelentésében a *sacer* valamely istennek, isteneknek felajánlott, megszentelt személyt, helyet, tárgyat jelentett. Ezek a fogalmak szemben állnak, bár nem teljes ellentétben, a „nem-szent”-tel, a „*profán*”-nal.

A *profán* szó kezdetben olyan tiszteletteljes dolgot jelölt, amely szükségképpen nem kötődött valamely istenhez. A *profanum* etimológiája mutatja, a „*pro+fanum*” eredetileg a *fanum*on kívüli, előtti területet jelölte. *Fanum* az a megszentelt hely, ahol a főpap, a pontifex megjelent, jelen volt, tartózkodott. Kezdetben a *profanum* megjelölésnek nincsen negatív jelentése, csupán hely- és helyzetmegjelölő funkciója van. A *profanum* már Plautusnál (Kr. e. III. század) a „nem-szent”, a közönséges, a tisztátalan kifejezése. Az Újszövetségben a „*koinos*” tízszer fordul elő „nem szent” értelemben. (*Koinos*: közös; *koinóein*: közössé tesz.) Olyan embert jelent, aki egy vállalkozásban, eljárásban, cselekvésben részt vesz. (*Koinonia*: keresztények közössége.)

Szakrálisnak, szentnek nevezzük azokat a tiszteletreméltó személyeket, intézményeket, dolgokat, tárgyakat, tulajdonságokat, amelyek magasztos kapcsolatban állnak Istennel, a tulajdonképpeni *Sacrum*mal: a *Szent*tel. Ezekben Isten különleges módon nyilatkozik meg. Olyan módon, hogy az emberek ezeket Istennek ajánlják, szentelik. A mágikus, a tabu és a vallásos szakralitás között a vallástörténet és vallásfilozófia különbséget tesz. Mindhárom közös vonása: híveik mindent, amit Isten alkotott, szentnek fogadnak el, mert általuk Isten nyilatkozik meg. A kereszténység európai kultúrára gyakorolt hatását is tagadóktól távol áll a Jézus-eszményből, keresztény eszmeiségből fakadó erkölcsi értékrend.

A *kalokagathia* ógörög eszmény, antik nevelési elv, a görög és római korban esztétikai koncepciók összefoglaló elnevezése. (A *kalosz kai agathosz* a „szép és jó”, erényes kifejezés összevonódásából ered. Az *Eudemoszi etikában* és a *Nagy etikában* található. Az erkölcsi jószág és szépség együttesét, egységét jelölő fogalomhoz a görög esztétikában hozzátartozik az igazság, amely a szakralitással együtt jelen van Istenben, és az általa teremtetett világban is.

Az Újszövetség a kultikus törvények, helyek, idők, szavak béklyóinak, korlátjainak feloldozását, megszüntetését hirdeti. Ennek értelmében tűnnek el a szakrális időhatárok: „A szombat van az emberért, és nem az ember a szombatért.”¹ Fontos, hogy a szeretet törvénye a szombat törvénye fölött áll.² A kijelölt napok helyébe az „alkalmas idő” lép.³ Az Újszövetségben a szakrális és profán fogalompárt az Isten-közelség és Isten-távolság fogalompárja váltja fel.

Szakrális/sacralis a latin *sacer*, „megszentelt” szóból eredő újlatin kifejezés. A „szent” „isteni”, a „szentségekkel kapcsolatos”; „egyházi, kultikus jellegű”: *szakrális tárgyak*, *szakrális hatalom* – szakramentum: „szentség” mint a keresztség, oltáriszentség, házasság stb. A keresztyén szemléletben a szép, a jó és az igaz forrása egyaránt a szakralitás. Soha nem volt könnyű, főleg a képzőművészetek területén, egzakt módon meghatározni, mit értünk az: *ars sacra*, a *szent művészet* fogalmán. A kérdéskör nehézségeit érzékelteti Bánhegyi B. Miksa *Ars sacra* című tanulmányában. A meghatározás különösen nehézé vált korunkban, a szekularizáció és profanizáció következtében.⁴

A *Tóra* szívében hordozható haza, amelynek hite a diaszpórában is megőrizte a zsidóságot. Farkas András *Az zsidó és magyar nemzetről* című „kisded krónikácskájában” elsőként veti fel a két nép közötti sorsanalógiákat. Azóta számos magyar műben szerepelnek magyar és zsidó/izraeli etnikai párhuzamok, sorshasonlóságok, tapasztalatok.

A *Szentírás vox viva evangelica* – az élő örömhír *hangja*. Gárdonyi megfogalmazásában: „Ez a könyv a könyvek könyve”, „Isten szíve dobog benne.” A *Biblia az ars sacra* szellemében *regula fidei*, a hit szabálya a legalapvetőbb magyarázati szempont. A *Himnusz* a *hermeneutica sacra* értelmében összeköt eget és földet. A *sensus plenior* a teljesebb interpretáció lehetősége. Németh László megállapítása Kölcsey életére, munkásságára, államférfiúi rangú országgyűlési szereplésére is érvényes: „Ha sorsnak nem a véletlent nevezzük, hanem a kultúrákba írt növéstörvényt, amely a milliók életét hajtja s rendezi, minden nagy alkotóban sorskutatót kell látnunk.” A sokrétű *ars sacra* dimenziójának mélyebb ismerete, megértése lehetőség a teljesebb értelmezésre. A *Himnusz* zenéje, dallama a 130. genfi zsoltárt idéző istendicséret hangján szól. Kivételes esztétikai minősége, gazdagsága a *bibliai* himnuszok, zsoltárok, irodalmi örökségünk inspirációiban, sugallataiban teljesedik ki. Imádságos jellege: népért való fohász – dicséret, hálaadás, bűnbevallás, engesztelés. Alfája és ómegája: az áldáskérés.

¹ Mk 2, 27

² Mk 2,23–28; 3,4; Lk 13,15–16

³ 2 Kor 6,2

⁴ Szent művészet. Szerk., társszerző: Cs. Varga István. Xénia. 1994. 11–30.

A *Szentírás* hitletétemény: *Fidei depositum*. *Himnuszunk* legfőbb forrása a *Károli (Vizsolyi) Biblia*, amely Németh szerint „nemcsak Isten magyarba ültetett igéje, de egy változatos és kimeríthetetlen költői antológia” is: Károli Gáspár „magyarul akarta hallani és hallatni Istent, s mert nagyon akarta, hallatta is.” Isten igéjének, az ember költői szavának dolgokat jelölő funkciója van, és szóban rejlő *dinamikus* energiája is.

A *Himnusz* *kérügmája* üzenet, igehirdetés: „Isten retorikája”, proklamációja, hirdetése. Northrope Frye szerint a *mítosz* a *kérügmával* összenőtt, nem demitologizálható. A kongeniális textus szakrális dimenzióban, összefüggésben nyeri el igazi értelmét. A *Himnusz* *kérügmatis* örömmel, evangelizáló erővel képes hatni az éneklőkre, a befogadókra. Az esztétikai érzéken túl az egész egzisztenciát is megérinti – különösen ünnepi alkalmakkor –, elementáris erővel megragadja. A Teremtő által az emberbe oltott képesség, adottság, hatóképesség: a *sensus divinitatis* jellemzi: a *jóra, szépre, igazra és szentre* való felismerésekre irányuló képesség.

A két országcímeres, hálaadó stófa önmagáért beszél: hazánk égi ajándék, nem „Siralom völgye” („Vallis lachrymarum”). Izrael kánaáni honszerzésének analógiája a hálaadás a Kárpát-hazáért: „Általad nyert szép hazát / Bendegúznak vére / S merre zúgnak hajbai Tiszának, Dunának, / Árpád hős magzatjai / Felvirágozának. // Értünk Kunság mezein / Ért kalászt lengettél, / Tokaj szőlővesszein / Nektárt csepegtettél. / Zászlónk gyakran plántálád / Vad Török sáncára, / S nyögte Mátyás bús hadát / Bécsnek büszke vára.” A hálaadás szellemiségének egyik legfőbb igei forrása: „Mi pedig a te néped (...) mindörökké áldunk, nemzedékről nemzedékre dicsérünk téged.”⁵

A *Miatyánk* és a *Himnusz*

A *Miatyánk* (Pater Noster) az Úr imádsága (Oratio Domini), a keresztények legismertebb imádsága, amelyre Jézus tanította apostolait. Teljes szövegét Szent Máté evangéliumában találjuk;⁶ az alkalmat, amikor Jézus elmondta, Szent Lukács írta le.⁷ Első szava görögül *Pater hémón*, gótul *Atta Unsar*, angolul *Our Father*, németül *Vater unser*, oroszul *Otcse nas*. „Az Úr a mi igazságunk”⁸ Az Újszövetség Istene gondviselő, jóságos Atya: a Mindenség, a történelem ura, irányítója. Az Új *Testamentum* az Isten-képet az Atya végtelen jóságával, irgalmával, könyörületességével teszi teljessé. Az Istentől kért áldás mindannak a jónak, szépnak, igaznak és szentnek összefoglaló neve, ami életünket, nemzeti létünket teljesebbé teszi.

A *Miatyánk* mintaadó inspirációi, sugallatai megtalálhatók a *Himnuszban* is. A lényeg: Isten imádása, Jézus üdvözítő hatalmának elfogadása, életadó igazságának befogadása. Istent megszólító első sorára a *Himnusz* invokációja, felszólító módú igealakja emlékeztet. A „szenteltesse meg a te neved” – „hagiaszthétó to onoma sou”

⁵ Zsol. 78,13

⁶ 6,9–13

⁷ 11,1–2

⁸ Jer 23,6

(„ἀγιασθήτω τὸ ὄνομά σου”) „sanctificetur nomen tuum” tipológiai párhuzama: „áldd meg a Magyart”. A „Jó kedvvel, bőséggel” jelzős kulcsszava, a „jó kedv” a régi magyarságban a kegyelmet is kifejezte. A „bőséggel” az anyagi jólét, gazdagság kifejezése, és a szellemi-lelki bőségé is.

A „Nyújts feléje védő kart, / Ha küzd ellenséggel” sorpár nemzetféltő, az *ellen-ségtől való védettség* kérő fohásza. A *védő kar* motívuma az Ószövetségben gyakori. Átvitt értelemben az erő, a hatalom kifejezésére szolgál: „kinyújtott karral” – „nagy erővel, hatalommal”. Hunyadi törökverő karját asszociálja, a törvényhozó Szent István Jobbját, Szent László lovagkirály karját és kardját... Kölcsey ökumenikus szemlélettel éneklí meg Hunyadi győzelmeit, Mátyás dicsőségét. (Katolikus hitük megkérdőjelezhetetlen.)

A keretversszakokban hangzik el: „Bal sors akit régen tép”, amely a vers egészében nyeri el teljes körű értelmét. A „Bal sors” a magyarság szenvedéstörténete: penitencia, próbatétel, engesztelés, vezeklés. A „Hozz rá víg esztendőt...” a mindenkori jövőre vonatkozik: „Hirdetem az Úrnak kedves esztendejét”.⁹ A kegyelmi esztendő a bűcsűnyerés éve, amikor a nép megújul, Isten Igéjét, erejét befogadja a győzedelmes szív.

A *Miatyánk* „bocsásd meg vétkeinket...”, „*et dimitte nobis debita nostra*” könyörgésének analógiája a *Himnuszban* egy bűnbánó fel- és odakiáltás, akklamáció: „Haj, de bűneink miatt...” Ennek következménye: „Szánd meg Isten a Magyart...” Tipológiai analógiája: „Miserere Domine” – „Könyörülj, Uram!” – „*Kyrie eleison. Christe eleison*” – „*Uram, irgalmazz! Krisztus kegyelmezz!*” (*Misericordia* és *eleosz*: irgalom, könyörület.) Balassi *Egy könyörgés* című versének lelkülete sugallatos, zsoltáros szépségű és mélységű, tipológiai párhuzam: „Nincs már hova lennem, kegyelmes Istenem, / Mert körülvelt engem szörnyű veszedelem. / Segedelmem, légy mellettem, ne hagyj meg-szégyenednem!”

Kölcsey a magyarság megmaradásáért fohászkodik: „kit vészek hányának...” Sorsértelmezése Zrínyi bűn- és bűnhődés-szemléletét követi. A bűnök következménye: „Hányszor zengett ajkain / Ozmán vad népének / Vert hadunk csonthalmain / Győzedelmi ének!” A *Himnusz* tragikus mélypontja: „Nem lel / Honját a hazában...” Bornemisza Péter kérdése reveláció a magyar létdilemmára: „Valljon s mikor leszön jó Budában lakásom!” Kölcsey a *Himnuszban* lényegében ezt a sorsállapotot ismétli, tárja elénk. Jánosi Zoltán szerint ez a létkérdés voltaképpen irodalmunk alapállása, amelyre Tamási szállóigéje válaszol. „Azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne.”

A négy versszakot telítő bűnbánati vallomásban Kölcsey egyetlen vétket emel ki, a legádázabbat, a legveszélyesebbet: a nemzetárulást. A bajok legfőbb oka égbe kiáltó bűn, az ország romlását okozta. A nemzeti egység hiánya miatt szűnt meg a török korban *maradékok maradékaivá* vált (*reliquiae reliquiarum*), a Habsburg Birodalomhoz csatolt, szuverén magyar királyság, államiság: „Hányszor támadt tenfiad / Szép hazám kebledre, / S lettél magzatod miatt / Magzatod hamvvedre!”

⁹ Iz 61,1–2

Az Oszmán Birodalom és a Magyar Királyság közötti küzdelem a XIV. század végétől a XVII. sz. végéig, mintegy 200 éven át tartott, tragikusan mély nyomot hagyott. Hitünk, kultúránk, nyelvünk őrizte meg az idegen hatalomnak kiszolgáltatott magyarság maradékainak maradékait. A törökdúlást a 400 éves Habsburg uralom követte, és szintén iszonyú tragédiákat okozott.

A „Bércre hág és völgybe száll” szavai, hangjai vizuálisan is hegyet és lejtőt formáznak. (Szentmártoni Szabó Géza) Vétkeink következményei tragikus sorsanalízis képözönében tárulnak elénk: „Bú s kétség mellette, / Vérözön lábainál, / S lángtenger felette...” A végső konklúzió a legfájdalmasabb: „s ah, szabadság nem virúl / A holtnak véréből / Kínzó rabság könnye hull / Árvánk hő szeméből.”

Barsi Balázs fejti ki: a „Megbűnhötte már e nép / A múltat s jövőndőt!” nem annyira időbeli tagolásról, múltról, jelenről és jövőről szól, inkább a „múltat s jövőndőt” költői nyomatékosítására szolgál. Reményt esdeklő lírai hőse Isten színe elé áll. Azt vallja: a büntetést megérdemeltük, de már megszenvedtük, levezekeltük: megbűnhödtük.

A szenvedésben tisztul a szív, ráhagyatkozik a Teremtőre. Kölcsey Ézsaiás lélekgyógyító igéire építi próféciját. A fogság prófétája reményt hirdet: „Szóljatok Jeruzsálem szívéhez, és hirdessétek néki, hogy vége van nyomorúságának, hogy bűne megbocsátott; hiszen kétszeresen sújtotta őt az Úr keze minden bűneiért.”¹⁰ Bűnbevallása bűnbánati mintaimádság. (Radnóti 1944-ben, a vészkorszakban írta: „Hisz bűnösök vagyunk mi, akár a többi nép”, és fohászkodik: „Nagy szárnyadat borítsd ránk virrasztó éji felleg.”)

Te Deum, Himnusz, Parainesis

Költészetünk őrzí liturgikus örökségünk inspirációit is. A *Te Deum* a Szentháromságot, a *Sacrosanctust*, a *mysterium absolutumot* dicsőítő, hálaadó ének. *Himnuszunk* Isten fölségének, magasztalásának legrégebbi, legcsodálatosabb alkotásának szemléletével rokonítható: „Téged, Isten, dicsérünk...” – „Te Deum laudamus...” Fináléja: „Szabadítsd meg, Uram, néped, / áldd meg a te örökséged!” Zsoltáridézetekkel Isten áldását, segítségét kéri: „Irgalmaz, Uram, irgalmaz; / hívedhez légy irgalmas! (...) Te vagy, Uram, én reményem, / – Ne hagyj soha szégyent érnem!” – „Miserere nostri, Domine, miserere nostri. / (...) speravimus in te. / In te, Domine, speravi: non confundar in æternum.” – Tipológiai párhuzama a *Himnusz* bűnmegvallomása: „Szánd meg, Isten a Magyar...”

A *Parainesis* hitünk, reményünk lényegéről szól: „Imádd az istenséget! Ez legelső rendszabás Pythagoras aranyverseiben; (...) Semmi sincs, ami az emberi szívet annyira felemelhetné, következőleg az élet mindennapi jeleneteiben (...) hozzáragadt szenny-től annyira megtisztíthatná: mint az istenség nagy gondolatával foglalatoskodás.” A

¹⁰ Iz 40. 2

Parainesis sokak jellemét szolgálja – multorum servire moribus. Kölcsey is azt tette, amit Pál apostol: „elsősorban azt adtam át nektek, amit én magam is kaptam”.¹¹

Himnuszunk és nemzettudatunk

Renan szerint „A nemzet: lélek, szellemi princípium.” Babits hangsúlyozza, a nemzet *lelki közösség*: „Egy nyelv, amely gondolkodásunkat hasonlítóvá tette; ugyanazon mesék, (...) ugyanazon történet, amelyet tanultunk (...) Az egész múlt, jelenig gazdagodva, úgy, amint lelkünkbe fölgülemlett.” Konklúziója: „*Nemzet: a kultúra*”. József Attila meghatározása: „A nemzet: közös ihlet.” Németh szerint a *nemzet* legfőbb sors- és létkérdése: a megmaradás, ezért „közös vállalkozás” az „emelkedő nemzet”-ért.

Kölcsey életén, *Himnuszán* és *Parainesisén* átragyog a szakralitás, az ember méltósága, a szentség aurája. Mindkét műve gyönyörű, mert igaz, hiteles, egyetemes tanúságtétel. Kegyelmi pontok, ahonnan nézve minden összeáll. Az utókor megszentelte, kultikus közösségi alkotássá avatta ezt a megismételhetetlen, egyszeri, egyedi, szakrális költeményt. Világnézetük alapja: a lélek szuverenitása az anyag fölött. Szerzőjük számára a hit, a haza és hazaszeretet üdvösségügy. Minden gyönyörködtető esztétikai élményen túlmutató, lélekemelő, lélektisztító erőforrásunk. Sikereink, örömeink és tragédiáink idején – hívó és nem hívó egyaránt – ezt a szemünkből kiperdülő öröm- és bánatkönnyel megszentelt versimádságot énekli. Elementáris katarzisa: lelki *megtisztulás, megszabadulás*. Könnyek közt tisztul lélek és test! A Bencés *Regula* intelme: „Múltad bűneit *könnyek* és fohászkodások *közt* minden nap valld meg imádságaidban Istennek.”¹² A bűnbevallás, a bűnbánat jutalma a bűnbocsánat: a lelki békesség. A szenvedés a poklok kapuját is legyőzi.

Hegedűs Lóránt *Hymnusunk a Biblia fényében* című tanulmányában írja: benne a legmagasabb szellemi-költői színvonalon találkozunk a művészi lélek ihletése a vallásos lélek ihletésével: „Az Ige imádsággá változik és az imádság Igét hirdet.” „Nincs az egész világirodalomban igeibb *Hymnus*, nincs istenibb, szentlelkesebb imádság egy nép számára, nem képzelhető, és nem létezik a Szentháromság Istenre jobban támaszkodó nép-nemzeti áhítat, mint a magyar nép zivataros századaiból származó, fohászkodó költemény.”

Himnuszunk szakrális dimenziója egyetemességet képvisel. Barsi Balázs konklúziója: „A sokrétű, de csodálatosan egységes *Himnusz* az eljövendőkből is nemzetet, lelkeket összetartó erőközpont: Istentől jövő ajándék volt és marad.” A *Himnusz* a Mindenható irgalmából a magyarság Isten kegyelmébe ajánlása. Szent II. János Pál pápáként, 1991. augusztus 16-án, magyar földre lépve, Ferenc pápa pedig mindkét magyarországi látogatásakor – mindannyiunk szívéhez szólóan – magyarul idézte költészetünk legszebb fohását: „Isten, áldd meg a Magyar!”

¹¹ I Kor 15,3

¹² 4. 7

MARIK SÁNDOR

A baktériumoktól az öregedésbiológiáig

Amerikai beszélgetés Orosz András
tudományszervező programigazgatóval

Dr. Orosz András hatvanas éveiben járó molekuláris biológus. Gyermekkor, fiatal éve Tiszavasvárhoz kötik, bár születési helye Tiszalök. Nyíregyházán érettségizett a Krúdy Gyula Gimnáziumban. Szegeden az akkori József Attila Tudományegyetemen (JATE) diplomázott 1984-ben. Sorkatonai szolgálatának letöltése után a Magyar Tudományos Akadémia Biológiai Kutatóközpontjának munkatársaként kezdett dolgozni. Itt írta és védte meg doktori disszertációját a bakteriális molekuláris biológia témakörében 1991-ben. A következő esztendőben sikerrel pályázott posztdoktori képzésre az Amerikai Egyesült Államokba. Azóta is ugyanazon nagy intézmény keretében tevékenykedik, ahol kutatóként kezdett, ám hosszabb ideje tudományszervező programigazgatóként dolgozik. Az interjút a szövetségi főváros, Washington D. C. közvetlen szomszédságában lévő marylandi előváros, Bethesda könyvtárában kezdtük, majd itthonról online, az interneten fejeztük be. Ez volt az első *Szemle*-interjú, amelynek hanganyagát mesterséges intelligencia „tette át” írásba, ennek alapján készült el a kézirat első változata.

Orosz András

– *Mielőtt elmerülnénk a szakmai részletekben, hogyan lett az eredetileg tervezett öt évből immár harminckét amerikai esztendő?*

– Az idő és az események hozták így. A szintén biológus feleségemmel, Beátával együtt érkeztünk Amerikába, ösztöndíjasként. Meg sem fordult a fejünkben, hogy nem megyünk haza, minden Magyarországhoz kötött bennünket, családjaink, munkahelyünk, kollégáink. Szegedi lakásunkat is megtartottuk. Ösztöndíjunk azonban a hazai rendszerváltozás kezdetének idejére szőtt, s közben nagyon sok minden megváltozott otthon. Az egyetemi és a tudományos életben átszervezés átszervezést követett, mindkettőnk munkahelye megszűnt, ugyanúgy kellett volna pályáznunk egy-egy állásra, mint bárki másnak, előzmények nélkül. Teljes volt a bizonytalanság. Nemcsak Szegeden, Budapesten is többször tájékozódunk álláslehetőség

íránt – eredménytelenül. Amerikában ugyancsak kerestük a helyünket. Itt annyival volt jobb a helyzet, hogy képzettségünknek megfelelő kutatási intézményekben dolgoztunk, bár csupán ideiglenes státuszban. Tovább árnyalta a képet, hogy időközben létszámban gyarapodtunk: már öttagú család jövőjéről kellett gondoskodni.

– *Végül miért döntöttek a maradás mellett?*

– Telt az idő, sok minden történt. Rengeteg tépelődés közepette arra jutottunk, hogy Magyarországon nulláról kellene kezdeni az életet, Amerikában viszont több évre szóló szakmai munkához jutottunk, ami, ha szűkösen is, de lehetővé tette a megélhetést. Abban bíztam, hogy az évek során szerzett szerteágazó szakmai kapcsolataim révén tovább építhetem kutatói karrieremet. Persze ez nem volt egyszerű, mert az ösztöndíjas évek után már más feltételekkel, munkavállalóként kellett elhelyezkedni. De eldöntöttük, hogy egy időre még maradunk, elkezdjük a „zöld kártya” és az állampolgárság megszerzésének procedúráját. Feleségem munkahelye révén a vízumváltás és később a „zöld kártya” hamar sikerült, és számomra is megtaláltuk a szinte személyre szabott tudományos munkát.

– *A sokat emlegetett „amerikai sikertörténet” bontakozott ki?*

– Ezt nem mondanám, mert szakmai előéletemnek megfelelő egyetemi állás Utah államban, Salt Lake Cityben kínálkozott, több mint 3000 kilométerre Washingtontól, repülővel 4,5 óra. Nagy erőpróba volt: feleségemnek a munka a gyerekek mellett, nekem a kéthetenkénti ingázás. Hányszor nosztalgiáztunk, gondoltunk szüleinkre, idéztük fel a barátságos, napfényes Szegedet, a Tisza-partot...! Mégsem panaszkom, mert három év elteltével sikeres pályázat eredményeképpen megfelelő, tudományközeli állást kaptam a már ismert Bethesdában a Nemzeti Egészségügyi Intézetek (NIH) egyik nagy intézményében. Ott, ahol ösztöndíjas éveimet töltöttem, bár egy másik intézetben. Újra együtt lehetett a család; ekkor már azt határoztuk el, hogy hosszabb távon maradunk. Ahogy telt az idő, egyre kevesebb szó esett a hazatelepülésről, majd lekerült a napirendről. Volt állandó munkánk, a gyerekek iskolába jártak, a magyar mellé felvettük az amerikai állampolgárságot is.

– *Lépjünk vissza kissé az időben! Mikor, miért választotta leendő hivatásának a biológiát?*

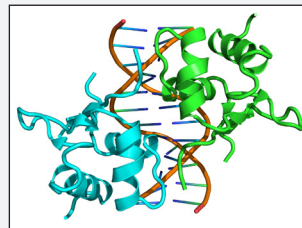
– Már kisgyerekként érdekelték a növények, az állatok, általában az élőlények. Emiatt és jó tanulmányi eredményemre tekintettel általános iskolai biológiatanárom, Papp Gabriella javaslatára, Hunyadi József igazgató úr támogatásával az elit középiskolának számító nyíregyházi Krúdy Gyula Gimnázium biológia tagozatára jelentkeztem. Nehéz felvételi vizsga után nyertem felvételt. A Krúdyban a tanulás mellett kosárlabdával kötöttem le a szabadidőmet. Megjegyzem, hogy életem minden szakaszában fontos szerepet töltött be a csapatsport. Tiszavasváriban főleg futballoztam, Nyíregyházán a kosárlabdára helyeződött a hangsúly. Tatos István, a Krúdy legendás híró testnevelő tanára volt az edzőnk, akitől életre szóló tanácsokat kaptam, nemcsak a sport területén. Érdeklődésem középpontjában természetesen változatlanul a biológia volt, amelynek újdonságaira biológiatanárom, Juhász Mária rendszeresen felhívta

a figyelmem. Így például arra, hogy a szegedi egyetemen elkezdődött a molekuláris biológia oktatása is, ami engem érdekelt. Éppen ebben az időben kerültek a szélesebb magyar nyilvánosságba új, érdekes tudományos hírek, például a DNS felfedezéséről – eleinte nem is volt egyszerű hibátlanul kimondani: *dezoxiribonukleinsav*. Kifejezetten lelkesítettek a világhírnévre szert tett orvos-kutatók – Selye János, Szent-Györgyi Albert és a Szegedi Biológiai Központban dolgozó Venetianer Pál – könyvei. Ezek megmozgatták a fantáziámat, lebilincselte, hogy az újonnan felfedezett DNS lehet az örökítőanyag egy élő organizmusban. Igyekeztem minél többet megtudni ezekről a témákról. Amikor elérkezett az egyetemi jelentkezés ideje, már nem volt kétséges, hogy Szegedre jelentkezem, mert molekuláris biológiával akarok foglalkozni.

– *Ami egyből sikerült is...*

– Igen. Elsőre felvettek az akkori JATE biológus szakára, ami nagy szó volt, mivel évente összesen legfeljebb tizenöt hallgatót képeztek. Tizenegy hónapos kötelező katonai szolgálat után 1979-ben kezdhettem el az egyetemet. Már elsőévesként dolgozni kezdtem a Biokémiai Tanszéken. Bár jó bevezetés volt a kutatói munkába, engem változatlanul a molekuláris biológia érdekelt, aminek fellegetvára az 1973-ban alapított Szegedi Biológiai Kutatóközpont (SZBK) volt, amely miatt valójában a szegedi egyetemre jelentkeztem. Szerencsére szakmai ajánlás révén befogadtak a Biokémia Intézet Nukleinsav Csoportjának laboratóriumába. Ambiciózus, fiatal szakemberekkel találkoztam, akiket akkoriban vettek fel az ország legjobb kutatói közül. Kezdetben nem éreztem – persze nem is láthattam bele –, mennyire friss és előremutató volt az új kutatóműhely, de hamar megtapasztaltam, hogy európai, sőt világszinten is jegyezték. Sokszínű nemzetközi kapcsolattal rendelkező kiváló alkotóműhely tagja lettem. Az intézetet Venetianer Pál, az akkori idő egyik legnagyobb magyar biokémikusa,

KISLEXIKON – *SEJT*: Az élet szerkezeti és működési egysége – a legalapvetőbb egység, amely független élő rendszerként működhet. *DNS*: Deoxiribonukleinsav; az öröklődés anyaga minden élő szervezetben. Két láncból álló óriásmolekula, amely négyféle nukleotidot tartalmaz. *NUKLEOTID*: A nukleotidok a DNS-t és az RNS-t alkotó nukleotidlánc szerkezeti egységei. A nukleotidok sorrendje hordozza a genetikai információt. *RNS*: Ribonukleinsav; a DNS-sel ellentétben nem kettő, hanem egy láncból álló óriásmolekula, amelynek különféle típusai a fehérjeszintézisben töltenek be kulcsszerepet. *GÉN*: Az öröklődés egysége, amely a szülőkről az utódokra adódik át és azok bizonyos tulajdonságait határozza meg. A gén fehérjét vagy RNS-t is kódolhat, amik a sejten belül különféle funkciókat töltenek be. *GÉNEXPRESSZIÓ* (génkifejeződés): Általában véve a génben kódolt információ átírása (bírvió) mRNS-sé, illetve lefordítása fehérjévé (az információ először RNS-re íródik át, majd ez alapján elkészülhet a fehérje). *FEHÉRJE MOLEKULA*: Gén által kódolt, aminosavakból álló óriásmolekula. A fehérjék biológiai szerepe alapvető és igen változatos; többek között enzimek, szerkezeti fehérjék és jelátviteli folyamatokban szereplő molekulák szerepelnek köztük.

A Hösokk-Faktor DNS-kötő régiójának két egysége (szalagok az illusztráció két szélén) a DNS-hez kötődve (a kettő között)

genetikus, későbbi akadémikus vezette, a témavezetőm Boros Imre kutató, későbbi egyetemi professzor lett. Az egész labor a bakteriális transzkripciók regulációjával foglalkozott, ebbe kapcsolódtam be én is.

– *Mit jelent ez a kifejezés, és miért fontos a tanulmányozása?*

– A DNS-ben tárolt genetikai információ lefordításának szabályozása volt a kutatócsoport témája, ez volt az én feladatomban is. A munka alapvető mozzanata a transzkripciók reguláció, tulajdonképpen a DNS „nyelvének” átírása, lefordítása RNS-re. Gyakorlatilag arra kerestük a választ, hogyan indul meg a folyamat, mik szabályozzák, illetve gátolják, esetleg állítják le. Szakdolgozati témám éppen az utóbbi, a leállítás elemzése, vizsgálata volt. Ezt a munkát az egyetemi évek után akadémiai ösztöndíjjal teljes állásban az SZBK-ban folytathattam, és ebből írtam meg doktori értekezésemet, amit még abban az évben sikeresen megvédtem.

– *A kutatás nyilván sok kísérlettel jár, de élő embereken nem lehet kísérletezni. Miként oldják meg ezt a helyzetet?*

– Keresni kell olyan élőlényt, amelynek a felépítése, adott esetben DNS-e valamilyen szinten hasonlít az emberekéhez. Aki a biológiában egy kicsit járatos, tud a kísérleti egerekről, de van sok más lehetőség is. Az, hogy a modellkísérleteket milyen élőlényeken végzik, általában a laboratóriumok vezetői választják ki. Az USA-ban több éven keresztül olyan laboratóriumokban dolgoztam, ahol kísérleteink a *Drosophila melanogaster*-re, az ecetmuslicára alapozódtak.

– *A nem hozzáértő számára meglepő lehet, hogy az akadémiai szférában dolgozó tudósok egy muslicára alapoznak létfontosságú kutatásokat.*

– A *Drosophila melanogaster* a genetika, az élettan, és az evolúciobiológia klasszikus, máig egyik leggyakoribb modellszervezete immár több mint száz éve. Ez idő alatt a tudósok sok genetikai módszert fejlesztettek ki a kutatások során. Jelentőségüket mutatja, hogy az ecetmuslicákkal végzett kutatások eredményeit eddig nyolc Nobel-díjjal honorálták. A muslica tudományos népszerűsége többek között azzal magyarázható, hogy gyors az életciklusa, egyszerű a genetikája, mivel csupán négy pár kromoszómája van. Lényeges, hogy könnyen tartható és vizsgálható, rendkívül gyorsan szaporodik. Az sem elhanyagolható szempont, hogy az emberre egyáltalán nem veszélyes, nem terjeszt semmiféle betegséget. Egyébként az ecetmuslica nem az én választásom volt, valójában mindig egy-egy labor specializálódik valamilyen modellrendszerre.

– *Hogyan született meg posztdoktori ösztöndíjas pályázata? Miért a Washington közeli bethesdai intézményt célozta meg a több száz híres amerikai kutatóhely közül? Volt ennek előzménye, esetleg járt már ott?*

– Egy magyar biológus, aki korábban Szegeden is dolgozott, éppen új laboratóriumát szervezte a Nemzeti Egészségügyi Intézetek (NIH) keretében, és a molekuláris biológiában jártas fiatalok iránt érdeklődött, egy volt kollégám hozott össze vele. Akkor doktoráltam e témában, s beszélgetésünkön kiderült: kutatásaim beilleszthetők lennének laboratóriuma terveibe. Így kezdődött az ösztöndíjam előkészítése, ami hamarosan sikerrel járt, és az adminisztráció elintézése után indulhattunk is, ráadásul

feleséggel, aki ugyancsak ösztöndíjhoz jutott. A helyszínen néhány hónap után rájöttem, hogy a feladat nem olyan, amelyet eredetileg elképzeltem. Mivel a NIH-ben, ahová érkeztem, nagyon sok laboratórium van különböző kutatási iránnyal, az intézmény más kutatóhelyein tájékoztattam a váltás lehetőségeiről. Előadásokra, konferenciákra jártam, sok személyes megbeszélésen vettem részt. Végül egy év után a Nemzeti Rákkutató Intézetben (NCI) jutottam testhezálló feladathoz egy nemzetközi ismertségű laboratóriumban. A kutatólabor a hősokk-válasz szabályozásának kutatására koncentrált, és az ecetmuslicát használta kísérleti modellként. A konkrét témám az volt, hogy miként aktiválódik, és indítja el a hősokk – valamint más egyéb stressz – a fehérjék RNS-ének átírását. Ami azért lényeges, mert ezek segítik az összes sejtférféje háromdimenziós szerkezetének kialakítását. Ha nem működnek helyesen, akkor az különféle betegségek kialakulásához vezethet a ráktól kezdve a szívelégtelenségen át a demenciáig. Legtöbbször a fehérjék összecsapódása vagy felhalmozódása áll a háttérben, amit a hősokk/stressz fehérjék megakadályoznak. A folyamat fő szabályozója a Hősokk Faktor (angolul Heat Shock Factor, HSF). Öt évig – ösztöndíjam lejártáig – e szabályozás sikeres kutatási folyamatának részese lehettem.

– *Hogyan kell elképzelni a molekuláris biológus, történetesen a rákkutató munkáját? Reggeltől estig egyedül ül a mikroszkóp előtt, és vizsgálja a sejteket, hogy igazoljon vagy cáfoljon hipotéziseket, esetleg megtaláljon egy forradalmian új megoldást? Mondjon néhány példát!*

– A mi szakterületünkön is régen elmúlt az az idő, amikor a kutatómunka egyszemélyes volt, lényegében minden folyamat csapatmunka, kisebb-nagyobb csoportok dolgoznak együtt. A mikroszkóp valóban alapvető munkaeszköz, hiszen szabad szemmel alig vagy egyáltalán nem látható molekulákat tanulmányozunk. Az ecetmuslicák kromoszómái esetében néha elég a húszszoros nagyítás, mert már az is láthatóvá teszi a számunkra fontos apró részleteket, de a százszoros nagyítás sem ritka. A DNS és az RNS esetében pedig ennél nagyobb szorzókról van szó. A részletek észlelése, rögzítése után jön az elemzés, a kísérlet megismétlése, további kérdések feltevése, egymás közötti megvitatása, amelyek mind hihetetlenül fontos és érdekes aspektusai a tudományos munkának. Nagyon fontos a szakirodalom naprakész ismerete, mert mások tapasztalatai bármikor kiválthatják egy felfedezés szikráját. Van a munkának biokémiai molekuláris része is, amikor kémcsövekben állítunk elő különböző DNS-konstrukciókat, -mutációkat, és vizsgáljuk a hatásokat. Például a muslica esetében is van olyan technológia, amivel be lehet vinni géneket a kromoszómába, majd vizsgálhatjuk, mi történik. Ez azért fontos, hogy lássuk, több termelődik-e, és annak káros vagy hasznos hatása van-e, ugyanis ebből – hogy egy nagyot lépünk a témában – az emberi testben föllelhető daganatok „viselkedésére” is következtethetünk. A másik megközelítés az, amikor egy gént eltávolítunk, vagy angol kifejezéssel „kiütünk” (knock out vagy KO) a kromoszómáról és a gén hiányának hatását vizsgáljuk.

– *Több mint egy évtizedig olyan biológiai kutatásokban vett részt, amelyek közvetve vagy közvetlenül a rákkutatáshoz köthetők. Valójában mit tudhatunk ma a rákbetegségről?*

– Sok mindent tudunk. Abból indulhatunk ki, hogy a rák kifejezés a betegségek hatalmas skáláját írja le, amelyek mindegyike a kontrollálatlan sejtnövekedésből ered. Széles körben jóindulatú daganatokra oszthatjuk, amelyek nem képesek áttétet adni, illetve rosszindulatú daganatokra, amelyek be tudnak hatolni az egészséges szövetekbe. A betegségeket tovább definiálják és osztályozzák sejttípusuk, szövetük vagy származási szervük szerint. Ennek megfelelően tulajdonságaiban, hatásaiban, következményeiben, gyógyíthatóságában nagyon eltérő betegségekről beszélhetünk. A rák továbbra is a második számú halálok az Egyesült Államokban a szív- és érrendszeri betegségek után. A NIH globális kihívásnak tekinti a rákbetegség elleni küzdelmet, különböző programok révén mozdítja elő a kutatást, a szakértelem kiépítését, és egyre több pénzt biztosít erre a költségvetésből. Ezek között az egyik legfontosabb a NIH belső kutatási programja (*Intramural Research Program, IRP*), amely az orvosi biológiai tudományok szinergiáit – együttes hatásait – hasznosító megközelítéséről ismert.

A Nemzeti Egészségügyi Intézetek (National Institutes of Health, rövidítve NIH) az Amerikai Egyesült Államok Humánszolgáltatási Minisztériumának egyik fontos háttérszervezete, amely az orvosi biológiai és közegészségügyi kutatásokért felelős. 27 különálló intézetből és tudományközpontból áll: kutatóintézetek, klinikák tartoznak az irányítása alá, többek között a rákkutatás, a fertőző betegségek, a szemészet, a szív és más szakosítások, mint az allergiák, az idősügy, vagy a drogok révén. A NIH szövetségi intézmény, amelyben alap- és alkalmazott kutatás és kisebb mértékben gyógyítás is történik, ugyanakkor pályázatait révén egyetemeket és egyéb kutatási egységeket is támogat. Speciális feladata, hogy intézményeiben a gyermeki és a ritka betegségek okait, kezelését és gyógy módjait koncentráltan kutassák. Az itteni munka színvonalát jelzi, hogy a NIH Almanach szerint eddig 102 Nobel-díj kötődik 171 tudós nevéhez, akik a NIH munkatársai, vagy akiknek kutatásait az intézmény alapjai támogatták. A névsort idén a 2023. évi kiűntetett Karikó Katalin vezeti. Az orvosi biológiai tudományok terén a Nemzeti Egészségügyi Intézeteket a Harvard Egyetemmel egy szinten említik. Központi kampusza Bethesda-ban van Maryland államban, más intézményei Washington nagyvárosi körzetének közeli városában, illetve Észak-Karolinában, Montanában és Arizonában találhatók.

A NIH központi épületegyüttese

Ami azt jelenti, hogy a nagyon különböző tudományterületek (kutató- és gyógyító intézetek) nem egymástól függetlenül, hanem összehangoltan működnek. A rákkutatás esetében az alapkutatásoktól a gyógyszerkutatásokon- és fejlesztéseken túl a NIH Klinikai Központjában végzett vizsgálatokig. Bekapcsolódnak az összehangolt munkába például a járványtan, a biológiai statisztika szakemberei, amely területek fontosságát például meg tapasztalhattuk a koronavírus világjárvány idején.

– Mit takar a daganat kifejezés, hogyan jön létre?

– A molekuláris és a sejtbiológia egyik fő kérdése éppen ez utóbbi. A lényeg, hogy egy egészséges sejt csak szükség esetén osztódik, ha már nincs szükség arra, megáll. A rákos sejtek osztódása viszont nem áll le, lényegében kikerül az élő szervezet szabályozó mechanizmusaiából. Ezáltal a beteg sejtek túlszaporodhatnak, daganatot képeznek

és átterjedhetnek más szervekre, szétszóródhatnak a szervezet különböző részeiben és a gyógyítás egyre reménytelenebbé válik. A kutatók ezt a helyzetet állítják elő különböző modellszervezeteken, és vizsgálják aprólékosan, hogy mi, miért, hogyan történik.

– *Mi válthatja ki a folyamatot?*

– A kutatások két fontos mozzanatra utalnak. Egyrészt öröklött tényezőkre, másrészt a szervezetbe kerülő káros (szaknyelven karcinogén) anyagokra, amelyekből egyre több van a környezetünkben. Például a növényvédő szerekben, a műanyagipari termékekben, a kipufogógázokban, a hulladékégetés során képződő gázokban, az azbeszthulladékban – és a sor hosszan folytatható. Életmódbeli tényezők is hozzájárulhatnak, például a dohányzás, a rendszeres vagy túlzott alkoholfogyasztás, adott esetben még a szoláriumozás, sőt a napsütés is, ha nagy az UV-sugárzás. Ezek mind roncsolhatják a sejteket. Ezt a szervezet immunrendszere ugyan korrigálja – de csak bizonyos mértékig. Ha már nem tudja, az ellenőrizetlen szaporodás révén a szervezetben túl sok sérült sejt halmozódik fel, miközben a folyamat rengeteg energiát emészt fel. Mindez az áttétekkel gátolja az emberi szervek normális működését, és megkezdődik a szervezet leépülése.

– *A mai helyzetben milyenek a megelőzés lehetőségei és a gyógyítás esélyei?*

– Az előbbieken vázoltak szerint egyre jobbak. Hozzáteszem, amikor erről beszélek, fontos hangsúlyozni, hogy én nem alkalmazott kutatásokban vettem részt, tehát kollégáimmal nem közvetlenül a rákos páciensekkel vagy magával a betegséggel foglalkoztunk kórházakban, klinikákon, különböző kutatólaboratóriumokban, hanem azokkal az alapvető mechanizmusokkal, amelyek befolyásolhatják a betegség kialakulását. Természetesen ezek a területek – elsősorban az ismeretterjesztésben és a médiában – összekapcsolódhatnak. A rákbetegségek esetében a legfontosabb az időben történő felismerés, hogy minél többen vegyenek részt a szűrőprogramokban – különösen a veszélyeztetett korosztályokból. A rák bizonyos típusai korai felismerés esetén már eredményesen gyógyíthatók. Lényeges volna, hogy aki megteheti, figyeljen az előzőekben említett veszélyes anyagokra, ezek egy része elkerülhető vagy csökkenthető, mint ahogy a súlyfelesleg vagy a mozgáshiány is.

– *A kutatók lépést tudnak tartani a fokozódó veszélyekkel?*

– A kutatás egyáltalán nem topog egyhelyben, a rákkutatás és a -gyógyítás területén is számos kedvező eredmény született. Már sokféle daganatot biztonsággal el tudnak távolítani sebészeti úton, több kémiai módszer (kemoterápia) napi gyakorlat, a különböző sugárkezelési eljárások is eredményesek. A kutatók napjainkban egyre több eljárást dolgoznak ki: az egyik legújabb irány az immunoterápia, ahol a páciens saját immunrendszerét turbózzák fel, és állítják csatasorba a rákos sejtek eltávolítására. Hangsúlyozni kell, hogy rengeteget változott a technológia, ez az eredmények egyik fontos alapja. Lényeges, hogy a kutatásban egyre nagyobb csoportok dolgoznak együtt, miközben rohamosan specializálódik a munka, és egyre drágább is. Továbbá rendkívül sok adat, ismeret gyűlik össze, gyakorlatilag az emberi elmével időnként már nehéz átlátni, hogy mi is történt, történik. A számítógép, a digitális képalkotás

nélkülözhetetlen, a mesterséges intelligencia szerepe is egyre nagyobb lesz a kutatások során.

– *Lezárva ezt a témát, kérem, említse meg, miként kell elszámolni egy ösztöndíjas időszak lejártával! Hogyan mérik, lehet mérni egyáltalán, hogy adott időszak alatt mire jutott a kutató, hiszen például egy öt éves ösztöndíj dollárban is több milliós összeg?*

– A tudományos kutatások eredményét nehéz időhöz kötni, egy-egy felfedezés sokszor évtizedekkel később hasznosul, számos példát ismerünk erre. Az ösztöndíjas kutató munkájának fokmérője, hogy az évek során milyen új eredményeket tartalmazó közleményeket tud felmutatni a mértékadó nemzetközi tudományos szaklapokban. Bonyolítja az értékelést, hogy a kutatás eredménye általában nem egy személyhez, hanem egy csoporthoz – csoportmunkához – köthető, ezt is figyelembe kell venni.

Többszörre részeredményeket publikálunk, ritka, hogy valaki egy ösztöndíj lezárásaként világraszóló felfedezéssel tud előállni. Lehet, hogy a következő, vagy az azt követő generáció tud hasznosítani egy-egy mai felfedezést, de az ösztöndíjas évek munkájának nyoma kell legyen a szakmai életben, ami elsősorban tudományos közleményekkel mérhető. Természetesen lehetnek rendkívüli esetek, mint legutóbb, a koronavírus-járvány idején szinte hihetetlenül felgyorsult, és eredménnyel zárult egy folyamatban lévő kutatás, ami eredetileg nem is konkrétan a koronavírushoz kapcsolódott.

– *Biológus diplomáját negyven éve, 1984-ben szerezte meg Szegeden, és 1992-től Amerikában él. Vannak-e még szakmai kapcsolatai alma materével?*

– Bő tíz évig, amíg kutatóként dolgoztam, folyamatos volt a kapcsolat. Évente általában egy vagy két alkalommal utaztunk haza, ilyenkor elmaradhatatlanok voltak a szegedi személyes eszmecsérék, egyébként pedig az internet révén elég jól ismertük egymás eredményeit. Szegedi kutatók is gyakran megfordultak Bethesdában, a kongresszusok, konferenciák szintén jó alkalmat jelentettek. A fordulat a kutatóiról a tudományos szervezői munkára történő váltáshoz köthető, most már inkább baráti, mint szakmai a kapcsolat. Jóleső érzés, hogy változatlanul számontartanak, örülök, hogy egykori évfolyam- és kutatótársaim többsége előkelő helyet foglal el a szakmai ranglétrán.

– *Az első személyes amerikai benyomásairól szeretném kérdezni. Hétezer kilométeres, kilencórás repülőút után Washingtonba érkezve azt láthatta, érezhette, hogy nagyon sok minden nagyon más: a méretek, a szokatlan látványok, az illatok, talán még a levegő is különbözik az óceán közelsége miatt – és számot vetett, hogy itt lesz az otthona öt esztendőig... Nem gyötörte a honvágy az első napok után?*

– Ma már a honvágy másképp jelentkezik, mint régen, például a száműzöttek, emigránsok esetében. Honvágya talán akkor lesz az embernek, ha valami miatt nem tud

NIH-főbejárat: A Nobel-díjasok fala

hazamenni, nincs útlevele, esetleg politikai oka van. Most visszatérni általában csak idő és pénz kérdése – bár mindkettő lényeges –, mégis másfajta a vágyakozás. Sajátos volt a helyzet, mert feleségemmel együtt érkeztünk. Korábban egyszer már voltam itt: konferencián vettem részt Coloradóban, Denverben, utána átjöttem szétnézni a közeli Bethesdába – csak 2,5 ezer kilométer... Több egyetemi társam kutatott itt posztdoktori ösztöndíjjal, ők hívtak meg néhány napra. Akkor ért némi sokk. Amikor pár év múlva „saját jogon” jöttem, már nem volt nagy meglepetés, csak a hosszú idő és a bizonyítási vágy foglalkoztatott. Vonzott, hogy van itt egy számottevő magyar közösség, így az ember nem szakad el teljesen az anyanyelvétől és Magyarországtól. Lehetőség adódott szakmailag együttműködni, vagy a szabadidőt eltölteni olyanokkal, akiket már ismertem Szegedről vagy máshonnan. Magyar fociközösségünkkel minden héten legalább egy-két meccset játszottunk. Ez végül viszonylag simább átmenetet jelentett számunkra. Tartoztunk egy kis magyar közösséghez, hétvégeente találkoztunk valamilyen eseményen vagy partin. Az idők során a magyar közösség tagjai ugyan változtak, de még mindig vannak olyanok, akikkel együtt kezdtem, és a fiatalabb generáció jó részével is tartom a kapcsolatot.

– *Tizenkét év után merültek ki a bethesdai ösztöndíjas, illetve munkalehetőségek...*

– Akkor már tudtuk, hogy továbbra is Amerikában akarunk maradni, és azt is, hogy a kutatói munkát akarom folytatni. Szakmai kapcsolatok révén került képbe a Utah Egyetem Belgyógyászati Tanszék Kardiológiai Osztálya, Salt Lake Cityben. Kevésbé ismert, hogy az egyébként nagyobb részt lakatlan három és fél milliós Utah államban a kutatás a húzó ágazat – az informatika, a turizmus és a szállítás mellett. Az egyetemen elmélyült úgynevezett „hősök” kutatások zajlottak, mégpedig a szív- és érrendszeri szakterülethez kapcsolódva.

– *Pontosabban mit takar az említett hősök szakmai kifejezés, amelynek ismeretét magával hozta Bethesdából?*

– Az nyilvánvaló, hogy ha stressz éri az élőlényeket, a szervezetük arra reagál. Ez így van a sejtek esetében is. Én a hő által kiváltott stressznek a sejtekre gyakorolt hatását vizsgáltam Bethesdában, ezt a munkát kívántam folytatni és kiterjeszteni az egyetemen Salt Lake Cityben. Számos tudományos műhelyben vizsgálják ezt a témát, és sok publikáció bizonyította már, hogy a hősokkfehérjének szerepük van a tumorok kialakulásában és az öregedés folyamatában. Úgy vélem, a hősök hatásainak sejtbioológiai vizsgálata alighanem még hosszú ideig feladatot ad majd a kutatóknak.

– *Mire jutott Salt Lake Cityben?*

– Az új munkahelyemen ugyanazt a tágabb tudományos kérdést tanulmányoztam, mint korábban, de az itteni laboratóriumokban modellszervezetként nem a megszokott ecetmuslicán, hanem *Mus musculuson*, azaz laboratóriumi egéren. Az itteni munka számomra szakmai előrelépést jelentett, kutató-oktatóként pedig új ismereteket. Több újdonságot ismertető tanulmány jelent meg az itt folytatott munkámról, tudományos közlemény, könyvfejezet, vagy konferencián bemutatott poszter formájában. Közben azonban látszott, hogy hosszú távon a család megcsínylené az ingázó élet-

módot, ezért folyamatosan kerestük a lehetőségeket. A szünidőket együtt töltöttük nálam, bejártunk több nagy nemzeti parkot, kiváló síterepeket ismertünk meg (nem véletlenül rendezték Salt Lake Cityben a 2002-es téli olimpiát...), kipróbáltuk az ottani életformát, amely eléggé különbözött a megszokottól. Odaköltözni azonban nem akartunk, és a harmadik évben már állásokra jelentkeztem a Washington DC régióban, bekalkulálva azt is, hogy távolabb kerülök a laboratóriumi asztaltól, de maradok a tudományos életben.

– *Erre szokták mondani újabban, hogy új kihívást keresett?*

– Igen, de számomra a lényeg az volt, hogy sikerült visszakerülni a Keleti partra, mégpedig korábbi munkahelyem, a NIH keretében működő Alkohol Intézetbe (National Institute on Alcohol Abuse and Alcoholism, NIAAA). Az alkoholizmus és az alkohollal kapcsolatos problémák kezelése, a megelőzés hasonló nagyságrendű feladatokat jelent a szakma számára, mint a rákbetegség. Óriási egészségügyi, társadalmi és gazdasági következmények jellemzik ezt a területet is, amelyek mérséklése igen fontos feladat. Ezért is hozták létre 1970-ben az intézetet. A gond emberek millióit érinti és nemcsak az Egyesült Államokban, hanem Magyarországon is jelentős egészségügyi probléma. Szakmai szempontból alapvető, hogy a szóban forgó italok mindegyike etanolt (hétköznapi nevén alkoholt vagy szeszt) tartalmaz, emiatt narkotikus hatása is van. Ez azt jelenti, hogy a központi idegrendszerre hat, annak működését befolyásolja, s ez függőséghez vezethet. Ennél is nagyobb baj, hogy az alkohol általános sejtmérge, amely pusztítja a szervezetet. Nincs olyan szerv, amelyre ne hatna károsan, és nincs olyan betegség, amely kialakulásának kockázatát ne fokozná. Az alkoholos italok fogyasztása drasztikusan növeli a szív- és érrendszeri betegségek, valamint többféle rákbetegség kialakulásának kockázatát, következményeként az agy gyorsabban „öregedik”. Persze ez attól is függ, hogy ki mennyi alkoholt fogyaszt. A mérsékelt alkoholfogyasztás esetleges jótékony hatását elsősorban a szívre és az érrendszerre még mindig vitatják. Mára már inkább az alkohol káros hatásai kerültek előtérbe, az ajánlások inkább a teljes absztinenciát vagy a minimális alkoholfogyasztást javasolják. Ebbe a környezetbe érkezve nyertem el programigazgatói pozíciót – remélve, hogy többek között sejtbiológiai, rákkutatási tapasztalataimat is bevetve koordinálni tudok speciális kutatásokat.

– *Hogyan került a képbe a programigazgatói munka, és valójában mit foglal magába a feladat?*

– Amikor sokévi itteni tartózkodás után álláskeresőbe kezdtem, tudtam, hogy valami újat fogok kezdeni. Olyat, amelyben alapozhatok korábbi ismereteimre, tapasztalataimra is. Akkor Utah államban, az egyetem Kardiológiai Osztályán a hősokk-válasz molekuláris biológiájának szív- és érrendszerre gyakorolt jótékony hatásaival foglalkoztam. Valami ehhez hasonló komplex feladatot képzeltem el, ezért néztem a meghirdetett tudományos programigazgatói állásokat. Feltűnt egy lehetőség az Alkohol Intézetben, ahol többek között ilyen területen is zajlottak kutatások. A programigazgatói pozíció egyébként olyan állás, amiről az emberek Magyarországon többnyire nem is

hallottak, sokáig én sem tudtam róla. A helyiek, akik itt nőnek fel, talán hamarabb szereznek róla tudomást az iskolában vagy a közösségükben. Ez olyan pozíció, amely nem laboratóriumi munka, mégis nagyon közel áll a tudományos kutatáshoz. A NIH programigazgatói általában az amerikai egyetemeken dolgozó kutatókkal működnek együtt, akiknek az oktatás mellett kutatási feladataik is vannak – legalábbis az ismert nagy egyetemeken. A kutatók, mielőtt pályázatot írnak, általában felkeresnek minket kérdésekkel, hogy a témájuk illeszkedik-e az intézet célkitűzéseire, vagy van-e javaslatunk a mi kiemelő szempontjaink szerint. Ha a benyújtott pályázat sikeres lesz, mi tartjuk az ötletadókkal a kapcsolatot és ellenőrizzük, hogy a végrehajtott kutatásaik megfelelnek-e a pályázatban leírtaknak és az előrehaladás megfelelő-e. Ez az egyik fő – adminisztratív – feladat. Emellett rendszeresen szerveztünk workshopokat, azaz szemináriumokat, amelyek intézetünk számára fontos témákat öleltek fel, ezek gyakran beépültek a távlati tervekbe, ha az intézet vezetősége úgy ítélte meg.

– *Mindezek általában éveken átívelő feladatok lehetnek. Kérem, emeljen ki néhány sikeres vállalkozást!*

– Valóban sok háttérmunkát igénylő kezdeményezésekről van szó. Ilyenek például az önkéntes alapon működő érdeklődési körök, csoportok, amelyeket párhuzamos tudományos témával foglalkozó emberek alkotnak. Ez azért hasznos, mert a NIH nagy szervezetében sokszor előfordul, hogy a kutatók saját laboratóriumukban azonos jellegű témákban dolgoznak, gyakran teljesen eltérő céllal. Ennek lehetőségét akarjuk kihasználni, amikor fórumot teremtünk számukra. Rendezvényeiken előadásokat tartanak, megvitatják kutatási eredményeiket, és eszmecseréiken gyakorta előfordul, hogy nem várt összefüggéseket tárnak fel. Én a stresszfehérjék vizsgálatára specializálódott kutatókból szerveztem kisebb csapatot. Akkoriban újdonság volt, hogy a stresszfehérjék segítségével nélkülözhetetlen abban, hogy a hibás szerkezetű fehérjék megtalálhassák a rájuk jellemző, helyes szerkezetet. Sok részlet azonban még nem tisztázódott, ezekre kerestük a választ. E csoport megszervezése és életben tartása az egyik olyan eredmény, amire szívesen emlékszem; érdekes és jelentős volt. Szintén számottevő teljesítménynek gondolom a konferenciaszervezést. Alkohol-kutatással foglalkozó egyik laboratóriumi munkatársammal közösen hoztuk létre a kaliforniai Venturában 2017-ben az első Gordon Kutatási Konferenciát, amelynek társszervezője és társelnöke voltam.

A konferencia a közösség legkedveltebb eseményévé nőtte ki magát. Kétévente azóta is megszervezik, tavaly óta „gradu-

A DNS MŰVÉSZETI ALKOTÁSKÉNT.

Charles Jencks amerikai szobrász: Időspirálok (New York, 2000). A szobor a híres Cold Spring Harbor Laboratory területén látható, amelynek hosszú ideig a DNS-struktúra egyike felfedezője, James Watson volt az elnöke.

ált” minősítésű, bekerült az állandó konferenciák közé. Munkám része volt egy emlékeztető nagy pályázat, amelynek programigazgatója voltam: ez az alkoholfogyasztás szív- és érrendszerre gyakorolt jótékony hatásait vizsgálta. Nagy, és részben újszerű vállalkozásnak indult, de etikai okokból két év után leállították, mivel támogatást kapott alkoholfogyasztó cégektől. A pályázat abból a gyakori véleményből indult ki, hogy a mértékletes alkoholfogyasztás akár hasznos is lehet, különösen a szív- és érrendszerre gyakorolt hatása miatt. Sajnálom, hogy ez a pályázat nem fejeződött be, mert sok energiát fektettünk bele.

– *Az elmúlt évben ismét új kihívást keresett, amelyet az 1974-ben alapított Időügyi Intézetben talált meg. Programigazgatóként ma is javarészt kutatószervezéssel foglalkozik, munkájának fókuszában az öregedés biológiája áll. Milyen kutatási portfóliót irányít most?*

– Az Időügyi Intézet (National Institute on Aging, NIA) átfogó nemzeti kutatási programot vezet az öregedési folyamat molekuláris, orvosi, társadalmi és viselkedési összefüggéseit vizsgálva. Ennek része az életkorral összefüggő betegségek és fogyatékoságok megelőzése, valamint a jobb életminőség előmozdítása az idősebbek számára. A sejtbiológiai portfólió tartozik hozzám, amiben többek között a sejtstruktúra, sejtosztódás, a sejtek közötti jelátvitel, a „zombie” sejtek jelentősége, a sejtthál különböző típusai szerepelnek. Régi kutatási témám is vizsgálat tárgya: a fehérjék sejtben belüli optimális állapota fenntartásának hatása az öregedésre. Elég összetett, szerteágazó szakmai terület.

– *A hosszabb és minőségi élet érdekében jól ismertek az általános tanácsok: „Étekezz jól, mozog rendszeresen, adj le a túlsúlyodból, aludj sokat, maradj távol a rossz szokásoktól. És élj tevékeny életet, ne csak tétlenül várd a holnapot.” Világos és nagyon szép cél, de a részletekben sok buktató rejlik, jelentős részben anyagi természetűek, amelyek nem képezhetik beszélgetésünk témáját. Az öregedésvilággal foglalkozó kutatók mire hívják fel a figyelmet?*

– Viszonylag új témáról van szó, hiszen bő egy évszázad alatt a születéskor várható élethossz lényegében megduplázódott (!), kerekítve és egyszerűsítve nagyjából 40 évről körülbelül 80 évre. A magyarországi és az egyesült államokbeli számok hasonlóak, azzal a különbséggel, hogy Amerikában az induló adatok magasabbak voltak. Ekkora változásra ma ritkán gondolunk, legfeljebb irodalmi, történelmi olvasmányaink idején villan be, hogy milyen fiatalon halt meg egyik-másik ország vezetője, művésze, kutatója. Viszont akkor ez nem volt meglepő, inkább általános. Száz év alatt nagyon sok minden megváltozott: az életmód, a technika, a kor új vívmányai, a természet pusztítása az élő szervezetekre, az emberre káros anyagok elterjedése, és így tovább... A tudomány szenzációs új eredményei is kellett ahhoz, hogy Európában, Észak-Amerikában 70–80 évig vagy még tovább élhessenek az emberek. Ez a komoly eredmény elsősorban a legtöbb fertőző betegség leküzdésének, az antibiotikumok felfedezésének köszönhető. A következő fázis nehezebb lesz és valószínűleg nem vezet ilyen látványos emelkedéshez az egészséges életkor emelésében. Ennek oka, hogy olyan betegségek

ket kellene leküzdeni, amelyek nem fertőzőek, beleértve a cukorbetegséget, Alzheimer-kórt, a különféle addikciókat (függőségeket) és rákokat, valamint az egészségtelenül magas testsúlyt.

– *Eddig a sejtekről, a fehérvérsejtekről, a kutatásról beszéltünk. Váltsunk most át az ön jelenlegi munkájára, konkrétan az öregedés biológiájára, ami – különösen a hatvan év felettiek körében – a demenciától és az Alzheimer-kórtól való félelemben testesül meg. A két szó használata a közbeszédben gyakran összemosódik. Mi a kapcsolat közöttük?*

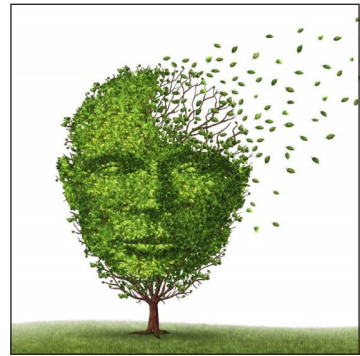
– Sokan azt gondolják, hogy az Alzheimer-kór és a demencia különbözik egymástól. Valójában a demencia általános kifejezés, amelyet több mint 100 különböző típusú betegség leírására használnak – az Alzheimer-kór csak az egyik ezek közül. Összetett betegségről van szó, amely fontos agyterületeket érinthet, így a viselkedést, a beszédet, az egész személyiséget befolyásoló részeket, ami az idő múlásával elképzelhetetlen hátrányos következményekkel jár.

– *Mégis az Alzheimer-kór az „emléma”, amit hallva az emberek többsége súlyos betegségre gondol, míg a demenciáról enyhébb tünetegyüttesre. Ennek mi lehet az oka?*

– Egy név megjegyzése – jó esetben a felfedező neve – sokkal könnyebb, mint egy betegség azonosítása. Alois Alzheimer német pszichiáter, neuropatológus publikálta elsőként a demencia egy speciális esetét. A tudós megfigyelése és elemzése 1910-ben a nemzetközi szakfolyóirat révén vált ismertté és terjedt el Alzheimer-kór néven. Figyelemre méltó, hogy a szakma eleinte nem akarta elfogadni a teóriát, csak azután változott a helyzet, amikor a hasonló megbetegedések tömegesen fordultak elő. Továbbá a demenciának nagyon sok fajtája létezik, amelyekről jóval kevesebbet tudunk, és sokszor a diagnózisuk sem egyértelmű.

– *Az utóbbi évtizedekben fellendült az Alzheimer-kór hatásmechanizmusának kutatása, amely alól hazánk sem kivétel. A demencia egyfajta népbetegséggé vált, egyre több embert sújt. Szakértői becslések szerint ma Magyarországon a demencia 250 ezer főt érint, ám, ha a róluk gondoskodó hozzátartozókat is hozzászámoljuk, akkor a szám eléri az egymilliót. Hamarosan a kormány elé kerül a Nemzeti Demencia Program, amely átfogó intézkedéseket helyez kilátásba. Az Egyesült Államokban hol tart most a demenciakutatás, a tudomány mire összpontosít?*

– A becslések szerint négy-ötmillió demens beteg él az Egyesült Államokban, ez az ország legdrágább, legtöbb pénzt felemészítő betegsége. Nemcsak a kórházi ápolás és a gyógyszerek kerülnek sokba, hanem a családi, vagy egyéb ápolás költségei is. Dollármilliárdokról van szó. Ma még a témával foglalkozó biológusként is nehéz konkrét

AZ ALZHEIMER-VILÁGNAP

(szeptember 21.) logója.

A Nemzetközi Alzheimer Társaság 1994-ben hirdette meg a világnapot az Egészségügyi Világszervezet (WHO) támogatásával.

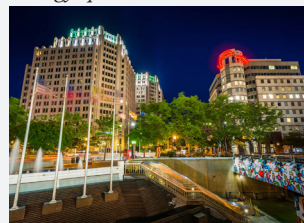
helyzetértékelést adni arra, hogy mi a teendő. Az Alzheimer-kór progresszív, fokról fokra megismerhető betegség, és egyelőre nincs hatékony stratégia a teljes megállítására vagy az elveszett idegsejtek helyreállítására. Az egyetlen stratégia a korai diagnózis és a korai kezelés, amely lassíthatja a betegség kialakulását. A közeli célról így vélekednek a terület vezető kutatói: nagyszerű lenne, ha a betegeket olyan stádiumban tudnánk tartani, amelyben még önállóan működhetnek, szemben a valódi végstádiumú Alzheimer-kórral, amikor speciális ellátásban kell részesülniük. Ha meg tudják tartani elég jó kognitív, gondolkodáson alapuló funkciójukat, amelynek birtokában képesek élni és kezelni a mindennapi életüket anélkül, hogy veszélyeztetnék magukat, sokkal jobb lenne. Már többször felröppent a hír, hogy valamelyik kutatóhelyen megtalálták a gyógyításhoz vezető megoldást. Ezeket figyelemmel kísérjük, de arra számítunk, hogy még évekbe, évtizedekbe telhet, mire legalább egy részterületen biztos megoldást találunk, azonban egy általános gyógyító terápiától, sajnos, még messze vagyunk.

– *A téma zárásaként arra kérem, magyarázza meg, mi az oka annak, hogy az időskori elbutulás már régen ismert volt, de csak az utóbbi évtizedekben került az érdeklődés homlokterébe?*

– Több oka van, a legfontosabb az életkor általános meghosszabbodása a fejlett országokban. Nagy szerepe van a médianak, amely beszámol a kutatásokról, sőt a tévhitekről is. Megírja, hogy e kór sok híres, sőt gazdag embert sem kímélt. Néhányan közülük: Ronald Reagan korábbi amerikai elnök, Agatha Christie angol krimiíró, Charles Bronson amerikai színészlegenda vagy éppen Puskás Ferenc labdarúgó. Régen, mivel kevesebb ember élt meg idős kort, nem volt idő a betegség kifejlődésére. Ha mégis, főleg az együtt élő nagy családokban az élet velejárójának tekintették a betegséget, és a család „megoldotta”. Természetesen, beszélni kell az orvostudományról, a kutatók munkájáról, akiket foglalkoztat a megoldás lehetősége.

– *Befejezésül családjának bemutatására kérem: milyen környezetből indult a tudomány meghódítására, és kikkel együtt élte meg az utóbbi évtizedeket?*

Bethesda hetvenezer lakosú város Maryland államban, közvetlenül Washington D. C., a szövetségi főváros határán, összenőve azzal. Mivel a főváros beépíthető területei már korábban elfogytak, sok szövetségi intézmény a közigazgatási határon túl, például Bethesda-ban kapott helyet, így a Nemzeti Egészségügyi Intézetek (NIH), a Walter Reed Nemzeti Katonai Egészségügyi Központ, a titkosszolgálatok új kampusa, követségek, nagyköveti rezidenciák. Sok ismert személyiség vásárolt vagy épített házat Bethesda-ban, politikusok, művészek, sportolók. Több multinacionális vállalat központja működik a városban, köztük a Lockheed Martin védelmi konszerné, a Marriott szállodalánc. A Fox Televízió sugárzási létesítményei is itt találhatók. Washington belvárosa metróval, illetve négysávos autópályákon érhető el, jó az autóbusz és a vonatközlekedés is. A legutóbbi népszámlálás adataiból tudható, hogy a városban lakó 25 éves vagy idősebb lakosok 79%-a diplomás, 24% külföldi születésű. Bethesda környezete szép, jól élhető, kellemes hely, szövetségi szinten gazdag városnak számít.

Bethesda, városkép

– Édesapám Orosz András, kőművesként dolgozott a tiszavasvári Alkaloida Vegyészeti Gyárban. Édesanyám esti tagozaton végezte el a középiskolát, és SZTK-ügymintázó volt a közeli állami gazdaságban. Egyedüli gyermekként nőttem fel. Rengeteget köszönhetek a szüleimnek és a nagyszüleimnek, akik végig támogattak otthoni pályafutásom idején. Első generációs értelmiségiként választottam a kutatói pályát. Feleségemmel, dr. Buzás Beátával, aki egri származású, a Szegedi Biológiai Kutatóközpontban ismerkedtünk meg. Mindketten posztdoktori ösztöndíjasként jöttünk az Államokba. Feleségem is végig aktívan dolgozott, miközben három gyermekünknek adott életet. Jelenleg szintén a NIH munkatársa, a beérkező tudományos pályázatok értékelését szervező adminisztratív munkakörben. András fiunk gazdaságtudományból szerzett mester fokozatot, és a gazdasági életben helyezkedett el. Mindkét lányunk, Dóra és Kata az egészségügyet választotta hivatásul. Két idősebb gyermekünk már önálló. Egyenesben van a család élete.

NÉVJEGY: DR. OROSZ ANDRÁS. Születési hely, idő: Tiszalók, 1960. április 8. – **Középiskola:** Nyíregyháza, Krúdy Gyula Gimnázium (1974–1978) – **Felsőoktatás:** József Attila Tudományegyetem, Szeged, Biológia szak (1979–1984) – **Egyetemi diploma:** Biológus (1984) – **Doktori oklevél:** (1991). **Tudományos fokozat:** PhD (1997), a Magyar Tudományos Akadémia köztestületi tagja. **Munkahely:** Magyarországon akadémiai ösztöndíjasként Szegedi Biológiai Központ (1984–1992), az Amerikai Egyesült Államokban ösztöndíjasként majd munkavállalóként Nemzeti Egészségügyi Intézetek (NIH 1992–) – **Állampolgárság:** magyar, USA (2005-től). **Család:** Felesége dr. Buzás Beáta biológus. Gyermekük: András (1995), Dóra (1997), Kata (1999).

Szerzőink

Antal Anikó – tanár, költő, Toronto

Dr. Antal Balázs PhD – főiskolai docens, költő, író,
irodalomtörténész, Nyíregyháza

Dr. Babosi László PhD – irodalomtörténész, Nyíregyháza

Béres Tamás – író, Nyíregyháza

Dr. habil. Bertha Zoltán PhD – ny. egyetemi docens, irodalomtörténész,
Debrecen

Prof. Dr. Jánosi Zoltán – irodalomtörténész, szerkesztő, Nyírtelek

Dr. habil. Cs. Jónás Erzsébet DSc – ny. egyetemi tanár, nyelvész, Nyíregyháza

Dr. habil. Cs. Varga István CSc, PhD – ELTE BTK, ny. irodalomtörténész
professzor, Eger

Dr. Gróh Gáspár – irodalomtörténész, kritikus, szerkesztő,
Budapest

Dr. habil. Karádi Zsolt PhD – főiskolai tanár, szerkesztő, Nyíregyháza

Dr. Lajtos Nóra PhD – irodalomtörténész, költő, szerkesztő,
Debrecen

Marik Sándor – újságíró, Budapest

Dr. habil. Márkus Béla CSc – ny. egyetemi docens, irodalomtörténész,
kritikus, Debrecen

Dr. Mercs István PhD – irodalomtörténész, Nyíregyháza

Dr. habil. Minya Károly PhD – főiskolai tanár, nyelvész, Nyíregyháza

Dr. Nagy Balázs PhD – főiskolai docens, irodalomtörténész,
Nyíregyháza

Dr. habil. Pethő József PhD – főiskolai tanár, nyelvész, Miskolc

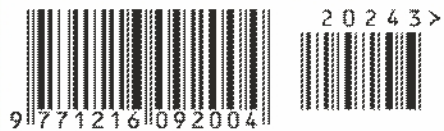
Serfőző Simon – költő, író, Budapest

Dr. Vári Fábíán László – költő, műfordító, néprajzkutató,
Nyíregyháza

750 Ft

CHARLES JENCKS: IDŐSPIRÁLOK (NEW YORK, 2000)

E számunk
megjelenését
támogatta:

Nemzeti
Kulturális
Alap